११८

नं० १००३-घ

भागवते दशमस्कन्धे रासक्रीडा पंचाध्यायी सटीका

नं० १००३-घ

श्री·टी० १

श्रीगणेशायनमः श्रीयुक्तबादरायणिरुवाचेति वदरिकाश्रमेमहातपश्चरणाद्भगवान् श्रीव्यासो
बादरायणः तस्यतपःफलरूपःपुत्रइतिसर्वज्ञत्वश्रीभगवत्प्रेमरसमयत्वादिकंध्वनितं तेनोक्तत्वा
दस्याख्यानस्यसर्वथासाधनसाध्यत्वंप्रौढानुरागमयत्वंचाभिप्रेतंततोभक्त्यैनश्रोतव्यमिति
भावः इदानींश्रीव्रजसुंदरीणांमनोभिलाषपरिपूरणद्वाराप्रेमरसविस्तारणरूपंतदवतारमुख्य
तत्प्रयोजनंदर्शयन् ताभिःसहविहरणमेवतस्यसर्वोतिशायेसुखमितिचप्रकटयन् तत्रचा
धराम्रतपानादिनासुदृशामेवश्रीभगवद्रूपादिमाधुरीविशेषानुभवात् प्रेमविशेषविस्तारस्तुसि
द्धीनयोग्याभिः सहरासक्रीडायं चप्राणतुल्यपंचाध्यायावर्णयन् आदौतत्सामग्रीदर्शयन्
तत्रचश्रीव्रजदेवीवर्गाकर्षणंकथयन् तद्धेतुत्वेश्रीभगवतोभावविशेषप्राकट्यमाह भगवानिति १

एषचक्रीडातदुचितकालेकैशोरेज्ञेया तथाचोक्तं पुराणे सोपिकैशोरकवयो मानयन्मधुसूदनः॥
रेमेताभिरमेयात्मा क्षपासुक्षपिताहितः इति इति श्रीहरिवंशेच युवतीगोपकन्याच रात्रौसंकल्प
कालवित् कैशोरकं मानयानःसहताभिर्मुमोदहेति तत्ररासारंभेतस्यसौंदर्यादिविशेषस्मरणे
नपरममोहनत्वात् श्रीबादरायणिना ततश्चपौगंडवयःश्रितौव्रजेइत्यादिवद्यद्यत्रैवकुंतशब्दे
क्रीडासाचसमयमेवकैशोरंव्याप्येत्यादिकंसर्वमग्रेयथास्थानंविवरणीयं तत्रोपलक्षणार्थंकै
(शोरंव्याप्येत्यादिसर्वमग्रेयथास्थानंविवरणीयं) तत्रोपलक्षणार्थंकैशोरारंभप्रथमैकरात्रक्री
डेयमुच्यते॥ ॥भगवानपिताराञीःशारदोत्फुल्लमल्लिकाः वीक्ष्यरंतुंमनश्चक्रेयोगमायामुपा
श्रितः १ रासक्रीडायांनिजाशेषभगवत्तासारप्रकटनाभिप्रायेण नंदादयःपरमानंदनिर्दे

ताबभूत्वु: भगवानपिस्वयं परमानंद निर्वृतोभवितुं शेन्तुं क्रीडाविशेषं कर्त्तुं मनश्चक्रे ऐक्षदिति
अपिशब्दार्थ: बहुवचनत्वाराञ्चीरिति नैर्व्यंजितार्थमेव यद्वानुताश्च निर्वचनीया: सर्वकालत:
श्री॰टी॰ श्रेष्ठतरा: परमानंदरसमयीसत्क्रीडायोग्या इत्यर्थ: बहुवचनेतु बह्वीषु रात्रिष्वेव सा क्रीडा वोध्यते
२ तच्चांते सविशेषंव्यक्तंभाति शारदात्वात् उच्चै: फुल्लाविकसिता मल्लिकायासुता: यद्यपिसर्वत्रा स॰
2 श्रये श्रीवृंदावने सदा सर्वपुष्पाण्युद्भवंति विशेषतश्च शरदि जातीकुमुदकमलादीन्यपि विकसंति
तथाप्युत्फुल्लमल्लिका इति रात्रिविषयकविकार विशेषाभिप्रायेण एवमग्रेपिकुमुद्वंतामिति
इत्युद्दीपनमिति वीत्यस्यालोच्य योगमाया पराख्यसच्चिदानंदशक्तिविशेष: तामुपकरणत्वे
नश्राश्रित: प्रकटितवान् सन् इति सर्वलीलानो विशेषेण रासक्रीडाया: परमानंदविशेषादिस्व २

तद्युक्तो मायादया । माया दंभेऽक्षपायां चेति विश्वः । तामुपाश्रित । रासक्रीडया ... १२

रूपत्वमभिप्रेतं सर्वस्यापि लीलायाः सच्चिदानंदरूपत्वं प्रागष्टमध्याये बाल्यलीलायां
विवृतमेवास्ति यद्वा योगऐश्वर्यैकरूपां विस्तारितवानित्यर्थः यद्वा अपि शब्दस्यैवात्रान्वयः यो
गआत्मारामत्वात् मायाआवरणात्मिका कापट्यं वा योगयुक्तो मायाउपसमीप्येन नित्यमाश्रि
तोपि इति तदानीं सोयो मायावानित्यर्थः किंतु निजपादाब्जप्रेमसंपद्विस्ताररूपसत्यस्वभावो
व्यक्तोभूदित्यर्थः यद्वा योगे संयोगे या माया यत्नपत्नीष्विव वंचना तामुपाश्रितोपि इति तदा
नीं तस्य संगमे मायानिष्पन्नेत्यर्थः सर्वाभिरेव व्रजसुंदरीभिः सहसा तात्संयोगविशेषसिद्धेः सि
द्धिं गताभिरपि तस्याप्तेः यद्वा युनक्ति नित्यं वहति संयोगप्राप्तो नीति योगा या माया लक्ष्मीस्तस्या
नित्यं वर्तमानः तया सदा सेव्यमानोपीत्यर्थः इति रासक्रीडालयानसंपद्येन तद्दुर्लभाचेत्या

यभिप्रेतं यद्वा योगाय संयोगाय समाय: शक्तिर्यस्या: सा योगमाया वं श्रीमाङ्गमाने शक्तिश्चैतन्यस्य घटि
रूपं तामुपाश्रित: यद्वा योगस्य संभोगस्य मायो मानं पर्य्याप्तिर्यस्या: सा योगमाया श्रीराधिका २
अथवा योगस्य संभोगस्य मा लक्ष्मी: संपत्तिरिति यावत् तां याति प्राप्नोतीति योगमाया श्रीराधे
श्री·द० वतामनस उपाश्रित: रासक्रीडायास्तद्धेतुकत्वात् तत्त्वाग्रे प्रसिद्धमेव एवं निजरिरंसया
२ चंद्रमपि प्राचीदिशा सह प्रियये वरंतुमुद्यतं मन्यमानस्य श्रीभगवतो भावमभिव्यंजयन्नि
3 व तद्रिरंसासमरणेनोदितभावविशेषप्राचीदिशानायिकया सह चंद्रस्य नायकभावप्रदर्शने
नोदयमाह ॥ ॥ तदोडुराज: ककुभ: करैर्मुखं प्राच्या विलिंपन्नरुणेन शंतमै: सचर्षणीनामुद
गाच्छुचो मृजन् प्रिय: प्रियाया इव दीर्घदर्शन: २ यदा मनश्चक्रे तदानीमेव उडूनां तारका २
ना

का

णं राजेतिना अपि तत्परिचारकत्वेनोदगुरिति ध्वनितं तासां च पूर्णचंद्रराजावल्यप्रकाशना
विवक्षया परिकस्यापेक्षया च उदयस्य गौणत्वयोक्तिः विशेषेण लिपन्निति पूर्णचंद्राभिप्रा
येणैव पूर्णत्वं च तस्य पूर्णमास्यां किंच तथाविनापितिथ्यंतरे भगवद्भिरंसापेक्षया शंतमैरमृ
तमयैरित्यर्थः सर्वतापापहारित्वात् सः कार्मांबुराशिपरिवर्द्धनतया प्रसिद्धः न केवलमेवम
मुनाप्राचीदिशएव तापोऽहृतः किंतु सर्वेषां जनानामपीत्याह चर्षणीनामिति शुचः शरदर्कजसं
तापः दुःखानि एतच्च श्रीभगवतो रिरंसोद्दीपनद्वारा प्रयोगोपकन्यावर्गचिरविरहतापापनो
दनाभिप्रायेण जगत्सृज्यानां तासां शुगपनोदनेन जगतामेव स्वतः शुगपनोदनसिद्धेः प्रियःप्रि
यायाः इवेति स रागात्त साधुत्वानन्यत्वादिना स्वीयं रुचिविशेषोद्दर्शितः अत एव शोकाश्रूणि

मार्ज्जयन् यथासौ परमसुखकरेणलिंपति दीर्घदर्शन इत्याऽनेनपरमौत्कंठ्यं सूचितं एवंस
र्वमिदं श्रीभगवद्रिंसाविभावनमूह्यं ततश्चभावाविशेषाविर्भावेन श्रीगोपीनामाकर्षणार्थंमो
हनमंत्रमिववेणुनाकिंचिज्जीतमगायदित्याह २ दृष्ट्वाकुमुद्वंतमखंडमंडलंरमाननाभंनवकुंकुमा
श्री·द रुणं वनंचतत्कोमलगोभिरंजितंजगौकलंवामदृशांमनोहरं ३ २ कुमुत् कुमुदं तथाचविश्वः
४ कुमुदेपि कुमुत् प्रोक्तमिति तद्वंतमिति कुमुदानि चतदानीं विकसितानीत्यर्थः अतएववक्ष्य
५ ते श्रीगोपीभिः वृंदावने कुमुदकुंदशशांकरम्येइति यद्वा कुः पृथ्वी तस्यामुत् हर्षः तद्वंतमिति
तदुदयेन सर्वेषामेवानंदोभूदित्यर्थः तत्र हेतवः अखंडेत्यादीति अखंडमंडलत्वाद्रमाननाभ
इति लक्ष्मीमुखस्मारणेन रिरंसाविभाविते ति ज्ञेयं यद्वा रमयतीति रमा श्रीराधा तनुरमान ४

नं सदा कुंकुमाक्ततया रंजितं चंद्रस्तु शुक्ल एव नन्वकथं तस्यादृश्यं तत्राह नवेति एतत्प्रथ
मोदयमात्रविवक्षया नवकुंकुमस्य भावोद्दीपनत्वेनैव प्रयोगः एवं कालस्यातियोग्यतां प्रद
र्श्य स्थानस्यापि प्रदर्शयति वनं चेति तस्य चंद्रस्य कोमलैः प्रथमोदये नाल्पमात्रप्रकाशवद्भिः
गोभिरभिनो रंजितं रक्तीकृतं अनुरागविषयीकृतं वा यद्वा गोभिरिति तृतीयांतपदं रंजितमि
त्तिनं अत्रापि स एवार्थः एवं भावोद्दीपनमेव दर्शितं कलं मधुरं किंचिद्गीतं यद्वा कलं यथा
स्यात्तथा व्रजगोवेणुनेति ज्ञेयं कात्स्न्र्यं गते कलपदाश्च नवेणुगीतेत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् वामा
मनोहराः दृशो नेत्राणि यासां परमसुंदरीणामित्यर्थः यद्वा वामाः कुटिलाः दृक्छ्रियो यासां प
रमविदग्धानामित्यर्थः एतत्स्वरूपनिरूपणमात्रं व्रजांगनानां सर्वासामेव स्वभावतस्ता

दृशत्वात् मनोहरनिस्वाकर्षीति संकेतशिशोजेण रणगतीलादिविशेषेण वाम नोहरं तद्यथा
स्यात् इति दिक् तनपेक्षया: तदानीं गानविशेषाभिप्रेत: दिनान्तरेषु वेणुगीमेन ताद्दृशत्वा
द्दृते: ॥ निशम्य गीतं तदनंगवर्द्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः आजग्मुरन्योन्यमल
श्री ह॰ क्षितोद्यमाः सयत्र कांतोजवलोलकुंडलाः ४ तत्र वैणुं चकारं श्रीकृष्णवेणुगीतं अनंगं श्रीभ
५ गवद्विषयं कामं प्रागवर्त्तमानमेवाधुनावर्द्धयतीति तथा तत् यद्यपि वा मद्दृशां मनोहरत्व
5 नेन तां गवर्द्धनत्वमायातमेव तथापीयं विशेषोक्तिस्तदतिशयविवक्षया अनंगशब्दप्रयोग
श्वतासां प्रेमरूपकामविशेषण ग्राम्यधर्महेतुप्राकृतकामांशाभावविवक्षयाः यद्वा श्रीभगव
द्विषयत्वे नानंगस्यासिसांगीभावाद्याभिप्रायेणेतिदिक् व्रजस्य व्रजे यायाः स्त्रियो तवधुव ५

त्यक्ताः कृष्णेन परमाकर्षणेन सर्वमेव गृहीतं आकृष्टं माविष्टं माविष्टं वा मानसंभ्रमेन संमन
स्कन्दीयाशेषं वा यासां ताः विशेषतस्तदानीं तादृशं गीतं श्रुत्वा आजग्मुः यद्वा स्वयूथे मिथः स
ख्यवतीनामपि तासामन्योन्यमलक्षितोद्यमत्वे हेतुः कृष्णेति तदानीं कृष्णाकृष्टचित्तत्वेन वि
चारोपगमादिति भावः यद्वा तेनैव प्रेमविशेषस्वाभाविकत्वद्विलासात्मकसापत्न्यस्पर्धान्तरप्रा
दुर्भावात् यद्वागमनेऽन्यं तत्त्वरया तज्ज्ञापनाशंकेः अत एव व्रजवेन गमनवेगेन लोलानि कुंडला
निकर्णभूषणानि यासां ताः आजग्मुरिति श्रीबादरायणेः श्रीकृष्णांतिके सदैवात्मस्थितेः प
रिस्फूर्तेः किं वा तासां तद्गमनवार्त्तयाभाव विशेषोदयेन तासामिव स्वस्यापि गमनस्फूर्त्तेस्ता
तादिव श्रीकृष्णांतिकं तासां स्फुरणात् यद्वा आजग्मु अभिसस्रुरित्यर्थः यद्वा आसम्याकृस

वैपरित्यागेनजग्मुः यद्युरित्यग्रेवक्ष्यमाणत्वात् सपरममोहनवेणुगीतगायकः॥
यद्वा चिरंव्रतादिनाभीप्सितः यतःकांतःस्वामीनिजमनोहरइतिवा यद्वाकस्यस्तुरवस्याग्रे
तोनिष्ठायस्मात्सःपरममोहनतद्गीतेननिजदेहदेहिकाद्युपेक्षयाआत्मकर्मलोकधर्मादि
श्री·द्र. कंपरित्यज्यगताः इतिश्लोकत्रयेणावर्णयत् तत्रादौकांसांचित्तजानिकर्मपरित्यागमाह दुहं
६ त्यइति दुहंत्योभिययुःकाश्चिद्दोहंहित्वासमुत्सुकाः पयोधिश्रित्यसंयावमनुद्वास्यापराययुः
6 दुहंत्योगाःदोहंदोहनंदुग्धवानत्वानीमत्रगोपीनामपिकृत्स्नार्थेगोदोहनेप्रवृत्तेः यद्वाग्रंतभृते
नेन दोहयंत्यइत्यर्थः अभिययुःवेणुगीताभिमुखंययुः काश्चिदित्यादिकंवक्ष्यलक्ष्यभेदा
पेक्षयावनिताशानसूत्थपइत्यग्रेवक्ष्यमाणत्वात् तत्रत्वाम्नामयद्रहणंगोरवभरात् किंवाते ६

ष्वस्मरणविशेषकत्वेन प्रेमवैकल्यापादनं भूयात् एतच्च श्रीभगवतानुष्ठलस्र्वं स्वेच्छैव विहितमेव।
तथाभियाने हेतुः समुत्सुकाः कालविलंबसहनासमर्थाः एष हेतुरग्रेपि सर्वत्रानुवर्त्त्यः अपरा
ह्न्यस्य पूर्वेणापरेणाप्यन्वयः एवमग्रेपि अत्यन्तैर्व्याख्यातं यद्वा पयस्युख्लामधिश्रित्य अनुद्वा
स्यपक्वमपितलोनुन्नार्यसंयावं चाधिश्रित्यानुद्वास्यैति एवं कासांचित् सायंतनमुख्यकर्मद्वय
परित्यागमुक्त्वा कासांचित् लोकधर्मत्यागं पाक्षव्यावदत् तत्रादौ कासांचित्सामान्यबंधुभृत्या
दिपरित्यागमाह परीति पादेन परिवेषयंत्यस्तद्धित्वा पाययंत्यः शिशून् पयः शुश्रूषंत्यः प
तीन् काश्चिद् अश्नंत्योऽपास्य भोजने परिवेषयंत्यः बंधून् भृत्यादींश्च प्रति अन्नादिकं संविभज्यार्प
यंत्यः स्थिताः तत् परिवेषणं हित्वा ययुरिति स्पर्वेणैवान्वयः यद्यप्येतदपि सायंतनकृत्यांत

रेव प्रविशन्ति तथापि स्त्रीणां भर्तृर्वंधुशुश्रूषाद्युपेक्षया लोकधर्मत्यागानंतरेव सुखं संगच्छेतेति शुश्रु
षेत्याणामपि परित्यागं कासांचिद्दाढर्याय यंत्य इति पादत्रयेण हित्वेत्यनुवर्त्तते शिशून् पुत्रादीन्
हित्वा शुश्रूषंत्यः शुश्रूषमाणाः स्नानाद्यर्थोष्णोदकार्पणादिना सेवमानाः अश्नंत्य आशयंत्य
श्री द० ७ इत्यंनश्रूतेनंतं पतीन् भोजयंत्यः भोजनं भोजयितृत्व यद्वा एवं पूर्वं धर्मादिपराणामपि सती
नापरमसतीनां लोकधर्मत्यागं पादाभ्यामुक्त्वा कासांचित् देहोपेक्षात्यागमाह अश्नंत्य इति पादो
स्त्रिभिः आभ्यंत्यो भुंजानाः लिंपंत्यः चंदनपंकादिना निजदेहानुलेपनं कुर्वंत्यः लेपनादिक
मपास्येति ज्ञेयं अस्य इत्यस्य लिंपंत्य इति पदद्वयेनान्वयः एवं भोगस्य संस्कारस्यापि त्यागेन दे
होपेक्षा सिद्धैव यद्वा भोजनत्यागेन भगवत्प्रीणनस्य देहस्यापेक्षोक्ता कासांचित्त्वा श्रीभगवत्से

तोषणार्थं तद्भजनसाधननियोगभूषणपरित्यागमप्याह लिंपन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या अञ्जन्त्यः काश्च
लोचने व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः तत्रैव हेतुं दर्शयन् किंवक्तव्यं देहिकदेहा
यथेत्तापरित्यक्तेति कासांचिद्देहविस्मृतिरपि ज्ञानेनत्याह व्यत्यस्तेति एवं दोहनादीनामेवाप्यव
श्यापेक्षत्वेन यथोक्तरीत्या श्रेष्ठत्वमुक्तं यद्वा केवलमत्रारम्भानि जनिजकर्मैव परित्यागएव तात्पर्यं तत्र
च व्यत्यस्तवस्त्राभरणत्वे वस्त्रादिधारणरीतित्यागएव सर्वत्र च तत्र तत्र हेतुः कृष्णगृहीतमानसा
इति समुत्सुकाः इति च प्रोक्त एव एवं सर्वा अपि कृष्णस्य परमाकर्षकस्वरूपामसुंदरस्य श्री
व्रजेंद्रनंदनस्यांतिकमेव ययुः ननु लज्जादिना विघ्नादिना वा कुतो नेयुरित्यर्थः परममोहि
तत्वात् यद्यपि सयत्रकांतस्तत्रा जग्मुरित्यनेन तदन्तिकगमनमेवोक्तं तथापि परममोहेना

निवेशेनात्यंतनिकटगमनविवक्षया पुनर्विशीष्टोक्तिरितिदिक् अधुनास्तीयैः प्रबोध्यमानामपि
श्रीभगवदपहृतचित्ततया तासामशेषविचाराभावमाह ताइति वार्य्यमाणाः पतिभिः पि
तृभिर्भ्रातृबंधुभिः गोविंदापहृतात्मानो नान्यवर्त्तंत मोहिताः ५ सर्वा एव ताः पत्यादिभिर्वा
श्री॰दृ र्य्यमाणामाणा धर्मप्रदर्शनादिना रुसलधारणादिनाचर्णं तु निरुध्यमाना अपि न न्यवर्त्तंत किं
८ तु यथा पुरेवेत्यर्थः अतः मोहितविवेकाः तत्कुतः गोविंदेन गोकुलेंद्रेण यद्वा गाः इंद्रियाणि ईश्व
४ रत्वेन महामोहनेन प्राणकोटिप्रेष्ठेनांतरेपहृते बाह्यानामन्येषां अप्रत्यर्पणसामर्थ्याभावा
त् अत्र प्रवाहवेगनीयमानानां यथा तटस्थानां तिष्ठ तिष्ठेत्याद्युक्तानानावाह्वानं वा नो धारणे
नापि न निष्ठेदितितिदृष्टांतोद्रष्टव्यः गोविंदेनापहृतस्थाकृष्टस्थानत्माजीवाख्यो यासामिति निरू ८

नौजीवेन विच्छेदः स्यादिति जीवनार्थं गता इति अभिप्रायार्थः; तत्रादौ पतिभिरिति तेषां पत्नीशु
भाशुभभागित्वेन मुख्यत्वात् ततश्च केवलेकन्यावैगुण्येन दोषस्पर्शात् स्नेहाच्च पितृभिः;
ततश्च तु: कीर्तिभयात् स्नेहविशेषाच्च भ्रातृभिः ततः कुलदोषशंकया बंधुभिरिति २
देवल्कन्यापि नाविज्ञापतिः पुत्राश्च बाल्ये के अभावे ज्ञातयः सर्वे न स्वातंत्र्यं क्वाचित् स्त्रिय
इति स्मृत्युक्ता अथ गौरी रक्तकामम्बोक्ताः ततः अपायः पुत्रानुत्पत्तेरत्र पुत्रा नोक्ताः पत्यादीनां चै
षां यथोत्तरं न्यूनत्वं मूले [illegible] नामापुत्तरोत्तरं तत्रहूश्यपतां संबंधयोन्यूनत्वात् तथापि एवं सर्वे
षां निवारणे प्रवृत्तावपि परपरेषां तत्र प्रवृत्तिः कुटुंबसमुदायेनापेक्षया यद्वा सर्वपूर्वैः
परित्यागे परपराश्रयाण्यांकयाते सेः क्रमेणाधिकारेण यद्वा ततदति कौर्तिभिः पति

श्रीभा.
५
9

भिः काश्चित् पित्रादिभिश्च काश्चन तत्र पतिभिः पत्न्य एव पित्रादिभिः प्रायोऽविवाहिताः
सुवासिन्यश्च पुत्र्य इति विवेचनीयं अन्यत्समानं यदि च ता स्तादृशविघ्नेन वारितास्तु भवि
ष्यन् तदा सत्य एव दशमीं दशामगमिष्यंति तासां सर्वासामेव भावविशेषं दृष्टांतेनैव प्रद
र्शयन् कासांचिदवस्थाविशेषमाह अंतर्गृहगताः काश्चिद्गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः कृष्णं तद्भा
वनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ९ काश्चिन्महालक्ष्म्यंशभूताः साधनसिद्धा गृहमध्यस्थि
ता एव नाममात्रपत्न्यादिभिः द्वारादिनिरोधात् पित्रादीनां द्वारदेशोपवेशनाद्वा न लब्धो
विनिर्गमः श्रीभगवदभिसरणयोग्यः यद्वा अन्यगोपीवत् वीणांपातिणामिवातिशीघ्रमगा
मनार्थे निर्गमः वहिर्न्निःसरणं यथा वा यद्वा वेः पक्षिणोपि निर्गमो यस्मात् छिद्रा १८

त्नात् दृशामपियमिताः अत एव कृष्णस्य निजेच्छा चिन्ता वा र्थैक परमानंदघनमूर्त्ति वारस्थुर्वि
शेषश्चिन्तयामासुः ध्येयमापदीत्यायुक्तन्यायेन तत्महापद्मिस्तारार्थे अभीष्टाप्राप्तास्त
नएव चिंताविशेषोत्पन्नैः कथं रथ्युः तस्य प्रस्तुतस्य श्रीकृष्णेन सह विलासस्य किंवा सुगो
प्यस्य संभोगस्य याभावनातया युक्ताः संयुक्ताः योगवत्यो वा सत्यः किंच मीलितलो
चनाश्चर्द्धमुद्रितनेत्राः सत्यइत्यर्थः यद्वा तुः एव विशेषेण ध्यानावेशेन वा मुद्रितनेत्राः ॥
यद्वा मीलितमंतर्हितं लोचनं यन्यपोषदृशानं यासां तथाभूताः सत्यः तन्नश्च सद्य एव श्री
कृष्णेन सह संयोगं प्राप्ता इत्याह ॥ ॥ दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ध्यानप्राप्ताच्यु
ताश्लेषनिर्वृत्याक्षीणमंगलाः १० तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः जहुर्गुणमय

श्री·टृ
१०
10

यं देहं सद्यः प्रक्षीणबंधनाः ॥ ध्यानेन विशेषतस्तद्रूपगुणादिपरिस्फूर्त्या दुःसहः प्रेष्ठ
विरहस्तत एव तेन तीव्रतापः तेन धुता अशुभाः परमात्मानमपि तं कृष्णं जारबुद्ध्यैव प्रेमा
तिविशेषेण सदाजयतीति जारः उपपतिस्तद्बुद्ध्या तद्भावेनैव न तु परमात्मबुद्ध्या संगताः
सम्यक्प्राप्ताः तेन सह मिलिता इत्यर्थः इति नित्यपरमप्रेमसंयोगविशेषेतः कथं गुणमयं
देहं जहुः किंतु गुणातीतं नित्यभगवत्प्रेमसंगमयोग्यं देहं प्रापुरित्यर्थः सच्चिदानंदघ
नरूपप्राप्त्या संगता इति भावः संगतिश्च नित्यैव स्थलस्थितजीवन्महाशंकादिवद्वा
नित्यसंयोगलक्षणाज्ञेया तत्रापि जारबुद्ध्या संगतत्वाद्विशेषः कश्चिद्दृश्यः तथा चोद्धव
द्वारा श्रीभगवदुक्तौ यामया क्रीडता रात्र्यां वनेस्मिन्व्रजस्त्रियोस्थिताः अलब्धरासाः कल्याः १०

एषो माथुर्मद्वीर्य्यं चिंतयेति अत्र च कल्याण इत्यनेन मद्वीर्य्यं चिंतयेत्यनेन चाशेषविशे
षणत्वमभिप्रेतः तत्राद्येन तत्रैव व्यक्तं भावि अन्यत्रैव्यंजितमेव तत्र तुः सशद्वेन तीव्रशद्वेन चानंत
कोटिकल्पेषु महानरकादिभोगैर्याबांस्तपस्तलोपि कोटिगुणस्तापः सूच्यते तथाऽच्युतश
ब्देन निर्द्दिष्टशब्देन चानंतकोटिकल्पेषु साम्राज्यस्वाराज्यादिभोगैर्यत्सुखं भोक्तव्यं च ततो
धिकमपि तत्सुखं ध्वन्यते श्रीभगवदाश्लेषसुखमहोदधेस्तत्सर्वस्य करणमात्ररूपत्वात् -
तत्र च श्रीभगवत्संबंधेन तत्तद्वासनात्तयोपि ह्नेयः अत एव प्रक्षीणेति प्रशब्दः तथाऽशुभं ना
मभगवन्नित्यसंयोगप्राप्तिसंबंधककर्मविशेष एव मंगलं च मानादिषु श्रीभगवदनुनया
दिजन्यसुखविशेषहेतुः सत्कर्मविशेषः तत्तस्तत्त्वयनित्यसंयोगसिद्धेः अत एव विरहेण

श्री॰ टी
॥
॥

मानादिनाच संपद्यमानत्वेमानंद विशेषाभावात् तासामत्र स्थितानां भावोऽन्योन्यः सौभा
ग्येन न्यूनतो ह्या अथवा तत्रत्य सर्वसद्गुणमयमपि देहं सयोजकः पत्यादिभिर्देहान्तर्विरु
द्धे तेन श्रीकृष्णप्राप्तेः तत्तत्संयोग्य देहान्तरेण तं श्रीव्रजेन्द्र किशोरमेव संगतात्यर्थः कृ
तः परमात्मानं परमप्रियमित्यर्थः तत्र हेतुः जारबुद्ध्यापि' अम्यत्समानं यद्वा ध्यानप्रभा
वेन सद्यः प्रकर्षेण क्षीणानि बंधनानि पत्यादिकृत द्वारबंधनादीनि यासां तथाभूतास्त्र
पि किं च ध्याने ध्यानेन वा हेतुनापि संगतो योऽच्युतः विरहेपि च्युतिरहितो भगवान् श्री
कृष्णस्तस्य किं वाऽच्युतेन यविच्छिन्नेनत्यर्थात् प्रेष्ठस्यैवाश्लेषेणया निर्वृतिः परमसुखं
त्याश्लेषरूपा निर्वृति र्वा तया ध्यानविशेषेणैव साक्षात्संभोगसुखमयत्वेन प्रतीय ॥

मानयानिर्वृत्त्या विशिष्टांग्यपि गुणमयं सर्वसद्गुणमयमपि देहं संज[illegible]हेतुः दुःसहो
यः प्रेष्ठस्य प्रियतमस्य श्रीकृष्णस्य विरहस्तेन तीव्रतापयुक्तं नर्महाज्वरः तेन युक्तो निरस्ता या
सुशीघ्रं यद्वा प्राणुः अभिनवाभा कांतिर्यासां ता किंच हीनमंगलाः अंगं नष्टं हेतिरोधाय
पन्यादिभिर्धारणादिनावहिर्त्रिः स्मरणार्थोद्घमेभित्रिकपादादिसंसर्गेण वा नष्टतिलकप
त्रावलीमाल्यादिमंगलाः महोत्तापजत्वैरत्वात् कांतिनाशेन तिलकादित्तयेण च तन्नाद्रग्ध
लिनयहीणे देहस्य श्रीभगवत्सेवायामयोग्यत्वमननादित्यर्थः यद्वा ध्यानप्राप्ताच्युता
श्लेषविर्वृत्त्याग्रहीणं हायमप्राप्तमंगलं सर्वाभीष्टप्रापकस्तत्कर्मविशेषफलं यासां तयै
वाशेषरतिस्सुखसिद्धेः तथाभूतायापि जनः कृतः दुःसप्रेष्ठविरहतीव्रतापेन धुनं धु

तिनिर्धूननं पीडनमिति यावत् तदेवाशुभममंगलं महाशैर्भाग्यं यासां ताः तासामपि महा
कल्पकोट्यधिकं कुर्वाणात्तस्मादसमोर्द्धदुःखभरान्महाभीतेरित्यर्थः यद्वाऽधुनाकंपिता
अपगतान्याशुभरविलंबातात्कालिकीभाग्यतिर्यासां अत्यंतविरहतापेनविचारणपगमादि
श्री·टी· तिभावः अत एव सद्यः प्रक्षीणबंधनाः सद्यः सपदि प्रकर्षेण क्षीणं बंधनं आशाबंधो यासां
१२ ताः देहरक्षया रासादिकेलिप्राप्त्यामइत्याशाबंधोपि नष्ट इति भावः अन्यथा अन्यगोपीवत्
श्रीवृंदावने व्रजांवः साक्षादवस्थित्यादिपरित्यागायोगः अत एव तस्माद्व्रनिवसंतीनां श्री
व्रजदेवीनां सौभाग्यमधिकमेव केवलं नित्यसंगेन विरहदुःखाभावात् कैश्चिद्भावविशेषे
णात्रस्थानाप्रकाशस्यापि विरहेपि प्रेमविशेषोदयेनानंदविशेषः स्यादिति श्रीभागवतामृ १२

नेविवृतमेवास्ति यद्वा जहुः अंतर्धीयामासुः यद्वा तं परमात्मानं नेत्राद्दृष्ट्यैव संगमासक्तिं

प्राप्तास्य पितुः सह प्रेष्ठविरहतीव्रतपेनैव धुताशुभाः धुतं विनाशितं जगतामेव अशुभं ना

पत्रयं याभिः तादृक्पापविशेषस्य श्रीभगवदीयगाढप्रेमोद्रेकमयत्वात् जगत्तापत्रयनाश

कत्वं तथाध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमंगलाः क्षीणं पुण्यं वृद्धिमेव गतं जगतां मं

गलं याभ्यः तादृग्ध्यानस्य जगतामभ्युदयकारित्वान्मंगलवृद्धिकारित्वं एवंभूताः सत्यो गुण

मयं देहं जहुः गुणाभावाः तद्यांतराभावाः आर्यवस्थैर्यमार्दवबहिर्भिः क्रमोपायात्तनागु

हजनादिसंकोचादयः बाह्याः संलग्नताद्गृहं तस्यावद्धावादयः तन्मयेनत्वधावेदेहं

जहुरिति मनसा भावत्यागएवाप्रदेहत्यागजन्यः यथाशृंगिप्रसंगेब्रह्मणस्तत्वसंवाव

त्यागएवदेहत्यागइति तृतीयस्कंधेकथितं ॥ अतः प्रक्षीणबंधनाः प्रक्षीणानिबंधनानिदिनांत
रेश्रीभगवत्केलिप्राप्तौ प्रतिबंधांतरायायास्तासांज्ञातिसंतप्तहृदयोयासां तद्वाञ्छौत्सुक्ययुताश्ले
षानिर्हत्याकालहेयाद्दलब्ध्वारासाः कल्पएवइति एवंज्ञानेनमोक्षोभवेत् प्रीतिभक्त्यादिनावै
कुंठलोकादिप्राप्तिःसख्यप्रेमादिनाश्रीभगवद्वशीकरणं तत्रचसामर्थ्येनप्रेमविशेषेणनित्यप्रे
ष्ठतयाव्रजेसंयोगइति सिद्धांतः अतस्तादृशभावोत्पन्नयेरासक्रीडासर्वथासर्वैःसेव्येति
श्री·र तात्पर्यं श्रीपरीक्षिदुवाच ॥ ॥कृष्णंविदुःपरंकांतंनतुब्रह्मतयामुने गुणप्रवाहोपरमस्ता
१२ सांगुणधियांकथं १२ श्रीशुकः परीक्षिदिति अन्येषांपरीक्षणार्थमेवोवाच नचाज्ञानेनसं
13 शयदितिभावः परंकेवलंकांतंप्रियंसुंदरंवा यद्वापरंकांतंश्रेष्ठंरमणंजारमित्यर्थः अतो १२

गुणेषु स्वसुखादिषु ततो नैधीबुद्धिर्यावत्तावत्तस्या गुणप्रवाहः संसारस्तस्योपरमः निवृत्तिः
कथं स्यात् सर्वपुरुषार्थचूडामणिर्मोक्षः कथं घटेत तमेव विदित्वा इति मृत्युमेतीत्या
दिश्रुतिप्रामाण्येन तत्त्वज्ञानेनैव संसारनिवृत्तिरिति मोक्षस्य सर्वतः श्रेष्ठत्वमनेनैव दौर्ल
भ्यमभिप्रेत्य किं वा मोक्षस्य साधनं शास्त्रे यदुक्तं तदभावमवेत्यायं प्रश्नः यद्वा परं कोऽनेक
दर्पकोटिमनोहरे आत्मकोटिषु एवं वाऽज्ञात एव शरणेषु तस्य सौन्दर्यमाधुर्य्यवैदग्ध्यानुरागा
दिष्वेव ननु स्वस्वरूपत्वे धीर्यावत्संनाशं तृणीकृतमोक्षैः सङ्गैरपि सेव्यपादाब्जानां श्रीह
रिप्रेयसीनां प्रति फल्गुतमो मोक्षः कथं संभवेत् इति मोक्षस्यातितुच्छतामननादयं प्र
श्नः मुनेर्हेमवद्धिः इति तद्धृत्तं च याज्ञात एव ततस्तत्परिहारस्तस्यैव कर्तुमुपक्रमत इति

भावः किंतु नाथ योनिसहस्रेति त्वयि भक्तिस्तु कीटेऽपि भूयासं जन्मजन्मस्वित्यादिव
चनैर्भक्तानां भक्तावेव तात्पर्येण भक्तिहेत्वर्थं जन्मादिप्रार्थनात् जन्मादिलक्षणसंसारो
परमोऽनुचितः अतो निर्वेदादिना भावपुष्टिहेतुगुणमयदेहत्यागेन गुणातीतदेहग्र
श्री·वृ· हणमप्ययुक्तमेवेति सद्गुणमयतापत्ते गुणाधियां गुणज्ञानामित्यर्थः गुणानी श्रीभ
१५ गवत्सेनोपलावण्यादीनां प्रवाहो यस्मिन् देहे तस्योपरमः कथं स्यात् श्रीभगवत्सेवा
14 यांदेहस्यायोग्यत्वमननेन अश्रमोद्भुदुःखमस्तीत्यावानासांतादृशदेहत्यागायोगा
त् यद्वागुणेषु श्रीकृष्णस्य लावण्यसौरभ्यादिषु रासक्रीडोपमदिव्यक्रीडादिषु वाधी
यीसानासामपिगुणः अन्यगोपीवत्क्रीडं दावने व्रजांतः साक्षात्रिवासादिलक्षणः ६

रासक्रीडादिलक्षणो वा सौभाग्यविशेषः तस्य प्रवाहस्याशुत्यानित्यत्वेन तया वा परंपरा
संस्थोपरमः कथं स्यात् सर्वसद्गुणमयदेहत्यागेन तदासिद्धेः किंच विचाराद्युपगमात् ना
भिहत्यज्यमानस्यापि तादृशदेहस्य तादृशनिजस्वभावेन कथं यातः स्यादित्यर्थः इति गूढः
प्रश्नस्यार्थत्रयेण पद्यत्रयं श्रीशुकः शुकइति किंचिदमर्षादिनाऽव्यक्तवाक्तया कथनेन
शुकत्वस्य त्वात् किंतु राज्ञोऽस्वाभिप्रायविज्ञानं व्यपि तद्व्याजेन तस्य श्लेष्मत्वहेतुको
न् काश्चिद्दुर्हृदयकुद्वान्निवर्तन्याह श्रीशुकउवाच उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथागतः
द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः १२ तत्र प्रथमपक्षे भक्तानां संसारोपरमे
विशंकया श्रीभगवन्माहात्म्येनावदसंभावनेत्यतेः क्रोधमुग्रं हृषीकेशस्सर्वेन्द्रिय

वृत्तिप्रदत्वेन परमोपकारिणमपि यद्वा हृष्योरश्मयः तद्वद्दीप्तिमंतो वजलाब्जकोशाय
स्पृतं परमसुंदरमित्यर्थः तादृशांश्चपि कृष्णं द्विषन्नपि चैद्यः शिशुपालः सिद्धिं मुक्तिं गतः
प्राप्तः यथायतत् पतनमुरस्तात् सर्वेसन्नमस्कंधेनेतु भंगक्रमेव शकटाथः शयनेशकटपा
श्री·वृ· तसंकराद्विमुक्ततयाऽ स्यामुनर्ज्जीतइवेत्यधोक्षजः श्रीव्रजेंद्रनंदनः सः एयोयासांतः
२५ तस्यकाएयाः सिद्धियांतीति किमुत वक्तव्यमित्यर्थः अन्यत्रैर्वोजितमेव द्वितीयपक्षेवै
15 घोपि सिद्धिं गुणातीनसच्चिदानंदविग्रहप्राप्तिलक्षणां नतु विदेहकैवल्यरूपां प्राप्तः॥
कस्याएयास्तु तादृशीं सिद्धिं यांतीति किमुत वक्तव्यं अतः प्रेमविशेषेत्सेकक्तनात् व्रजवि
रहजत्वाभातिशयाद्वीनास्ताभिर्नित्यादिध्वंसः स्वीकृतः यदुक्तं गुणातीतदेहग्रहणे भ २५

क्तानामप्युक्तं इति तत्र सदैन्येना किंच न्येन भावितं भावविशेषं सर्वोत्तमवुद्ध्यावहद्भ्यो
भक्तविशेषेभ्यो गुणातीतदेह: प्रेमाविर्वत विशेषाभावात् प्रायेण नाम्नावचने श्रीभगवत्प्रे
यसीनां तु प्रणयेनोत्तमत्तम नसानत्र वानिरुक्तानिर्दिनित्यनीय पक्षे हृषीकेशद्विषत्रपि वैय:
सिद्धिं निजाभीष्टस्य हृन्निपुनर्भपत्रत्यार्थ दलतणप्रापा: इत्यत्र हृषीकेश नाम सामान्य
स्य श्रीभगवत्स्वरूपस्य वाचकं प्रथोत्सज नाम तु प्रोक्त निरुक्त्या विशेषस्य तत्स्वरूपस्य प्र
लस्यावतारेभ्योवतारिणश्च कामधिकां माधुरीं प्रकटयतः श्रीव्रजराजकुमारस्य एया: परम
ममधुरप्रेमसाति न्य: सर्वदा यथावदन्यव्रजदेव्यश्च वृक्षावस्थानेन स्वाभीष्टस्य व्रजे प्रेमविला
सादे: सिद्धिं प्राप्स्यंतीति किमुत वक्तव्यं एतत्तु हन्तं प्रेतरर्द्धीन त्याल सयता किंवा म्या

वंत्यांताएव देहत्यागात याव्यं जयता मया हृचितमपि भवद्भिर्धैर्नावधारितमिति सर्वे मन
वेद्यं अहोजन्मत्रयास्तु रत्नप्रापक मुनिशापांते चैद्यः श्रीकृष्णमुष्टयत्नेन चक्रजन्दे व्यः सिद्धिं या
ताइति किंवक्तव्यं यथा कथं चित्तं वेधेनापि निजाभीष्टसंसाधकं भावविशेषं श्रीभगवं
श्री·द्द तं एव वा श्रीभगवत्स्वभावेन सर्वे प्राप्नुवंतीत्याह न नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भग
१६ वतो नृप अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः १४ कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृ
16 दमेव च नित्यं हरौ विदधतो यांति तन्मयतां हि ते १५ निःश्रेयसं भक्तिः तदेवार्थः फलं
किंवा न स्यार्थः प्रेमानस्मै तत्प्रदानार्थमित्यर्थः यद्वा निःश्रेयसं मुक्तिः तस्यार्थो भक्तिः
व्यक्तिः प्राकट्यं इति सात्तान्द्भगवत्त्वं एवाभिप्रेतं अत एव भगवतः अवतारिणः परमेश्वरस्य १६

यद्वा नृणां निःश्रेयसामर्थायैवेत्यत्र हेतुः भगवत इति अन्यथा भ्रूविजृंभमात्रेण ब्रह्मांडको
टिसंहारसमर्थस्य भूभारकंसादिवधार्थव्यक्तेरनुपपत्तिरित्यर्थः हे नृपेति यथा नृणां स्तेभा
र्थ एव इतस्ततो भवादृशस्य राज्ञो गमनमिति भावः भगवत्त्वं एवाह अव्ययस्येत्यादिभिस्त्रिभिर्विशे
षणैः आत्मदर्शनादिनापि न व्येतीत्यव्ययः तस्य कुतः अप्रमेयस्य अच्छिन्नस्येत्यर्थः तत्कुतः
निर्गुणस्य मायागुणातीतस्य तत्त्वकुतः मायागुणानामात्मनः प्रवर्तकस्य यद्वा नृणां निःश्रेय
सार्थायैव व्यक्तिर्जन्म अन्यथा तु कथं चित्त्र संभवेदित्याह अव्ययस्य जन्मादिविकाररहित
स्य किंच अप्रमेयस्य तादृशस्यापि व्यक्तौ हेतुः गुणात्मन इति निजकारुण्याद्यशेषगुणानां
चेतयितुः प्रकटपरस्येत्यर्थः; अन्यत्समानं अथवा ननु तर्हि कथं परदाराकर्षणं तत्राह

अव्य यस्य परदारविनोदेनापि न किंचिन्नस्यव्येतीत्यर्थः ननु तथापि तस्य तेन किं नाम प्रयोजनं
तत्राह अप्रमेयस्य तु विर्तस्य तस्य लीलाकेन वितर्कयितुं शक्यतेत्यर्थः कुतः निर्गुणस्य गुणा
त्मनः निर्गुणोपि सन्नयः गुणानामात्मा आश्रयस्तस्य निर्गुणत्वात तद्दोषलेपः गुणात्मत्वाच्च श्री
श्री·टी गोपीभिः सहरतिरिति सिद्धांतः यद्वा ननु तथाप्यस्मत् प्रीत्यर्थं स्वयं विचार्यो व्यक्तामिति चेत्त
१७ त्राह निर्गुणस्यापि जनस्य गुणानामात्मनः प्रवर्त्तकस्य रासक्रीडया जगतामेव परमप्रेम
17 सिध्यासर्वसद्गुणसंपन्नेः एतदभिव्यक्तिरग्रे रासक्रीडोपसंहारे भविष्यत्येव अनोहरौ यथा
कथं चिन्त्संबंधमात्रेणापि सर्वचित्ताकर्षके सर्वदोषहरे वा अर्थे एव शद्रः कामादिकमपि नि
त्यं कुर्वतः नेकामादिविधायकाजना; यद्वा कामादिनाप्रसिद्धादंडकारण्यवासिमुनयः १७

तथाऽऽऊक्रादयः केशिकंसादयश्च यद्वा तेनतयोर्हरिस्तस्मिन्नित्यन्वयः विदधतेइति क्वचि
त्पाठः हिनिश्चितं तन्मयतोध्यानेन हर्यैकनिष्ठतां यद्वा सारूप्यादिप्राप्त्या तत्स्वरूप
तां प्राप्नुवंति नित्यमिति तत्र तत्राभ्यासेन तन्निष्ठया तन्मयतायामविलंबत्वं बोधयति
अन्यथा कदाचित्कतया तत्तदावेशाभावेन शीघ्रं तन्मयत्वासिद्धिः सारूप्येव भक्त्यादिभेदे
न सुखविशेषलाभ केवलदुःखध्वंसादिना तथा श्रीवैकुंठपार्षदत्वसिद्धलोकवासित्वादि
नावैलक्षण्यसिद्धांतानुसारेणभेदस्यापरेव यद्वा त्वणांनिः श्रेयसार्थायैवेत्यत्र हेतुमाह ह्रिय
तः कामादिकमपिकुर्वतस्तन्मयतां यांतीति अन्यत्र सांतां सौहृदमिति दृष्टांतः वेति क्वचि
त्पाठः तत्र श्वकाशब्दः उपमार्थ एव तथाचोक्तं श्रीनारदेन सप्तमस्कंधे कामाद्वेषाद्भया

स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः गोप्यः कामाद्भयात्कं
सो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः संबंधाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो इति तत्र गोप्य इति व
श्री·टी· हिर्दृष्ट्या केवलमौपपत्यकाममात्रापेक्षया यद्वा तन्मयत्वप्राप्तिमात्रापेक्षया च कामादी
१८ नां सर्वेषां एकत्र गणनं फलतस्तु महान्विशेष एव एतच्च सर्वं श्रीभागवतामृते विस्तृत
16 मेवास्ते रसामृतार्णवे च श्रीरूपेण तत्तद्विशेषाभिव्यंजनेन विस्तारितमस्ति अत्रापि च य
थास्थानमग्रे विवरणीयं नचैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे योगेश्वरेश्वरे कृष्ण या
त एतद्विमुच्यते एवमीदृशो विस्मयः संदेहः आश्चर्यबुद्धिर्वा पुनर्न कार्य इत्यर्थः भवतेति॥
अनेन क्रियतां नाम भवता तु गर्जदारभ्य जन्म महिमाभिज्ञेन कथंचिदपि कदाचिदपि न १८

कार्यएवेत्यर्थः अतएवगौरवेणभवतेतिनचत्वयेत्युक्तं विस्मयाकरणेहेतुः भगवति
अष्टावैश्वर्यमुक्तेन तु तर्हि कथं देवकीगर्भतोजन्म तत्राह अजोजीवन्नजायते किंतु
स्वेच्छयैवभक्तवात्सल्यादिनास्वयमाविर्भवतीत्यर्थः ननुतर्हिदेवक्यादीनांपुत्रत्वयाक
थंस्तानमस्तु तत्राहत्योगः दुर्घटस्यघटनायांसामर्थ्यविशेषस्तस्येश्वराः पितृवसनका
दयस्तेषामीश्वरे अतः स्वेच्छयास्वयमाविर्भावश्चदेवक्याः पुत्रत्वाचसंभवेदेव अचिंत्यैश्व
र्यत्वात्तस्य अतएववसुदेवेनराहुतिपरब्रह्मणि यद्वादुर्वितर्कानंतमहात्म्यामृतसागरत
यातस्यप्रसिद्धेः इत्यर्थः अथवाभगवतिपरमेश्वरेअनोऽजेजीववत्प्राकृतजन्मरहिते
रूपयास्वयमेवाविर्भावात् अतएवयोगेश्वराणांभक्तियोगनिष्ठानांश्रीनारदादीनामी

श्रेभक्तयासेव्यो भक्तिविशेषप्रकटनात् किंवा योगेश्वराणांमहाश्चर्यशक्तिमतामीश्वरे निजा
श्चर्याशेषैश्वर्यप्रकटनात् तत्रापिकस्मे श्रीगोकुलोत्सवे यतः कस्मात् एतत्स्वएवरात्मकं सर्वं
जगत् अशेषसाधनरहितं अपि तादृशमात्रेणतदीययत्किंचित्संबंधाभासमात्रेणापिस्व
श्री·टी० यं एवविशेषेणमुच्यते श्रीवैकुंठलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः एतच्चभाविकाशितपुरतरुलता
१९ दि श्रीवैकुंठप्राप्त्यभिप्रायेण तथाचप्रथमस्कंधे श्रीकुंतीस्तुतौ इमेजनपदाः स्वृद्धाः सु
19 पक्वौषधिवीरुधः वनाद्रिनद्युदन्वंतोह्येधंतेतववीक्षिताइति अत्रस्वृद्धाः पुनरेधंतइ
ति अनेनचवैकुंठप्राप्तिसामग्र्येवाभिप्रेता अग्रतेव्याख्यातं पद्या ननुवहुलयागयो
गादिमहासाधनेनदुःसाध्यापितन्मयता कथं यथाकथंचित्कामसंबंधेनसिद्ध्येत् १९

तत्राह नचेति अर्थः सएव अतोस्याराससक्रीडायाः श्रवणादौमुक्त्यादिपरैरपि क्रीडामयत्वबुद्ध्यानोदा
सित्वं किंतु सर्वैरेव निजेष्टतरत्नीनसिद्धये विशेषतोभक्तैः परमफलत्वेनेयं सदासेव्यैवेति प्रागेव
तत् प्रकरणोन्यापनतात्पर्यंदृढीकृतमितिदिक् अथवा श्रीव्रजेंद्रव्रजगोपीत्वेन भाग्यविशेषान्नाम्र
पिहितविघ्नाः सद्यः एव श्रीकृष्णसंगतास्तदानीमेव रासक्रीडामलभंते निव्याख्येयं तथाहि अंतर्गृ
हे गताः पापैर्वद्धापत्यादिभिर्गृहांतस्यापिताः अतएव कथं अप्यलब्धविनिर्गमाः तद्भावनायुक्ताः
तस्याः श्रीकृष्णेन सहरासक्रीडायाजावनायुक्ताः ततश्च प्रक्षीणबंधनाः ध्यानस्य प्रभावेनैवमुश्लथी
भूतबंधनाः सत्योगुणमयं पत्यादिभिर्बंधाद्धत्वात् पापमयं पापप्रचुरं देहं जहुः विशेषणेनात्य
र्यदेहस्यपापमयत्वाजहारित्यर्थः ततश्च परमात्मानमपिजारबुध्यैवतंव्रजराजकिशोररूपमेवसं

श्रीटं.
टी.
२०
90

गता: यद्वा परमात्मानं परप्रियमित्यर्थ: ध्यानप्रभावमाह ध्यानेनैव दु:सहो य: प्रेष्ठविरह: ती
व्रतापस्तेन धुतं निरस्तं तुच्छीकृतं अशुभं जन्मनामशेषदु:खभोगो याभि: तस्मादपि तद्विरहदु:
खस्याधिक्यात् किंच ध्यानं च त्यत्वनागतं मंगलं जगदशेषसुखभोगो याभ्य: तस्मादपि श्री
कृष्णाश्लेषसुखस्याधिक्यात् अन्यत्समानमेव ततश्च यामयाक्रीडता सत्त्वविनाशायमर्थ: प
त्यादिभिर्बद्धत्वाद्भजनशास्त्रिया तापि पश्चान्महीर्घयवितयामालब्धरासांतप्रापणारासावभूवु: किंतु
आयु:समसमेवति श्रीपरीक्षिन्मश्नस्यायमर्थ: कांतबुद्ध्याध्यानेन गुणेषु तत्संगमादिसुखेषु न
नुगुणातीतरूपे धीर्यासां इति ध्यानस्यान्त:शून्यतासूचिता तथापि पत्यादिभिर्विधनार्थप्रयुक्ता या:
पाशपरंपरया उपरम: निवृत्ति: कथमिति श्रीशुकदेवश्च यथाकथंचिद्ध्यानेन संसारबंधादपि

विमुक्तिः स्यात् श्रीकृष्णस्य तन्मात्रेणोक्तासां तद्ध्यानविशेषेण पाशबंधनाशो नेति किं वक्तव्य
मिति कैमुतिकन्यायेनैव दृढं याति नाध्यानादप्यभीष्टसिद्धिमाह उक्तमित्यादिना ग्रन्थानुसंग
तमेव तादृष्ट्वान्तिकमायाता भगवान्व्रजयोषितः अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् ॥ ॥
ताः वेणुगीताकृष्टाः परमविह्वलाः व्रजस्य योषितः सर्वा एव नवतरुणीः यद्वा व्रज एव स्थातुं यो
ग्याः नहि बहिर्वर्तनं तरां गन्तुमित्यर्थः तत्रापि निर्जनान्तिकमेवायाताः प्राप्ताः न तु लज्जादिना दू
रतः स्थिताः दृष्ट्वा अवदत् स्वागतमित्यादि वक्ष्यमाणं किमर्थं वाचः पेशैर्विलासैर्विशेषेण मोह
यन् चित्तं हरन् स्वविषयकं भावं नितरां वर्द्धयितुमित्यर्थः तत्राग्रे व्यक्तं भावि ननु वाग्विलास
मात्रेण कथं मोहनं स्यात् तत्राह वदतां चतुर्मुखसहस्रमुखादीनां वाग्मिनां श्रीव्यासादीनां

वाकवीनांश्रेष्ठः कुतः भगवान् साक्षात्सर्वैश्वर्ययुक्तः यद्वा वाचः पेशैर्गीर्विशेषैः एकैव वाकस
मुपेक्षामयी संप्रार्थनामयी चेति विरोध्युभयकोटिस्पर्शादेव कैतवपरिपाटीपाटवैरित्यर्थः सा
क्षाद्धर्मादिबोधनपरत्वेपि निजान्तरंगरिंसया तात्पर्येण स्वविषयकभावदृढीकरणात् तत्र हे
श्री· तुः वदतांश्रेष्ठ इति यद्वा रंतुं मनश्चक्र इति तुगो कलं वामदृशां मनोहरमित्यादिना तस्य ताभिः
वृ·टी· सह रिरंसा व्यक्तैव एवं मनस्यप्यदेव धर्मादिपरवाग्विलासैश्च वचस्यप्यदेवेत्येवमवहित्थया ता
२१ विमोहयन् वाक्यार्थनिर्द्धारणाशक्तेः वस्तुतस्तु वाचः पेशैः सौदर्यैरित्युक्तिपरिपाटीमात्रमेवत
४१ त् नानृतार्थाभाव इति बोधयत्येव यद्वा सर्वज्ञोऽनर्थनोपि वाच्यार्थोऽदृष्टव्यः तथाहि व्रजयोषितः
सह निजप्रेमपराश्चपितन्त्रापिताः तथाभूता अपि तत्रापि तदानीं निजांतिकमायाता अपि ॥ २१

तावाहृष्टापि स्वयं च भगवान् सर्वज्ञत्वेन तासां भावाभिज्ञोपि वाचःपेशैः कपटवाक्यैर्विमोह
यन् परमवैकल्यप्रापयन्नवदत् किमर्थं वदतां नर्मोक्तिचतुराणां मध्ये श्रेष्ठः नर्मविशेषार्थमि
त्यर्थः यद्वा वचःपेशैः तासां वाग्विलासैर्हेतुभिः तच्छ्रवणार्थमित्यर्थः यद्वा पेशैर्निजसौन्दर्यैर्वि
मोहयन्नवदत् कुतः अकारप्रश्लेषेणाप्यवाचः लज्जया किमप्यवदन्तीरित्यर्थः अतस्तासां प्रत्यु
क्तिश्रवणायेति तात्पर्यं कुतः वदतां श्रेष्ठः उक्तिभङ्गीकुशलानां स्वत एव परोक्तिचातुरीश्रवण
त्वादित्यर्थः अन्यत्समानं एवं सर्वथा वस्तुतो मिथो भावविरुद्धार्थमेव ज्ञेयं विदग्धावलिष्ठ
त्वात्तु विदग्धास्तु विदग्धालिशिरोमणेः॥ वाचोर्थे लिखने मेनाः सचानन्यगतेर्गतिः प्रथमम
वहित्थ्यौदास्यमवलम्ब्यमानः सादरमाह स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः व्र

श्री
हृ-टी.
२२
23

नस्यनामयं कश्चित् इहागमनकारणं वो युष्माकं शोभनमागमनं वृत्तमित्यर्थः यद्वा वो युष्माभिः
स्तु शुश्रागतं किं महान् भागो भाग्यं पातिव्रत्यादिलक्षणं यासां तासां संबोधनं अतो वो युष्माकं किंक
र्यं करवाणि अपि तु न किंचित् कर्तुं शक्नोमीत्यर्थः यद्वा किंकरवाणि न दाक्षापयंतीत्यर्थः महाभा
गानां इत्याचरणेन मम मा पिधर्मविशेषो भावीति भावः एतत्सर्वं स्मृतत एवौदासीन्यं गमयत्येव लो
के प्रायो गौरवेणैवैतादृशप्रश्नप्रवृत्तेः अत एव हर्षं यज्ञपत्नीः प्रत्यप्येवमेवोक्तं केवलं तास्तु ब्रा
ह्मणीत्वेन परमादरादास्यतामिति आस्तु व्रजांगनास्त्वेव प्रकृत्यैव एयत्वात् इत्यं वदति विशेषः
यद्वा वः इत्यं किंकरवाणीति साक्षात् सुरेवोक्त्यानाभ्यो प्यास्तु परमौदासीन्यमेव सूच्यते। वस्तुतस्तु
एतासां तादृशागमनं दृष्ट्वा परमप्रीत्यैवाह स्वागतमित्यादि महाभागा इति रासक्रीडायाम २२

ह्लालक्ष्मीर्नोऽपि सौभाग्यविशेषाभिप्रायेण किंवा सर्वपरित्यागेन तदेकापेक्षतया तासामाग
मनात् स्वस्य च तादृशान्याभावेन स्वस्मादपि महत्त्वविवक्षयोक्तं अतस्तासां प्रेमपरवशः स त्वा
ह प्रियमिति तत्त्व एव यत्नं न वशीकरणचतुरस्य विदग्धशिरोमुकुटमणेः स्वाभाविकमेवेति
दिक् अत एव यज्ञपत्नीष्वक्रूरेऽस्तु विशेषः प्रियवर इति वियुक्त एवेति एवं आदौ सदाचाररी
त्यागमागतजनेषु वर्त्तुं योग्यमुक्त्वा सर्वा एव युगपत् ससंभ्रममागता वीक्ष्य स्वयमपि कैत
वेन सभयसंभ्रममेव पृच्छति व्रजस्येति अनामयं मंगलं कच्चित् प्रश्ने ननु चतुरसिंहन
थासति गोपादयो व्यागताः स्युरिति चेत् सत्यं तर्हि अंगनाविषयकः केषामपि दैत्यारी
णां उपद्रवो नूनं भवेदिति ध्वन्नितया आशंकेव मारोपमाह ब्रूतेति निजागमनस्य का

श्री
रु०टी
२३
23

रणं हेतुं प्रयोजनं वा अथवा तदुक्तमभिप्रायान्निर्द्धारेण लज्जया अनुत्तरस्तावीत्यशोक
वेगेनामंगलस्याश्राव्यत्वेन वा किंचिदवदंती मत्वेव किंचिदन्यद्देवोस्यापयन् स वैयग्र्यं द्र
ष्टुमिति व्रजस्येति एवं सर्वमग्रेप्याशंकादिकं कैतवेनैवेति ज्ञेयं तथाप्यवदंती: प्रसन्नमुखी
आलोकयांस्तनामभिनयन् सलज्जमिवाह। द्वतेति शक्रकर्तृदुर्हृष्यादिनैवमन्यार्थेत्र रात्रौ
प्राय: सर्वासामीदृगागमनकारणमदुर्वितर्कत्वात् स्वयमेव स्वयंदूतेत्यर्थ: वस्तुतस्त्वयं नर्म
मंगिरेव एकैव वाक् समुपेक्षामयी संप्रार्थनामयी चेत्युक्तं तत्र समुपेक्षामयीत्वप्रपंचि
तं संप्रार्थनामयीत्वं कथ्यते इदमेव श्रीपार्थनयाग्रे प्रतिश्लोकं लेख्यं तथा हि भो महा
भागा: महान् भागो भाग्यं यासां ईदृशी ज्योत्स्नी तत्रापीदृशं वनं तत्रापीदृशो नुवर्त्तीज: २२

नोपमन्तुकूलः तत्रापीदृशं वो नद्यैव नाऽरि इति महद्भाग्यमेव वो युष्माकं स्वागतं अतो युष्मा
कं प्रियं किंचित् करवाणि यद्वा वो युष्माभिः कृत्वा निजेष्टं किं करवाणि किमपि साधयिष्या
मीति किंच युष्माकं आगमने नैव ब्रजस्य मंगलं व्यक्तं अतः आगमनकं युष्माकं आगमनं तु
रवनदेव अरण्यं शरण्यं यस्य तं मां कश्चित् किं कृतं मया सह आलापं किं करिष्यथेत्यर्थः यद्वा
अव्ययानामनेकार्थत्वात् कश्चित् किंचिद् कृते त्यर्थः रजन्येषा घोररूपा घोरसत्व निषेवया
प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः ॥१९॥ एषा प्रत्यक्षा प्रत्यक्षत्वमेवाह घोररूपं स्वरू
पं यस्याः सा नाम सत्वात् किंच घोरैः सत्वैः प्राणिभिः नितरां सेविता व्याप्ता अतः प्रति यात
निवृत्य गच्छत नात्र विलंबो युक्तः इत्याशयेनाह इह वने किंच हे सुमध्यमाः सुंदरीभिः स्त्रि

न् भयानके काले स्थाने वस्यातुं न युज्यत एवेति भावः अन्यैर्व्यर्जितमेव यद्वा ननु रसिकशे
खरभवानिव वयमप्य यविरुद्धं वा आगतास्म इति चेत्तत्राह रजनीति एषा रजन्येव ननु स्निं
ननु रात्रिविलासिन् ततः को नाम दोषः तत्राह घोरेत्यादि स्वभावतो भयजनिका तत्रापि यो
श्री॰ रसत्वैर्निषेविता यद्वा हे कमललोचन ज्योत्स्नीयं रात्रिः तत्राह घोरसत्वेति अतः स्त्रीभिरिह
वृ॰ टी॰ वने न स्थेयं स्यातुं योग्यमिति व्रजं प्रति यात शेषेण स्वयं स्वस्य शोवक्ष्यो व्रजं पुरुषस्त्र
२४ हं स्वस्य पत्नीनिति यावत् प्रतियात भजत एकाकिनामयावक्षीकं दृष्याचरणस्याश
क्यत्वात् अतोत्र न स्थेयमिति नर्मविशेषः ननु भीरुष्ववरघोरसत्वेभ्योस्माकं न भयं तत्रा
ह हेसुमध्यमाः हे कृशमध्याः ननु मध्यत्वात् कृशाङ्गीनामबलानां बलिष्ठेभ्यो भयं स्या २४

देवेति भावः वस्तुनश्चैतन्नामास्य विषयकभावस्पष्टीकरणार्थं किंवा नर्मणाउत्कंठ
विवर्द्धनार्थं श्लेषार्थश्चायं घोरसत्वादिनाजनकोप्यायास्यतीति भावः यद्वा एषाउदित सूर्य
वेद्वाजनान् रंजयतीति रंजनीअघोररूपानमोपगमान्॥ यद्वा शंताआसत्रगुरुसात्विक
मंगलमासकार्त्तिकसंबंधात् इति नाममंडलयोग्यत्वं किंच नघोरैः रसविघात्मकत्वेन भय
जनकैः सत्वैर्युष्मल्लन्यादिभिर्हिनवर्त्रिवेविता यद्वा अघोरैर्द्दरावनस्वभावेनमिथोमित्रत्वप्रा
प्ता भयाजनकैरेवसत्वैः सर्वप्राणिभिः किंवा अघोरैः सत्वैर्हरिणमयूरादिभिर्वानिभत
कौं यद्वा घोरं दुष्टानां भयजनकं किंच अघोरं केषांचिदपि जनानां भयाजनकं सत्ववले
यस्य मम मेति बालाश्वासनार्थं किंवा अघोरं शांतास्तु खदं सत्वं स्वभावायस्यतेनमया

निषेविता इति निजवैदग्ध्यविज्ञापनं अतः सर्वथा त्वर्जनं प्रतियातु इहैव स्थेयं युष्मा
भिः कुतः स्त्रीभिः तत्रापि हे सुमध्यमाः परमसुंदरीत्वान्मदंति कएवात्रस्यात्तु युज्यतएवे
त्यर्थः ननु पुरुषसिंह परमबलीयसस्त्वं तिके स्थितानां नः कुतो भयमित्याशंक्य सशंक
श्री माह मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः विचिन्वंति ह्यपश्यंतो मा कृढ्वं बंधुसाध्वसं
दु॰टी श्रादौ हेतुविशेषान्मातरः ततस्तासां वने बहुपरिभ्रामणाशक्तास्तेहेन कलंकभयेन च पितरः॥
२५ विवाहितकन्याविषयकापेक्षाविशेषाभावेन तेषां शैथिल्ये सति पुत्राः पुत्रतुल्याः मातृदोषेण ल
25 ज्जाविशेषोत्पत्तेः मातृदुर्विनयसंगोपनार्थं चार्थं परिहारार्थं वा बाल्येन बहुपरिभ्रमणाशक्त्या
वा तेषां शैथिल्ये भ्रातरः स्वभावतः परमस्निग्धत्वात् तेषामपि लज्जादिना कथंचिच्छैथिल्ये २५

पतयो विचिन्वंत्येव पत्नीगुणदोषभागित्वात् एवमन्वेषणे तेषां यथोत्तरं श्रैष्ठ्यं तेनच पत्नीना
मवध्यमानामनमभिप्रेतं यद्वा काश्चिन्मातरः काश्चित्पितरइत्येवं यथास्तित्वं किंवाप्रोक्तपु
त्रैव स्वैरुत्पादिनाक्वापि मातरः क्वापि पितरइत्येवं तेसर्वेऽत्र एवापत्यं तः गृहेषु वनेषु वाघ्नन्ता
लोकयंतः विचिन्वंति इतस्ततोमृगयंति हि वितर्के अतोयदि कदाचिन्नेत्रागतानामत्यार्थेषु
स्थान् पश्येयुः तदायुष्माकममवलज्ञाभयंचस्यादेवेतिभावः अतोऽत्रावस्थित्यात्तिजवंधु
भ्यो ममात्मनश्चसाध्वसंभयं माकुरुध्वं नोऽस्मादयत्र यद्वा महामंत्राभित्रांतैव स्तुर्गमवनमध्येना
गमिष्यंति आगताश्चपितरइदंत्येव तत्राद्युष्माकमप्राप्यावाद्यादिभ्योयुष्माकमनिष्कंटकया
वंधूनांभयंशंकांनेत्यादयत साधवोऽवंधुवत्सलाः इतिन्यायात् अतस्तेषु स्नेहेन विवर्त्तध्वमिति

श्री
गी·टी·
२६
26

भाव: यद्भावो युष्मान् मा पुर्महीर्यं चिंतयेत्यादिवत् मां मां च अपवर्यंतो युष्मान्माभ्राद्रयो विवि
र्नेति ननु निर्जयसिंहविचित्वं तु पवर्यं तुवा ततः किमित्यत आह वंधुज्योभयंअहं तु अवश्यक
स्तात्यपेक्षयानीतनिर्देशः कुरुतेत्यर्थः अन्यथा स्त्रीणां स्वातंत्र्यापत्त्या बहुदोषात्पत्तिरिति भाव:
अथवा स्तु भवन त्वन्यार्थ स्थितानन्कुन स्थिरदपिवि ’ मइत्याशंका चक्षुर्मुद्रणपूर्वकं माभिनय
माह मत्यार्थे स्त्रीभिर्नैस्थेयं आबाल ब्रह्मचारित्वेन मम स्त्रीसंगपरिहारादित्यर्थः अहो वत
शिवशिव बालिकानां रुद्धानां वा कथंचित्संगेन दोषोपि किल न घटेत रूपं च नवयौवनारूढा
इत्याह हे सुमध्यमा इति ननु महाकपटपटो गृहेषु स्वामिः सहसंगो भवतो बहुधा भवत्येवेत्या
शंक्याह २ हेति इह निर्जनवने समये च प्रदोषे इति दोषविशेषं श्रीमुखभंगीविशेषेण सूचयति २६

अतोत्रेदानीं युष्मत्संगात्मम दुःकीर्त्तिरेव गाढं स्यादिति सर्वथा श्रयानैवेति ननु सुप्रतिष्ठ
न कोपि ज्ञास्यतीति दुष्कीर्त्तेर्मा भैषीर्भनज्ञाहमानरइति अतोनूनम आगताद्दैवंस्यैवेतिभाव:
अतो मद्वंधूनां मद्वनभंगात्मम दुःकीर्त्तिर्वा भयं मा संपादयत यद्वा वोमामाद्योयुष्माकं गृहेभ्यो
निर्गमाद्दिलाभमत्यार्थे गमन मा शंकमानत्र कुत्राप्यथेष्टंपतो विचिन्वंति स्वामीपृथैव वर्त्तमाना ॥
विचेष्टत्वेव ननश्चाग्रायानैसैलेर्मेथियुष्माभिः महितेदृष्टेयुष्मद्वेनुकमदुःकीर्त्तोयुष्मान्श
निकृद्वेभ्यो मद्वंधुभ्यो भयं कुरुतेत्यर्थः अन्यत्समानं वस्तुतस्तु तेभ्यो भयोत्पादनेन द्वारस्तुगुम्ना
स्यानेतानेतुं नथोक्तमिति किंवा वाग्भंग्या वंधूनामुपेक्षां तेभ्यो भयाभावं चं द्रढयतीति श्ले
षार्थश्चायं एवार्थे हि शब्दः अंधा इवापथ्यंतन एव विचिन्वंति अतो मार्गलेनापिनद्दंदंत्येवेत्य

र्थः यद्वा अप्यर्थे हि शठ्ः अपश्यंतोपि विविंत्स्वेति किं काक्वा नैवेत्यर्थः भवतीभिस्तेषामुपेक्ष
णात् अतो बंधुभ्यो भयं मा कुरुतेति कुसुममिलनमित्यादिविशेषणैर्दृश्यतोक्ता यद्वा ईष
न्मृगणयकोपतो वनावलोकनेन दृष्टं वनमित्युक्ते ऊर्ध्वावलोकनेन वराकेशकरैरंजितमित्युक्ते
कालिंदीतीरावलोकनेन तु यमुनेत्युक्तमिति विवेचनीयं। तत्र यमुनेति शोभंत लीलेति माद्यं वनसा
कुसुमितत्वेन स्वत एव सौगंध्यमित्यनिलस्य गुणत्रयं अन्यत्रै स्थैर्जितं यद्वा ननु महामोहनवा
क्याद्यतिक्रमेण तेऽस्माभिरुपेक्षिता एवेति भयमिति चेन्न हि नादृश प्रयत्नेन रात्रागमनस्य किं
नाम प्रयोजनमिति सकैतवं हसनं ध्यात्वा आह्लातं २ दिष्ट्या २ दृष्टं चंद्रिकायां रात्रौ मदीय श्रीवृंदा
वनशोभानिरीक्षणार्थमागतमिति भवतु तत्र संपन्नमेवेति संमानतं अभिनयेनाह य २०

दाष्टरूवंध्याद्यपेतया श्रीवृंदावनचंद्रं श्रीकालिंदीविहारिलीलां चानुभवितुमागतास्म इति कु
तोभयमिति चेत्सत्यं तर्हि परमशोभायुक्तं वृंदावनस्य तत्रोदितचंद्रस्य च तथा सुंदरकालिंदी
विहारिवातगतिलीलायाश्च दर्शनमिदं दिष्ट्या संपन्नमेवेत्यंगुल्यादिना दर्शयन् सलीलमाह
दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररंजितं यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितं २१ तद्यातमाविरंगो
ष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन्सतीः क्रंदंति वत्सा बालाश्च तान्पाययत दुह्यत २२ अर्थः सएवावस्तुतस्तु सात्ता
त्तथा तादृशवनादिप्रदर्शनेन भावमेव विवर्द्धयति श्लेषार्थश्चायं एतत्पदे दृष्टमिति द्वाभ्यां ई
दृशं सर्वगुणयुक्तं वनं दृष्टमेव तत्तस्मात् घोषं मा यात तस्यान्वयः यद्वा एतादृशे वने सात्ता दृष्टेपि
रात्रौ विलंबनमयुक्तमेवेति तद्योग्यं यमुनातीरं प्रयाम इति तत्तस्माद्वनशोभादर्शनेन

श्री
वृ॰टी॰
२८
28

निजमनोरथस्मरणात् सदोच्चैर्गीतं दधिमन्थनगवादिशब्दैर्घोषयति शब्दायते इति श्लेषेण सर्वेषां सर्वदूत्तरं घोषयतीति घोषस्तस्मिन् गोपा वा संख्यातं माचिरं त्वचिरादेवेत्यर्थः यद्वा तत्र विलंबं मा कुरुतेत्यर्थः किमर्थं पतीन् शुश्रूषध्वं सेवयध्वं कुतः सतीः हे सत्यः अन्यथा साध्वीत्वभंगापत्तिः अतो मत्यार्थं युष्माकमवस्थानमप्ययुक्तमिति भावः ननु परमसेव्यत्वं त्वं सेवामसहमानाः सर्वदाः स्वपापं नो दुष्टतरालस्माभिः परित्यक्ता एव सतीत्वमपि त्वत्पादाब्जयोर्निर्मञ्छनीकृत्य दूरतः क्षिप्तमित्याशंक्याह सकरुणं पद्यांतरमाश्रयन् वत्सादिषु स्नेहं जनयति क्रंदंतीति अतस्तान् बालान् पाययत दुग्धं वत्सार्थं च दुह्यत दुग्धदुग्धं गा इत्यर्थः वत्सेभ्यो बालेषु स्नेहविशेषात्तेषां पश्चान्निर्देशः एवं सर्वत्र निवर्तनार्थं पूर्वपूर्वस्माद्वाक्यादुत्तरोत्तरस्य गरिष्ठत्वं ज्ञेयं पायय २८

तेन्यस्यांशा तु क्लिस्तस्य दुःनमवहृपकार्यत्वात्‌ यद्वा गोपवृन्दामणे वत्सान्‌ गोपैर्गोदोहने न पाययि
ष्यन्त्येव न्यतश्चाह वालांश्चेति तेषां पुष्टान्‌ विना दुग्धपानासंभवात्‌ यद्वा नान्‌ वत्सान्‌ वालांश्च
पाययन्त पयः कथं न दोहदुह्यन्त गाः गोदोहने स्तन एव वत्सानां वालानां च तद्दुग्धस्यैव पानं भावी
त्यर्थः अत्रेदं तत्वं श्रीकृष्णैक एया भगवत्यस्ता ब्रह्मदेव्य कश्चिज्ज्ञात विवाह्याश्चपि नाममात्रेणैव प
तिमन्यो विविधव्याजेन पतीन्‌ वंच यमानातालैः सहांगसंगाभावेनानानापत्याएव केवलं पत्यादीनां
मायहेतु निजकौतुकविशेषेणवानास्त्येव काश्चित्पर पुत्रान्‌ पुत्रबुद्ध्यां पालयंतिस्मेति स्वतस्त
न्याभावेन तान्‌ गोदुग्धमेव पाययन्तीति वस्तुतस्तु सर्वमेतद्ब्रह्ममोहेनैव अतएव सन्तीरिति श्लोक
ये श्चायं तत्र स्माहं धुसाधसाभावात्‌ वनशो भारति सामग्रीसद्भावाच्च अचिरं शीघ्रमापान ॥

श्री. ह॰ टी. २९
29

यदियाय तदाविलंबेन राज्ञं तत एव यास्यथेत्यर्थः यद्वा चिरंचिरं तत्र नः अस्मानं आदि दुःखप्रदत्वे
न च कश्चोनुभूतो यो घोषसंमायायान चकारान्माशवृस्याग्रेपि सर्वत्र संबंधः पत्नीवृ माशुश्रूषध्वंसती
श्च साध्वीर्मा शुश्रूषध्वं न सेवध्वं तत्पदवीमपि न यातेत्यर्थः स्नानं आदि स्नुखभंगादि तिन मैव वत्सा
दयोन क्रंदंत्येव गोपादिभिर्गोदोहनादिना पयः पानसिद्धेः अतस्तान्न पाययिष्यथ न तु धोत्त
येन्यत्र कन्याभावेन स्नानं त्रां स्वचितं अथवा मदभिस्नेहाद्भवं त्योयंत्रिताशयाः आगताह्युपपन्नं
तन्नृप्रीयंते ममजंतवः २३ मयियोभिस्नेहः प्रीतिविशेषः तस्मादितिमधुरप्रेमाख्यस्त्रीपुंभाव
विशेषोनिरस्तः अत एव सौदास्यमाह हियतः सर्वेपि प्राणिनो मयि प्रीतिं कुर्वंतीति मदभिस्नेहा
दितिसांत्वातुक्त्वा तमपिस्पृहयति अत एव गौरवेणभवत्यइति यद्वा ननु एयं एवद प्रवरत २९

ह्यस्माकमभीष्टं संपादयन्तां तत्राणां प्रीतिमेव कुर्वन्तीति प्रीतिर्भक्तिविशेषत्वादेगसंग कार्यमेण
लमितिभावः अन्यैर्न्नैर्व्यजितं यद्वा अहोवत परित्यक्ताएवते सर्वे न तु किं पुनस्तत्रामयग्रहणेने
त्याशंक्य सश्लाघं पठन्तां तस्मात् अथवेति अर्थस्तथैव यद्वा मम योयुष्मास्वभिन्नेहस्तस्मात्ते।
नेत्यर्थः अकारप्रश्लेषणं अयं त्रिताशयाः परमसाध्वीत्वात् यद्वा मद्विषयकाभिन्नेहे नायं त्रिता
शयाः पातिव्रत्येन परपुरुषस्नेहविशेषायोगात् एवमुभयथाभावविशेषो निरस्तः तथाप्याग
तायत् अन्यत्समानं वस्तुतस्त्वेवमौदासीन्यं चातुर्यभंग्या भावविवर्द्धनार्थमेव श्लेषार्थश्चायं
ग्रहोपरमानुरक्तास्वपि भवतीषु किमुद्दीपनगर्भैः प्रार्थनैरित्याह अथवेति अभिशङ्केन स्नेह
स्य सम्यक्त्वोक्त्या मधुरमेवैतद्वचने सामान्यतः सर्वेऽपि प्राणिनो मम प्रियं ते यतः अतः सर्वो

श्री
रं टी
२
30

नमात्रजनस्तुरघ्यो भवन्त्यो मदभिस्नेहार्यं ञ्जिलाशया वशीकृत न विन्ना: सन्त्य: किंवा पत्न्यादिभयेनास्त
स्कंदाग्रपि मदभिस्नेहाड्डेनो रागता यत् ननु पपन्नमेव सर्वतो विशिष्टमद्विषयक प्रीतिमत्वात् ॥
ग्रनएव प्रेमादरेण भवन्त्य इति ग्रतो धुनामयासह स्कंदेर मद्यग्मिति भाव: भर्तु: शुश्रूषणं
स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया तद्बंधूनां च कल्याण्य: प्रजानां चानुपोषणं शुश्रूषणं धर्म: सवध
मायया शुद्धभावेन धर्मैकापेक्षया वाचेत् परउत्कृष्ट: हि निश्चितं तद्बंधूनां श्वश्रूश्वसुरादीनां
शुश्रूषणं तथा प्रजानां पुत्रभृत्यादीनां अनुपल्यादिभि शुश्रूषणा नैतरं पोषणं च धर्म एव श्रमा
यथाचेत्परएव चकारात् भर्त्राद्वयोरपि सुख्येन योसा स्मामपि स्तच्यते कल्याण्य: हे साध्व्य: तदे
वयुष्माकमनुचितमिति भाव: यद्वा हे शुभा ईदृष्टवन्त्य: ग्रतो युष्माकमेव तत् सिध्यतीति भाव: २

एतच्चकैतवेन प्रोत्साहनं यद्वा जनैः प्रीयंते नामाकिंवा आगतायन्न युक्तमेव किंतु पर
मधर्मेणैवाहलभ्येयं तत्वन्यथेतितमेव ह्रितामुद्दयावोधयन्नाह भर्त्तुरिति अर्थः स एवाव
स्तुतश्चार्थ्यो योपहासएव तस्यपरमधर्मत्वाभावात् द्वितीयपक्षेपिनर्मैव तत्कीहतचतु
र्वर्गश्रवणादिभक्तिसाध्येत्रैमैकलभ्यस्यतस्यपतिशुश्रूषणबाह्यधर्मेणलभ्यत्वात् अतस्तस्य
धर्मस्यपरत्वोक्तिरपिनर्मएवेति अतएवोक्तं गीतादौ सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यादिश्लोकार्थश्चा
ये कल्याण्यहे महाभाग्यभाजः नकेवलं भर्त्तुन तद्बंधूनां मद्विधानां च शुश्रूषणमभीष्टस्त्रीणां द्
र्येपरोधर्मः यद्वा वृषादिभ्योगोपादिरक्षणन्यायात् कृमेवात्रत्यानां सर्वेषां भर्त्ता तस्यकिं
वक्तव्यंभर्त्तुर्मम शुश्रूषणमिति मद्बंधूनां श्रीव्रजेंद्रबलदेवादीनां च तत्शुश्रूषणं तथाप्य

श्री॰
द॰टी॰
३१
31

ज्ञानां मन्यरिजनानां स्तुवलादीनां व्रजेंद्रगृहदासीनां वा अनुपोबलमपि परधर्मः अतः शु
द्ध भावेन मम सेवा क्रियतामिति भावः किंच श्रीभागवतारसोपयुक्तेर्थे प्रयुक्तामपि वाच्यं बह
वोर्था अनुवर्तंते नत्रैश्वर्यरूपोयमर्थः स्त्रीणां अस्यासां प्राकृतयोषितामेव धर्मः न सर्वेस्वीव
गवरिष्टानां लक्ष्मीप्रार्थ्य सौभाग्यानां युष्माकं भक्तौ प्रवृत्तानामपि धर्मानादरात् नच्चोक्तं
त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणांबुजं हरेरित्यादिना एतत्तु हरिभक्तिविलासे एकादशीलक्षणादौ बहुशो
विवृतमेवास्ति यद्वा भर्तुर्जगद्गुरोर्मम यद्वा धर्मरहस्यसारसर्वस्वं शृणुतेति परमार्थमे
वनर्मणोवाह भर्तुरिति त्रिभिः व्रजस्त्रीणां युष्माकं भर्तुः शुश्रूषणं अधर्मः पापं अमाय
यातु परोधर्मः महापापमेव भक्तिपराणां श्रवणादिभक्तिरूपस्वधर्मपरित्यागेनव ३१

त्रिसेवनादि परमधर्मप्रवृत्त्यामहानर्थोत्पत्तेः तथा चोक्तं गीतासु स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भ
यावह इति यद्वा प्रकारो विष्णुरहमेव तस्मिन्नपि मायया भक्त्यादित्यागेन वंचनया यत्र भर्तुः
शुश्रूषणमपि भगवद्भक्तिहीनानां सर्वकर्मणो वैफल्याद्वैपरीत्याच्च तथा चोक्तं बृहन्नारदी
ये किं वेदैः किमु शास्त्रैर्वा किं वा तीर्थनिषेवणैः विष्णुभक्तिविहीनानां किं तपोभिः किमध्व
रैः स्कांदे च रेवाखंडे धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तैस्तवाच्युत पापं भवति धर्मोऽपि तवाभक्तैः
कृतो हरे इति एतच्च भक्तिविलासे वैष्णवमाहात्म्यादौ प्रसिद्धमेव ननु परोपदेशपंडितसर्वे
ष्वा एतयः परित्यक्त एव अधुना किं तदीयशुश्रूषाद्युपदेशेन तत्राह दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो
जडो रोगी अधनोऽपि वा पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥ ॥ चौर्यादिरतः दुर्भ

गः भाग्यविहीनः निष्फलोद्यमः इत्यर्थः वृद्धो जरयाभिभूतः जडः कर्मादिषु सामर्थ्यविहीनः
रोगी महारोगग्रस्तः अधनः अतिदरिद्रः निजोदरभरणेप्यसमर्थ इत्यर्थः अपि शब्दस्य
श्री ह प्रत्येकमन्वयः दौःशील्यादियुक्तोपि न हेयः व्रजवासीषु सर्वसद्गुणयुक्त एवेति कथं त्याज्यः
३२ स्यादित्यपि शब्दार्थः लोके प्रभुभिः लोकदृष्ट्यापेक्षावतीभिः अन्यथा इह लोके दुःकीर्त्या
32 दिकं परत्र च नरकादिकमित्यर्थः तत्र च महापापपरतः परित्याज्य एवेत्याह अपातकीति।
तथा च स्मृतिः पतिं च पातितं भजेदिति अतो त्वया नास्वैषामप्यपातकित्वात्प्रहातुं यो
ग्य एवेति भावः वस्तुतस्तु पश्चात्कस्यचित्कुतोपि धर्मादिविचारेस्मिन् स्वविषयकभा
वविशेषशैथिल्यं संभवेदिति तन्निरसनेन स्वयमेवादौ धर्मश्रावणेन तासां भावो दृढीकृत ३२

इति इदमपि सर्ववन्नर्मैव नन्वज्ञजनापेक्षया सौशील्यादिगुणयुक्तस्यापि पत्युर्हेयत्वा
न्नतन्निरूपितमेव स्वेष्टार्थस्यायं न्यायः पातीति पतिः रहं गुदैः शील्यादियुक्तोपि सन्नु
न थास्वपा नकीयस्मादयतितोपि सन्न लोकवद्ध्ये पशुभिरपि पतिपुत्रादिभिरपि वा स्त्री
मि – जांगनाभिर्युष्माभिर्न्न हानुयोग्यएव किंनु आलिंगनादिना सदा संगम्य एवेत्यर्थः
अहं तु ननाद्दशो भवाम्येव सर्वसद्गुणत्वेन युष्मदेकप्रियत्वेन च तद्विपरीतत्वात् स्वयं च म
द्येक्षया लोकानपेक्षिका एव नदधुनापि कथं नालिंग्येयेति भावः यद्वा प्राकृतेन स्वाकृतशब
द्वैषयुक्तोपि पतिर्न्न हेयः अहं तु न[illegible]तः पतिरेव साक्षात् षड्गुणैश्वर्य्ययुक्तश्च कथं हेयः
स्याभिति सर्वत्यागेन युष्मयमागताय ` ` नतु पपन्नमेव यद्वा लोके पशुभिरेव न हातव्यः

परमार्थैकप्रभुभिस्तु सौशील्यादियुक्तोपि अपात्रकोपि हातव्यः भवत्यस्तु मयि परमानुरा
गात्कृष्टत्वाल्लोकद्वयमर्यादां त्यजन्त्येवेति भावः तत्र सिद्धान्तोऽभिलिखित एव यद्वा गोपेभ्यो
श्री· २ भयस्त्वयत्राह स्त्रीभिर्व्रजस्त्रीभिः अपात्रकोपि दुःशीलादिरूपः पतिर्न हातव्योऽभगंतव्यः प
२२ तिः ईदृशदुर्गुणादिव्यस्वरूपं दुःशीलः क्रोधनः दुर्भगः कुरूपः वृद्धः जीर्णः जडो मूर्खः रोगी
33 सदाव्याधियुक्तः अधनो वा गोधनहीनः लोके प्रभुभिः सदा लोककामाभिः ननु श्रीव्रज
युवराजभवदाज्ञया नैव पतयस्त्याज्याः किंतु सदा नाम्नैव नेयां पति त्वं पतिव्यवहारस्तु
त्वया सह हे वामाभिन्याक्षि कथनासां दीर्घा भीष्ट त्विं दनेन परमात्प्रियमनवहित्य यासामभेद
यमिवाह अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गुकृच्छ्रं भयावहं जुगुप्सितं च सर्वत्र अपपत्यं कुलस्त्रि २२

यः स्वधर्मोऽप्रतिकूलं किंवा युद्धे पुण्यार्जितिः स्वर्गनाशक इत्यर्थः अथ कथमित्यो ऽह
प्रस्त्वान्मास्तु स्वर्गापेक्षा लोके यशोपेक्षास्त्येव तद्बाधकं चेदमित्याह अयशस्यमिति ह
र्वस्य हि तव यशसो विलोपकं ननु लोकातीतस्य गु · · मेव तत् को नाम जानातु तत्राह फाल्गु
नुर्हि ख्यातिस्थिरत्वात् ननु भीष्मादिवत्वया सहास्माकं नन्न स्तु स्थिरमेव तत्राह कृच्छ्रदुःखसाध्य
ननु स्वैरिसिंहवजे भीरु दावने चसह कृदविह स्मान्नु खसाध्यमेव तत्राह भयेत्सामान्यादिभ्योन
रकादिभ्यश्च तत्र प्रासम्यक् वहति प्रापयतीति तत् ननु अस्य तत्कौटिविमलनीयम धुर
धरत्वदपेक्षया स्माभिः सर्वमप्युपेक्षितमिति कृतो पि न भयं तत्राह सर्वत्र स्वरे कोपरे
शेच यद्वाव्यवहारोभयत्र सर्वेच ऽनुसितं तिद्दिमे लज्जाकारत्वात् घृणावहत्वाच्च द्विति

श्री॰टी॰ स्थितं ननु तत्त्वज्ञेंद्र इति जभीष्टसिद्ध्यान्तु गुप्तापि स्तु सहैव । तत्राह कुलस्त्रिय इति ज्ञाता
वेकवचनं कुलकलंकनसनकुलस्त्रीणां परमानुचितमिति सर्वथापरिहार्य्यमेवेति भावः
वस्तुतस्तु पूर्ववत् स्वविषयकभावदार्ढ्यार्थमेव सेवार्थश्चायं । अप्यर्थे च कारः अस्तु स्वर्गा
३४ दिरूपमप्यौपपत्यं कुलस्त्रियाश्च पि भवत्वेद तत्राह त्यादीनामपि तद्भवत्येव अतः साधार
34 णापापत्यादोषविशेषो नास्तीति भावः । किंच कुत्सितं लातीति आदरातीति कुलायास्त्रीनस्या
एवं च स्वर्गादिकं युष्माकं तु निखिलसर्वस्वसारमहद्भावमादरानानंतत्त्वेति तत्पर्यंतनमेव
तैय यद्वा सततमेवाह उपसमीपे पतिर्यस्याः सा उपपतिः तस्याभावः औपपत्यं पत्युः सा
मीप्यमित्यर्थः तत्सर्वथाऽस्वर्गादिदोषयुक्तं कुलस्त्रिया इति कांचित् प्रेयसीमुद्दिश्यै ३४

गै

ॐ ननु प्रेमैकलभ्यसर्वसाध्यापेक्षणो वाह्यन्तरंगं किल संबन्धे इति चेन्न हि महत्कृपणा स्फि मेवानु
ष्ठीयतामिति यद्वा श्रीगुरुपादान्त मन्त्रमात्रादा एवापेक्ष्यते नान्यत् किंचिन्मुक्तादिकमि
ति चेन्न हि मन्त्रसादेन मद्विषयकप्रेमणौव सिद्धमिति सच श्रवणादिनैव संपद्यते न तु संगसं
भ॰ गेनेत्याह यद्वा ननु सर्वार्थसाध्यमो हन्त सत्प्रेम्णा संपन्नेन किंचिन्मुमुक्षादिकं परमपुरु
षार्थसिद्धेरिति चेन्न हि तदुपाय एवानुष्ठीयतामिति शास्त्ररीतिमभिन्न यन्तुः सहोदरस्य
विशेषेण परमाप्रियेस विवेकमाह श्रवणादर्शनाद्धानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् तैन
थासन्निकर्षेण प्राप्तिया ततो गृहान् ७ श्रवणादीनं सम्भवयो विकल्पो वा तेषामेकत
मेनापि भावसिद्धेः तथा भागवतामृतोत्तरखंडाशे दौ विवृतमेव तत्र श्रवणं भगवत्क

थादेः दर्शनं श्रीमूर्त्यादेः दूरतोपमैव वा अनुकीर्त्तनं निरंतरमन्नाम प्रधानकीर्त्तनं ए
वं त्र तः स्वस्ति यन्नाम कीर्त्यो ज्ञानानुरागहेत्वादिना तस्यैव भावेकरयेन रंगत्वात्कैः दर्शनार्थे
श्री·र सन्निकर्षोपेतात्पवेतिन त्वपि श्रुतार्थे नस्पर्शनस्य गोलतानाविवृत्तया ध्यानात् श्रान्विदे
२५ शः एषां च हेतुमन्नाय थोत्तरम् मुख्यात् तत्रादेश्य श्रवणमेव तेन विना सर्वाज्ञानात् श्रुत
35 एवं श्रोतव्यः कीर्त्तिन व्यवस्थित्वादौ तस्यैवादावुद्देशः श्रवणानंतरं श्रीभगवद्विग्रहतया श्री
मूर्त्यादिदर्शनं तस्मात् ध्यानं तत्त्वमेव संपद्यते तमां तस्मात् ध्यानुकीर्त्तनं स्वतएवेदं नित्यम
नोभिनिवेशसंपन्नैः तस्माद्वैतोर्थयामपि भावो भवति यथा सन्निकर्षेण सामीप्येन संगसं
गेन वा न भवति सन्निकर्षो हि मर्त्यानाम नादरणकारणमित्यादि न्यायात् शास्त्रविरुद्ध २५

नश्यति श्चिन्ताशयत्वात् अकुंठभरेण नासां विप्रियतेनैव ज्ञातमित्यर्थः विषण्णाश्चेत
त्सन्नाः सन्त्यः यतो भक्ताः संकल्पसङ्गजनविशेषविषयकमनोरथा यासां ताः अतो दुरं
त्यर्यां अनंतां अनतिक्रम्यां वाचिकं अतिदुर्निर्मन्त्यं आयुः अयं प्रेमार्द्र कोमलस्वभावो
पि परमकाठिन्यमस्माद्दौर्भाग्येन गतः तदधुना किं सपाद यदुहरणकाकुभिरयमनुनी
येन किं वा प्रतिवचनेन प्रयत्नेन त्वं धार्ष्ट्यबलेन वा राशाध्यानो व्रजं प्रति निवृ
त्तावा दुरवगाहगांभीर्यस्यास्याशयं निर्धारयेम किं वा सद्य एव प्राणान् परित्यजेम त
त्रत्वात्रास्य साक्षादेव परेतं वायमुना प्रवेशादिना दिनेन्यादि विचिंतयामासुरित्यर्थः यद्वा
अहो वत किं करवाम कुत्र यामेत्याद्य विशेषं चिंतातेन नामुखवैक्लव्यलक्षणं यद्वा विष

स्मासन्नाश्रिंतामापुः विषस्मात्वेहेतुर्द्वयं विप्रियभाकर्णेयेत्येकः प्रेष्ठजनसंविप्रियो क्लि श्रव
णमात्रेणक्षयमेव सर्वदुःखोत्पन्नेः किंचभग्नेत्यन्यः विशेषतो शेषोपेक्षयानिज प्रिरामीष
र्थस्यभंगादित्यर्थः कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्विंबाधाराणि चारणेन भुवे
हं॰दी लिखंत्यः अस्रैरुपात्तमार्द्रमिक्तायकुंकुमानि तत्कुमृजंत्यत्रुहृदुःखभराः स्मरन्त्यः श्री २९
२७ अनण्वनल्पं ह्रींतस्थुः स्वल्पं परमचिंतावेशेनवांगीट्रियवृत्त्यस्फूर्तेः शुचुद्रत्यनेन शुष्यदित्य
37 नेनच श्वसनस्य दीर्घतोष्णताच ध्वनिता बिंबेतिपक्वबिंबसादृश्येना रुणता कोमलताच अनेनाध
राणामतिशोषोमूलानताच सूचिता चरणेन वामपादेन भूलिखनं चिंतानुभावः हे भू
मिविदीर्णा भव वयं प्रविशामइत्यस्याभावः पूर्वस्थितावस्थितिरेव गम्यते उपात्तम २७

त्वेन मनः संकोचाद्वा तथेत्यनेन तादृशो न भवति किंतु ततोऽप्यत एवेति किं वानेन प्रको
रेण न भवति किंतु लोकधर्मातिक्रमेण सर्वोपेक्षया परमप्रयत्नादिनैव भवति अतः सन्निक
र्षत्यागेन श्रवणादिकमेव कार्यमिति भावः अतस्तदर्थं गृहान्नेव यात सर्वसंकोचाद्यभा
वेन तत्रैव तत्सुखसिद्धेः वस्तुतस्तु सर्वमेतत्परमकौतुकित्वात् किंवा निरंतरप्रेमभरस्तु
कोमलितदशिणस्वभावानां तासां प्रेमवैभवप्रदर्शनार्थमेव श्लेषार्थश्चायं उक्तन्यायेन स
र्वथा मयि भावेऽसंकोचेन युष्माभिः सदा कार्य एव न च वक्तव्यं श्रवणादिनापि भावः संप
द्यत इति यतोऽङ्गसंगेनैव नितरां सिद्धेरिति न च श्रवणादिनेत्यर्थः श्रवणादेर्हेतोर्न तथा य
थासन्निकर्षेण भवति न तस्माद्धेतोः चकारप्रश्लेषेण अगृहान् अगृहस्यान् अह

तदा हन्तस्मात् प्रतियातमजतेत्यर्थः तेषांवशीकरणार्थमात्ममाहात्म्यविवक्षया
वक्तव्ये साक्षादानुक्तिर्वैदग्ध्यादिना यद्वा गृहान् मदीयान् निकुंजरूपान् प्रविशतेत्य
ह॰ टी॰ र्थः गृहानित्यनेन निकुंजादीनामेवक्रीडात्वेन निजगृहत्वेन वा सदैतेष्वेववसत्व्यमित्य
३८ भिप्रेति दशश्लोकैंधनैस्तासांप्रेमकोमलितात्मकं आशास्तु सर्वास्त्वीहास्यवक्तिकौतुका
३० ज्जंभयत् श्रीशुकउवाच इतिविप्रियमाकर्ण्यगोप्यो गोविंदभाषितं विषण्णाभग्नसं
कल्पाश्चिंतामापुर्दुरत्ययां २८ इतिएतत् गोविंदस्य गोकुलेंद्रत्वेन निजसहजप्रेमभरवि
षयस्य भाषितं वचनं विप्रियं परमप्रेमविगतःस्पर्थःस्तात्पर्यानवधारणेन अप्रियार्थ
स्पर्शनेनवा अनिष्टं किंवा क्रियविपरीतं विद्विष्टमाकर्ण्य यद्वा अर्थद्वयस्पर्शित्वे ३६

क्षिभिरेति कुचकुंकुमानि मृज्यन्ते तदुक्तिश्च यस्याएणं धाराहृच्याते तस्यापि बाष्पलवि
वत्त यावज्जलं तत्र सर्वत्र हेतुः उरुदुःखस्य भरो भारो यासु महादुःखव्याप्ता इत्यर्थः
यद्वा अत्र नेत्रानुक्रममन्यदपि संलापक्रमादिकं संगृह्णाति तेनैव वर्णप्रस्तम्भादयोपि
ज्ञाता इत्यर्थः यद्वा बाष्पमित्यतिप्रकारमुक्त्वा अन्तरमप्याह उरुद्विति अनेन मूर्छानु
त्यावस्था बोध्यते तस्याश्च दुःश्रवत्वात् साक्षात्तदनुक्तिः लोकेतिप्रसिद्धौ नेत्रोक्त्यापि
तासां तादृशशोकसंभावनानकार्येति भावः यथा विस्मये तथापि तादृशदुःखम
र्देहे प्रेममहिम्नेति यद्वा स्वैरेव वृन्दप्रिये तरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्णं तदर्थ
विनिवर्तितसर्वकामाः नेत्रैर्विसृज्य हरि-रेपहतेस्म किंचित्स्मरंभगवद्दाक्षिरि

भुवनानुरक्ताः २० प्रेष्ठं प्रियतममपि प्रियेतरमेव अप्रियजनवत् प्रत्याख्यानं कुर्वते
ननु तस्मात्मनो निवर्त्यता नत्राह तदर्थं श्रीकृष्णप्राप्तये, किं वा नस्यैश्च निवर्गख्यायसु
हु॰ री गोप्याय वा अर्थायते न सहक्रीडाविशेषाय विशेषेण निवर्तिताः पुनर्यथा संबंधगंधो
२५ पि नेषां न स्यात्तथा निरस्ताः सर्वे कामा विषयभोगाः तद्वा निरिक्तशेषाभिलाषावा
39 याभिस्ताः अतस्तं विना कथंचिदप्यल्पत्वरे च न तद्वनिभावः कुतः कृष्णं परमानंदघ
नमूर्त्तिं चिन्ताकर्षकं श्रीव्रजेंद्रनंदनं अत एवानुव्रत् स्मेत्पन्नाप्यतिप्रसिद्ध्याद्यपेक्षयो
क्तं यद्वा पश्चादर्थे उरुदुःखभरेण सद्यः प्रत्युत्पन्नतुरयात् पश्चादनुव्रत् ननु अतिनि
र्बंधेन कदाचित्तस्य वा तेषा पिशाचवत्ते नत्राह अनुरक्ता अनुरागेण तं के कोनिरसनात् २८

यद्वात्र वज्ञायामपि सत्यां न त्यागाशङ्के ; विचरायणमाद्वा नन्वह्नहेतुः खाक्रान्ताः कथं
चकुमपि शङ्का : नत्वाह हृदि नैमहेतुः खेनरस्य यभैव गलदसैः उपहते व्याप्ते नेत्रे विशेष
णमहत्वाशोध्यनिनाग्र स्रुएपपसार्यं प्रमृज्येति पाठांतरेप्यर्थः सएव २ परमप्रयत्ने
नदत्तंधेयी मालेव्येत्यर्थः यद्वात्र हेतुः खेदपुक्ति शङ्कावनुरागएवहेतुर्भाति प्रेम्णो
विचित्रविलासहेतुत्वात् ननत्वत्रेत्रे विमृज्येति स्वेहमनन्नायप्रेम्णोऽइकस्य भावनत्वे
वा किंचिद्वीमुखाय लोकनपूर्वको मार्थे इति प्रकरमाकर्णोल्लापो शिल्यमपि गम्य
ते किंचिदिति संरंभस्याल्पत्वेसतः प्रष्टत्वात् निजप्रेम कोमलशीलत्वाद्वा यद्वा
अनिर्वचनीयमहासंरंभेण गद्गदगिरः यतोनुरक्ताः अन्यनैवं जिते यद्वा किं
चित् संहितमेव मैव मित्यादिकमब्रुवन् कृतः संरभगद्गदगिरः प्रणयकोपाव

श्येन वाच्य हृद्य कंठत्वात् इत्यर्थः तत्कुत अनुरक्ताः स्वभावत एव रक्ताः अधुना
वनाइशोक्तिश्रवणात् रतिदुर्लभताम ननादाधिकोत्कंठया विशेषतो ज्ञातोत्कटश
गाइत्यर्थः यद्वा कृतारागविशेषाः तत्प्रेक्षयापि निर्विरला इत्यर्थः किंचिदनि
श्रीर र्वचनीयं अनुरागेणोक्तस्य मनोहरत्वात् नाइगुह्मोहेतुः प्रेष्ठमित्यादि अपि
३५ यं प्रियमिपरं भाषमाणं स्थितमिति पूर्वमेव किंवा वर्त्तमान निर्देशेन सदानीमपि
टी चिंतात्पजनमाहरिति स्वस्याभवनगृहान् यातेत्यादिकमनिर्हं प्रानिदारुणवदनं
39 इवेति नन्वनस्तात्पर्य विचारेण नर्मादौ पर्यवसानात् ननु पूर्वलिखितमेव।
यासामेव प्रसौदेन यासादेवयासांश्री नागरेश्वरे उत्कोर्थिज्ञायतत्र्थ स्लावंद श्रीना ३६
गरीश्वरीः श्रीभगवतायज्ञपत्नीप्रक्राय पद्यपादस्यात्र सम्यगुक्तत्वादिभ

गवन्त्यः श्रीब्रह्मेन्द्रादयोपि न यैव यज्ञपत्न्युक्तपद्यायपदमाहुः वस्तुतस्तु नस्यैव ववनो
क्तेलासांचा सुर्युक्तेः साम्येन सेवापत्तेः गोप्यऊचुः मैवं विभोऽर्हति भवान् गदितुं
नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलं भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान् देवो
यथादिपुरुषो भजतो मुमुक्षून् ३१ मैवमिति निषेधस्यादौ प्रयोगः परमार्त्तिवैयग्र्यल
एवं ईदृशं कथंचिदेन द्वचनसदृशमपि किमुत वक्तव्यं एतदित्यर्थः कुतः नृशंसं भ
वज्रसारवत्काठिन्येन हृदयविदारकमित्यर्थः यद्वा साक्षात्मारकं नृशंसो घात
कोहिंस्र इत्यमरः गदितुं व्यक्तं वक्तुं किं वागादित्वमपि किमुत न व्यवहर्तुमर्हति
नत्वेवं भगवान् प्रेमार्द्रस्वभावः अनेनोत्थावदनुनामेत्यर्थः भवानिति भगवत्तया

र्थ्यस्तु त्वां गौरवान् श्रवणमानितन स्वानि नदीमनयानद्वा चंद्रः कामाप्ति वर्द्धनत्वा
त्तु ह्नेयः कामाप्ति वर्द्धनत्वाच्चंद्रोयः सतां हान्येव तत्राऽपि हे विभो हेमानस्त्रणप्रभो य
तो स्मान् प्रतिनिर्हन्त्येवेति भावः एवं स्वागतं वो महाभागाः इत्यादिकं भवतादि कं भ
२:दा वतास्तोद्भेरस न्यायं महृत्क्रमपि पूर्ववरस विधानकत्वात् निवर्तनार्थमेवोक्तत्वाद्वार्थ
४० तो विपरीतमेवेति भावः अनेन स्वागतमित्याद्यपारस्य स्योत्तरमुक्तं नतु भोः
40 प्रियवादित्वस्तर्हि किं कर्तुमहोभिरुपस्थिताऽयमाह अस्मान् भजस्व मनोरथपू
रणेनानुवर्तस्व यद्वा सेवस्वनित्यं प्रेम्णोपभुंक्ष्वेत्यर्थः तवपादयोर्मूलं तलं भजः
पादुकावेत्यर्थः अङ्गुल्यादिरूपकात् किं शंसोक्ता काठिन्याद्यभिप्रायेण यद्वा ४०

उद्धवं प्रत्याहमात्मसम्यक् त्यज ननु वाचालादृष्टं कामिन्यो मद्योगादनभव थेति चेत्स
त्यं तथापि सर्वत्यागेन भजनं तो भजनं कां सर्वेषामपि स्वीकारे महापुरुषधर्म
इति दृष्टान्तेनाह देवइति । देवत्वे नावश्यं स्वभक्तेषु पूरणं कार्यमित्यपि श्रेतं तत्रा
पिन्यादि पुरुषः पुरुषोत्तमः तेन भक्तमनोरथपूरणस्यावश्यकत्वात् तत्रापि मु
मुक्षूनपि किमु तन्न दैके पूरुन् किंवान्यमुमुक्षून् भक्तौ कनिष्ठानित्यर्थः यथा सोम
तनमात्रापेक्षया सर्वानव भजनं तेस्वीकरोति तथाहं मन्मात्र भजनं स्वीकरोति यद्वा ननु
साधारणत्वं कर्मममानुचितमिति चेत्तत्राह देवः भक्तो न्यूनोपेक्षकोऽपि आदिपुरुषोऽ
पि मुमुक्षून्तत्पि भजनेमुक्तिदाने तपि यन्मनोरथं पूरयति यतो भक्तेच्छानुसा

ख्यकारेण नन्देशोपघटनइति भावः अन्यन्नैर्व्याख्यातं यद्वा श्रीगोपेन्द्रनन्दनेनैव कलि
लब्धनिष्ठानां व्रजसुन्दरीणां अन्तरीणमहाभाववैचित्री सहचरी परमैश्वर्यज्ञेषु न
इष्टविशेषेषु सर्वाभिज्ञता स्वरूपाणां तासां महात्म्यस्य प्रख्यापनाय स्वमनोनुकू
वृ·टी ५२ लेप्सितेन स्वि: प्रयुक्तयैव भारत्या केशैश्वर्य्यस्य प्रयोजनोनुपयुक्तमपि वर्णयति अन्यथा
व्रजसुन्दर्य्यो भगवत्स्वरूपानभिज्ञा इति नेममन्येरन् नन्वैश्वर्य्यवर्णनां परमार्त्तिसमय
एव नन्दानन्दसमये तदैश्वर्य्यज्ञानं नास्त्यपि तासां मम सुखानुभव एव पर्यवसानात् न
तत्रापि निजभावमाधुर्य्यस्यान्यथात्वं नास्त्येव तदैश्वर्य्यवर्णनेपि सखदुरेयिवाति
त्यादौ सख्यकव्यभिचारः तथाहि विमोहेव बहिरं तर्व्यापकइति भवानस्माकं सर्वे ५२

ज्ञानात्पेव अनन्तस्य वपारस्य मूलं भक्त्याख्यामिति तात्: अस्मानुभजस्व अन्यथा ये यथा मां प्र
पद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमित्यादि वचनात्तदेवैयर्थ्यापत्तिः नन्वनु न वयं श्रुत्यपाराः
कथं विषयसुखमिच्छथ नत्राह: संत्यज्येति अतो वयं परमार्थसुखमेव कामय इ
ति भावः त्वया सह क्रीडाविशेषस्य तस्य प्रेमपरिपाकविलासरूपत्वेनाशेषपुरुषा
र्थसारसर्वस्वात्मकत्वात् इति ये यथा मां प्रपद्यन्ते इत्येतन्निजवचनस्य सत्यताये
त्वया त्वमप्यस्मद्वरदोषत्यागेनास्माननुभक्तुमर्हसीति हृदाभिप्रायः हेतुरवग्रहदुरा
ग्रहत्वमस्मान्प्रपन्नान्मा त्याज दुरवगृहत्वेन प्रपन्नपरित्यागादधर्मस्यैवोत्पत्तेः वि
शेषतश्च स्वतन्त्रादिप्रतिज्ञाहान्यापत्तेः परमेश्वरत्वाज्ञानमधर्मानस्पृशेत्येव प्रतिज्ञा

वृ·दी
४२
५४

हानिस्तु परमात्तु चिन्तैवेति भावः यद्वा हे भक्ताभज भजतीति भजः न भजः अभजः हे अभक्ता
नामप्यभज हे त्वत्पितुः स्वयं हरिति स्वरणाग्रे शेषमाङः सर्वान् विषयान् भोगान् यद्वा
साम्राज्यप्रभृति वैकुण्ठावधिपदानि संत्यज्यापि तव पादमूलं अमुमूल्हमोक्ष मनिच्छन्नप्रे
शन्तु वतो जनानु त्वन्याः स्मूलस्य सर्वतोमाधुर्यविशेषान् भजस्वीकुरु न्यन्तोऽदेवः जगन्मूल्प
स्यं अन्यथा देवत्वासिद्धिः तत्रापि यथाविन् संस्मरणेन या आदिपुरुषो भगवान् अन्यथाविजे
भगवताप्रकटतासंपत्तिः सामान्येनोक्तिर्युक्तिप्रदर्शनेन निजस्वीकारप्रार्थं अतस्ते
त्वदीयाश्च स्मान् मा त्यज अन्यत्समानं च तुक्तैरपि गोपीनां श्रेयार्थं भारतीसख्ये रहो
ती गौरवं तासां कृष्ण भक्तेषु गायति तथाहि ईदृशा किंचित्प्रियंकर वा ग्रामथास्तु धर

श्री

किंचिद्धनेत्यादिकं तच्छंसवक्तुं नार्हसि तत्र हेतुः संत्यज्येति विषयपरित्यागेन प्रपन्ना
नां नः शुभेक्षत्रोगे प्रवर्तनस्य दोषत्वादित्यर्थः अतोतु त्व ग्रहंतु राज्यं हंस्यात्यज यथासुमु
त्तुनादिपुरुषो भजते तथैवास्मान् भजस्व परमपदं देहि मत्त विषयादिसुखमित्य
र्थः तथैवास्माकं स्वागतादिकं यद्वा याः सर्वविषयान् संन्यस्य तव पादमूलं भक्ताः
ता एव तु स्वगृहं स्वच्छंदं यथा भवति तथा भजस्व अस्मान् अत्यज सम्यक् त्यज प्रभवस्तु
भक्तजनानेव भजनेन त्वभक्तानित्यत्र दृष्टांतमाह देव इति ननु सशरवारवैराग्योक्तिः यु
ष्माभिः स्वजनानाम विषयाः स्वधर्मस्त्ववरमपेत्य एव ननु सोपहासमाह यत्प
त्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरंगस्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा योक्तं अस्त्वेवमेतदुपदे
शपदे त्वयीश प्रेष्ठो भवांस्त्वनुभृता किल बंधुरात्मा अंगेति से प्रमसंबोधने ईशोपर

मेप्युरे इंद्रादेनेपरमेष्ठिपुरंदरादिभिरपिस्पृहयमानत्वस्यहृदयंगमत्वात् यद्वास
वैवज्ञस्यतादृशेत्वयिप्रेष्ठः प्रियतमः नचत्वद्वत्प्रियमात्रं तत्रचतनुभृतांसर्वेषाम
पिजीवानां तत्रान्यत्रवहिज्ञानां बंधुश्चाहितकारीसुहृद्वा यतः आत्मापरमात्मा
इंदा किलविश्विनंतवत्मैवैवपरोधर्मः तदपेक्षयान्यत् सर्वंत्याज्यमेवेतिभावः तथा
५२ चोक्तं तावत्कर्माणिकुर्वीतेत्यादि ततुप्राग्लिखितमेव। अन्यत्रैव्यंजितंयदाधर्मेवि
53 दा धर्मेनतत्वाभिज्ञेनापित्वयास्वधर्मइतियदुक्तं तत्पादीनामनुवृत्तौसेवायांयथानुकू
लेपिवारगः रागोयासांस्त्रीणां तासामेव तत्वत्वासामस्माकंत्वदेति प्रियाणामि
त्यर्थः अतस्त्वदपेक्षयासर्वमेवात्युपेक्षमेवेतिभावः तत्रहेतुंदर्शयंत्यः सर्वतो
धिकंतेरंतस्यप्रियत्वंवदंत्यः सत्यार्थेप्रार्थ्यते अस्तीतितनुभृतांसर्वेषामपिमा ५२

णितोऽप्रेष्ठः किमुतास्माकं प्रेष्ठत्वे हेतुः बंधुर्हितकारी आत्मा स्वतः प्रीतिविषयः
चेतयते ति वा इति विहितं रूपका स्थिमुक्तं यद्वा बंधुराः प्रेमशृंखला बंधुयुक्ताभ
त्त्या स्वं रराधा आत्मा ऽत्मीनां वा यस्मिन् सः अत एतत् अस्माकं सर्वतनुभृतां वा स्वध
र्मेरितियत्नत्वच्यैवास्तु नत्वव एवं अस्मादाभिमत प्रकारेणेत्यर्थः तु गोप्यत्वात्
साक्षात्त्वदनुक्तिः न वेहेतु उपदिश्यते सर्वैः शास्त्रैः गुरुभिर्वा सर्वत्यागेन भजनीयत
याकथ्यते इत्यनुपरशोप दोश्रीचरणे यस्य तास्मिन् इति तत्पदाब्जोपेहयास्य धर्मो
पि परित्याज्य इति युक्तमेवेति भावः अथवा नतु सारज्ञा तर्हि चेत्ति तमपि व्यज
तामित्यत्र सेवेयशोऽप्रार्थ्यते एवमुक्तप्रकारेण अतः इति वा नतु भक्तानां त्वएवत

रु॰टी
४४

सर्वतः श्रेष्ठत्वादित्याहः श्रेष्ठ इति। श्लेषार्थश्चायं श्लं गृहे व्रजभुजंगभर्तृषु त्वस्तु हृदंश्च
शुश्रूषिः स्त्रीणां स्वधर्मः तत्रस्तु हृद्रहं तद्बंधूनां च कल्याणप्रदत्वात् अतो मे कामः
पूर्यतामिति विदांत्वयायदुक्तं अयि हर्म्यः त्वमेनत् अस्त्वेवमेतत् इति चत्वारि
पदानि नरदेवमेमम ईशेप त्यावे वास्तु येतदुपदेश सर्वेषां पतिरेव गुरुः स्त्रीणामि
त्यादीनां शास्त्र साधूपदेशानां परे भो साधुः भवतु पतिरेवानुवर्त्यो नां किं त्वध्यशर
ण्योत्वात् तु देहे हृदावने सर्वैर्व्रजवासिभिः प्रेमास्पदत्वेन स्वीकृतस्य मे पार्श्वे नितः शंकं च
नादि सौन्दर्यसंदर्शन सुखमनुभूय तां न त्याज्यः श्रेष्ठ इति भवान् तन्नु भर्त्ता व्रजसंबंधि ४४
नां घेषोपि बंधुरात्माव धुरो विषमश्चात्मा स्वभावायस्य विषमस्वभावत्वात् त्वयि
ता

नविश्वसन्त्यर्थः यद्वापत्यादीनामनुवृत्तिः स्त्रीणां स्वधर्मस्तु शुश्रूषधर्मे नियतं तु धर्मे
विदां त्वयोक्तं एवमेतत्त्वयोवास्तु यत उपदेष्टरि कथंभूते ईशे सर्ववक्तृव्यवहर्तृत्वे तु चस
मर्थे न च तथोपदिशंतेऽत्रोज्ज्ञनाः परिवदेयुः यतः प्रेक्षादिरूपो भवानिति ननु कामा
द्विचंड न केवलमस्माभिः कामेनैव रम्युच्यते किंतु सदाचारादिविचारादपीति रहस्यः
सकाकुप्रार्थयंते कुर्वंति हि त्वयि रतिं कुशलाः सदात्मन्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्ति
दैः किंतत्रः प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिंद्या आशां धृतां त्वयि चिरादरविंदनेत्र ३३ एवं त्वय्ये
वनत्यन्तरतिं भावं ननु श्रद्धामात्रं तत्र हेतुः स्वसंबंधे आत्मनु आत्मनि चेतयितरि च अतः
नित्यप्रियो बहिरंतरुपकारित्वात् सु स्वपरत्वाच्च यद्वा हि आत्मनु हृत्वित्त्वे ति संबो

धनं नेन च पत्न्यादीकं ज उत्व म नित्यत्वंच तथास्व इति प्रिय इति वक्ष्यमेण हि न कारि
तयास्वाभाविकतयाच प्रियत्वोक्त्यावै परीत्यमपि नेषां ध्वनितं अतोस्माकं पत्न्यादिभिः
किंच्च पितुन किंचित् प्रयोजनमित्यर्थः पत्न्यादिप्रयोजनस्य तदधिकस्यापि स्वतन्त्र एव स्तु
रु·टी सिद्धेः विशेषनश्चात्रि दैः संसारहेतुत्वात् नश्वरत्वेन शोकादिजनकत्वाच्च आदिशब्दे
४५ न जननी पितृभ्रात्रादयः यद्वाव्याप्त्रि दैरपि दोषश्च रवंडमेन दुःखं सम्पकश्च रवंडयि
45 तुं न शक्काः एवकथं चित् कदाचिद्वा किंचिद्दुःखं रवंडयंतु तथापि लौकिकमित्यर्थः
अन्यसमानं यद्वाकुशलाश्चनुरागनित्यपि येसर्वदाप्रेमास्पदेत्वयि रतिं कुर्वंति स्वा ४५
त्मनूस्वात्मविषये आत्रि दैदुःखप्रदैः पत्न्यादिभिः किंप्रयोजनं नित्यप्रिय इति स्वात्म

विशेषणं तदैश्वर्यं विनायमर्थः तत्रस्मात् सदाचारप्राप्तत्वेन अन्येषामार्न्निंदत्वेन वर्ष
इतरैर्वक्तुमर्यत्वात् नः त्वद्भक्ताग्र्यस्मान् प्रति प्रसीद स्वीकारप्रसादं कुरु ननु भूषणाद्विधाः
प्रायोऽगनास्पृशितिकश्चिदन्यो मन्त्रो भूषणादिप्रसादो गृह्यतां तत्राह 'वरदानामपि सर्वे ना
षामीश्वरेति अतो साधारणप्रसाद एव तवोपयुज्यत इति भावः तमेवाभिव्यंजयंति
मा स्मेति स्मेति प्रसिद्धा हठीकरणं चिरात् अबोधोदयात् आशरीरग्रहणाद्वा दन्तोत्तै
र्थ्यलेन शान्तोरत्नाणां इति विपत्तिभिः सहन्तस्य निरसः मा क्रियाः किं तु सफलयेत्यर्थः ति
अन्यथा तत्र हेदेतन्न देकावलत्वजीवनानामस्माकं सद्योजीवनाछेदापत्तिरिति भावः ए
तामित्यत्र हेतुः हेऽश्वरविंदतेत्रेति परमसुंदरेत्यर्थः अतोऽग्रेऽपि गस्पते शारदुदाश
येरत्यादि यद्वाग्नरविंदरूपकेण दृशापि सर्वेषां तापहारित्वादिकं ध्वनितं अतोऽस्मा

रुद्री
५६
46

स्तुतन्द्वैपरीत्यमयुक्तमिति भावः। किंच वरदेश्वरेति सर्ववस्तुहरणोदक्षोवरोपि स्मारितः श्रेष्ठ
एणावरद दोश्च व खंडनेस्तु दत्तवरस्केदक नत्वयुक्तमेवेत्याहुः ईश्वरपरमस्वतंत्रेति एवाप्र
णयकोपोक्तिः यद्यपि हतनक्षत्यायनीव्रताः कुमारीः प्रत्येव वरोदत्तोसि तथापि स्ववर्ण्य
त्वात् सत्वेन साम्यात् सर्वाश्चयुक्ताः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा अहो महानागरकथं चिन्नु
ग्धावोत्वां नभजंतु वयंत्वां नभजेमेत्याहुः। कुर्वतीति कुशला विदग्धाः अतो विदग्धा
नामस्माकं तैः किमित्यर्थः विशेषवचःस्मान्नुग्रनित्वयावरोदत्तोसीत्यभिप्रायेणाहुः न
दितिअत्यन्तभावं अनेन मातरइत्यस्योत्तरं तेषामार्द्रिदत्वेनोपेतत्वात् यद्वा पूर्वोक्ता
त्यपत्तानुसारेणमारणमेव प्रकटयंत्यः प्रार्थयंते कुर्वंति स्वेगोलक्षणधन आत्माचि
त्तं यस्यतत्संबोधनं अलुकसमासः तेनवैदग्ध्यादिकमभिप्रेतं नविद्यते प्रियः कोपिय ५६

स्य तस्मिन् अप्रिये त्वयि इति हे नोः आत्मिदतुः स्वच्छेदकैः पत्यादिभिः सह वर्त्तमानाः कुशला
अन्तरा अस्मा दृश्यः किं कुर्वन्तो रतिं कुर्वन्ति अपि तु अस्थाने कर्त्तुं नार्हन्तीत्यर्थः तत् अस्मात्
प्रति मा प्रसीद आशां च छिंधि; अरं परमती दृष्णं प्राप्तेन दुर्गतया विंदती त्वर विंदचक्रं तद्
छेदकेनेत्रेयस्येति शेषेण परमसुधानकत्वं च सूचितं एषाम् अनुसृत्याकोपोक्तिः किंच अ
रविंदवत् रात्रावप्रकाशमानेनैतस्य अतः परम सुंदरीणां त्वयाधुनापेक्षा युक्तैवेति भावः
अतस्त्वया मानव इत्यादिना यत्र प्रार्थनमुक्तं तद् युक्तमेवेत्यर्द्धमस्त्वयाभ्युपगमद्वारा
तदुत्तरमाह श्रेयांसीति पार्थस्यायं कुशलामंगलरूपाः साक्षाद् इति यावत् नित्यप्रियस्तथात्मनि
निजस्वरूपविषये आर्त्तिप्रदैरपि पत्यादिभिर्हेतुभिः किं तु त्वयि रतिं कुर्वन्ति अपि तु नैव
तत्र अस्मात् हे वरद ईश्वर नः प्रसीद चिराद्धृदयमध्ये मास्म मा तिष्ठं मा निघ्नाम शीघ्रं गृह

गम्य नायग्र नुज्ञां देहीत्यर्थः त्वयि तु श्रयि इति छेदः श्रयि श्ररविंदनेत्र श्रस्मदंगसं
गार्थं तु यास्त्वयं धृतास्तु श्रासां छिंधि छिंधि यद्वा श्री गां व्रजगमनादिशं मा स्म छिंधि
मा वृन्नीपातयेत्यर्थः किं वा मा निकृन्ध नतु स्वयमेव निरीक्ष्य गच्छामोद्यं तत्राह श्रयि
र॰टी
धृतां घड्म्रवश्याने इत्यस्य त्वय्यावेशितां त्वया क्रांतामित्यर्थः चित्तं सुखेन तवता
५०
पहृतं गृहेषु यन्नि र्विशंत्यनुतकराव पिगृहकृत्ये पादौ पदं नचलतस्तव पादमूलाद्या
४७
मः कथं व्रजम थो करवाम किं वा इद सुखात्मके नेति गृहादीनां दुःखात्मकत्वंध्व
नितं सुखेनसहितमितिवा पादौ यो गृहकृत्येगमने वा निर्विशतस्तावप्यपहृतौ
श्रतस्तव पादमूलात् पदमेकमपि नचलतः गंतुं न शक्नुइत्यर्थः करयोः पादयोश्चा ५०
पहारस्तान्नदिंडि यद्वा तु यापरुरात् यद्वा ननु मिथ्या वादिन्यस्त हिं कथमत्रागता

इति चेद्युक्तं त्वद्धीनेनाकर्षेण नतु स्वतन्त्रस्वशक्तेः अन्यथाऽधुनागमनं संभवेदित्याह:
पदमिति अर्थः स एव अर्थोऽस्माद्धेतोः कथं व्रजं यामः ननु अवलामघैव कथंचित्
प्रेष्यध्वं तत्राह: किं करवामेति वाशब्द उक्तसमुच्चये कराद्वेवा अनुक्तसमुच्चये तत
श्च किंवा अनुसंदधीमहि कुत्र वा यामेत्यर्थः चित्तादीनां भवतापहृतत्वात् कर्मस्व
प्रवृत्तेः कथंचित्प्रवृत्तौ सत्यां वा कर्मभिः प्रयोजनाभावादिति भावः यद्यपि चित्तापहा
रेण सर्वेन्द्रियापहारोऽप्ययाति तथापि विशेषः करपादापहारोक्तिः पतिशुश्रूष
णादिगृहकृत्यस्यान्यत्र निजगमनस्य च परिहाराय अन्यत्रैव्याख्यातं यद्वा यस्मिन्नेसु
खे निमित्ते सुखे विषये वा सर्वस्थितं तदेव तापहृतं सत् उत अपि न प्रविशत्यपि
ऊनस्तन्रुत्यमेत्ततामित्यर्थः ननु गृहेश्वर्यदेस्तर्हि गृहकृत्यमना सक्तेव क्रियतां॥

तत्राहुः करावप्यपहृतौ गृहसंबंधिकृत्येन निविशतः ननु तत्र गत्वा केवलमधिष्ठा
तृत्वेन स्थीयतां तत्राहुः पादौ च भवतापहृतौ न चलत इति अन्यत्समानं अत एव त्वय्येव
चित्तं त्वर्थ इत्यप एव करौ त्वत्स्थान एव पादौ प्रविशाति नान्यत्रेच सूचितं यद्धाभवः॥
क॰टी संसारस्ते वतापसेन हृतं नाशितमपि चित्तं लोकानां स्वत्वेन अनायासेन स्वत एवे
५८ त्यर्थः गृहेषु निर्विशन्त्येव करावपि गृहकृत्येन निर्विशन्तए अतः पतिशुश्रूषाद्य
५८ र्थं न व प्रेरणापात्रमिति भावः ननु तर्हि वाद्धिन्यस्तर्हि गम्यतामिति चेत्तत्राहुः पा
दाविति किंतु त्वकाठिन्यतात्रस्यात्तु मपि न चुज्यते गंतुं च न शक्यते अतो वनाधु
ना किं कार्यमित्याक्रोसवैययमाहुः किं करवाम वमेति अनेन द्वेष्ट्वं वनामित्यस्यान्त
रं चिन्तायापहारेण पुष्पादिग्रहणाद्यशक्तस्य दर्शनस्यापि वै फलाउ किं तेनेति द्वि ५८
वै

नै

तीयपद्येच दरिद्रतादौ सत्यपि पादापहरणात् भ्रमणाशक्तावास्मत्क दर्शनासिद्धेः
किं तद्दर्शनेनेति अत्रत्वं मेदवनेऽस्माकं प्रयोजनाभावात् न दर्शनार्थं नागताः स्मः
चित्रं वित्तस्याभावे तापहरणात् न तु दर्शनाआगताः श्वोरं भवने घ्राम्न अपिगृहीतं नेतुं
च तथा क्लेशनानर्थं क्वापि गन्तुमपि न शक्नुमः भवता करपादापहरणात् अतो
हृतधनाः कथं व्रजेयामः किं वा करवामः स्तम्भनादिमहामन्त्रस्तचोरवशे कस्याप्यु
पायस्याप्रभावादिति भावः शेषार्थस्त्वयं परतो वर्तमानस्य नरः सर्वत्रैवात्व
यः सुखात्मकेनापि यद्यस्माकं चित्तमपहृतं न भवति तस्माद्गृहेषु
तत्र विशान्त्येव यत्करावपि पादावपि अपहृतौ न भवतः अतो गृहसंबंधिकृत्य
तौ तौ च निर्विशान्त एव अतः परं निजस्यानन्तत्वनितौ च लन एव अयोग्यतः कथं

यामोऽन्यत्र कुतो वा करवाम तदुक्तं इति श्लोकोक्तं यमुनातीरगमनादिकं तिरस्कृ
यद्वा गृहेषु भवता सुखेन अपहृतं चित्तं चित्तं यतस्तस्मात् गृहकृत्येषु निर्विशन्ति गृ
हेषु भवता सुखेन अपहृतौ करावपि गृहकृत्येषु निर्विशतः पदं निश्चितं यथा स्यात्त
था पादौ करावपि तथा तस्मात् चलतः धर्मादि चलत्स्वपादमूलात् कथं व्रजेम यामः
श्रीरु किं वा करवामेति सिंचांगनस्त्वदधरामृतपूरकेण हासावलोककलगीतजहृ
रा॰टी॰ च्छयाग्निं नोचेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते इति
५९ सिंचैनं निर्वापयेत्यर्थः जलप्रवाहेणाग्निमिवेति रूपकेनोक्तेयं आदौ क्रियाभिदे
59 शः परमाग्निर्वैयर्थ्येन नयद्रूपस्य हृच्छयाग्निनाऽसमासान्तः प्रविष्टेनापि संबंधः
चहृच्छयस्य याजनितानाग्नेस्तयैव निर्वापणं युज्यते नेति विवक्षया हरशाहेनाग्नेर्महत्ता ५९

पिध्वनिता अन्यथालोनैव जलेन निर्वापणमिति स्मरकलेत्यनुपयोपः स्वार्थैकः
हासादीनां क्रमेणाध्यूतैधनवानत्वं धुनिर्नं हृदि शेते व सती हृच्छयः कामः अनस्त
न्निवर्त्तकौषधस्याप्यंनःप्रवेशनापेक्षायाऽधरामृतस्मरस्यापानं तथाऽनन्यप्रति
कार्यं च सूचितं यद्यपि नायिकानां नायके संभोगप्रार्थनं व्यंगयमंगयेवौपचु
ज्यते ननु साक्षाद्रुक्तनया तथापि लोकोत्तरशौटार्चुरागरणाता सा परमार्त्तिभ
रेण विचारापगमात्तत्रा विरुध्येत यद्वा त्वदधरामृतस्मरकेणत्वदशामृतेन व
र्णमयत्नाभिवगतेन श्रोत्रजनानुस्मरयति आप्यायतीति त्वदधरामृतस्मर
कं वचनं तेन हृच्छयस्मिं हृदयवर्त्ति संतापं सिंच नाशयेति वच नामृतेना
स्माकं तापं नाशयेत्याह नोचेन यद्यियद्दिनसिंचसिंचसि यातेनेति मर

रं टी
५०
50
ग्रंनि

लोयामतिः सागतिरित्याशिष्यायान तिनेश सिद्धो परमोत्कंठया साधन
विशेष उक्तः यामेति प्रपन्नाम एवेत्यर्थः तत्र चासंभावनाव नात्वत्सरख्या प्रभा
वेन नास्तीत्याशयेन संबोधयन्ति सखयति ग्रन्यत्रैर्व्वजितं यद्वा त्वत्पदयो
रेव ध्यानेन चिंतया यो विरहाग्निस्तेनोपयुक्तदेहाः तत्र ध्यानेनेति विरहा
ग्नेरधिको ह्यीपनेसाधनं यद्वा विरहजाग्न्युपयुक्तदेहानां नो गोपीनामिव
ध्यानेन पदयोः पदवींश्रियं किं नित्यांत्यन्त संयोगमित्यर्थः यामयास्याम एव
अतः प्राप्य मात्रं स्वीवध मात्रं च न तावच्छोत्स्यति वयं तु तत्संयोगमेव संप्राप्स्याम ए
वेति यद्वा विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा अपि पदयोः पदवीं मोक्षमित्यर्थः ननु कथं ५०
मुक्तानां मोक्षः स्यात् तत्राहुः ध्यानेन मोक्षस्यैव चिंतया कांक्षयेत्यर्थः ननु तथा

पितासौवोपरेननत्राऽऽः सखेइति सखे इति सख्येनेदमेवाहितंनः क्रियतामित्य
र्थः इति महात्मार्त्यंताभावप्रार्थने मोक्षस्यात्यंताभावता श्रीभागवतामृते विवृतै
व यद्वाध्यानेनयापदवीवैकुंठाख्यपदं तांयामेति कदाचिद्रुक्मादीनांकेनचिद्दुःख
नमोक्षादिप्रार्थनमिवरंदावनविहारैकप्रियाणांतासांश्रीवैकुंठलोकप्रार्थन
मपिदुःखमरादेव यद्वाध्यानविषयेयाविरहजाग्न्युपयुक्तदेहागोप्यः तास्त्वपिभ
वत्या दासत्वमिकं नयाम नेष्याम: किमुतात्मन इत्यर्थः इयंप्रेममदोक्तिः किंवान
यामेतिसख्येनप्रार्थनमेवयद्वानवपारयोध्यानेनविरहजाग्न्युपयुक्तदेहायागो
प्यस्तासांपदवींयामममरिष्यामइत्यर्थः ननस्त्वमनुनयप्रसइत्यभिप्रेत्याऽऽः स
खइतितासांनैवदेहनरासक्रीडाप्राप्तिः पहेवयत्यादिभिर्वर्णितत्वान्मोचना

र्थध्यानाद्युत्पन्नं तासाम् अनागमने तांस्य दर्शनमननात् यद्वा ध्यानेनापि तव पदयोरं
तिकं यास्याम: किं काङ्क्षा त्वया पश्चात्सार्धं नात्रापि न यास्याम एवेति किं वा स
र्वसामग्रीयुक्तेस्मिन् जन्मनि तद्दसिद्धा परस्मिन् तस्यासंभाव्यत्वात् यद्वा विहंगमा २८
र॰टी ग्रेरेवु उपयुक्ता उचितादेहा: ननु संभोगाम्रतयोग्या यासां ता: अधुनात्र दसिद्धा
५१ कालान्तरेपि जन्मान्तरेपि विरहस्यैव निश्चयत्वादिति भाव: यद्वा जन्मान्तरे ध्यानेना
51 पि ते पदयोरंतिकं मार्गमपि वा यामेति प्रेमातिभरेण प्रार्थनं तत्र वश्यस्वीत्वेनैव इत्या
शयेन संबोधयन्ति स्वरेवैति अलमति विस्तरेण अनेन तद्यौनेत्यस्यान्तरं हृदयाग्नि
निर्वापणे समि यत्नाद्यातुमपि शक्नुम: अन्यथा च मरिष्याम एवेति किं तत्र यात्रा
दिनेनेति शेषार्थ: गेहे महालंपटन: अस्माकं हास्यावलोककलगीतेन सहजे ५१

नजातोयस्तवहृच्छयाग्निसंतप्तदधरामृतनहरकेलैवसिंच अस्माकंमध्येसाकाचिन्नास्ति
वयस्या अधरामृतेनस्वकामाग्निंसेत्स्यसीत्यर्थः इतिस्ववर्गेण्णंसर्वथानैरपेक्ष्यं
सूचितं अथचस्वाभीष्टपरममधुरवस्तुनिर्दुर्लभेसतिलुब्धैःस्वस्यबाधरपुटी बैः
लिह्यतेइतिनर्मभंगीव्यंग्यानोचेन् यद्येवमपक्षत्वापंथानास्माकंनिर्हेधनुदुरा
ग्रहान्नविरमसि तदावयंस्वपतिविरहजायुपयुक्तैरेहावरंभवेमघरंम्रियेमहीत्यर्थः
नृथापिसर्वेसेंद्रियेध्यानेपिंननेपिनवपदयोः पद्वीमपिनयामनयास्यामइत्य
र्थः नतुमहाकामिन्यःश्रीवलदेवेपियुष्माकंभक्तिर्दृश्यतेअतस्तमेवकामया
लंघान' किंवान्यदीयाधरंमयाकथंस्वीकार्यइत्याशंक्यसशपथमाहः।
यहीवुजातनवपादनलैरमायादन्नलण्णघाचिदैरण्यजनप्रियस्यपत्रस्याद्भ

तत्रश्रुतिमात्रसमस्तमंगलस्पात्तं त्वयाभिरमिताव नपारयाम ३६ हेत्थं प्रभुत्वाद्दे
मि परमसौंदर्यमस्यविलं नलं स्वरूपं किंवी त्यधोभावाः तदस्मास्मिन्नदीवन्तं सं
संबंधप्राप्ताः स्मः इत्यर्थः एवाद्रेमणाविनयोक्तिः संसारमयातीतिरमालक्ष्मीस्तस्या
ह॰टी अपि क्वचिदेव दन्तलग्नं अतोऽर एपजनानामस्माकं चंद्रमणयोग्यत्वाभावेऽपिता
५२ यस्येति परमकारुण्यं सूचितं अन्यसमस्तमिति यदि कदाचित् कथंचिदन्येषा
52 मंतिकेतिष्ठेम तदापरोक्षमेव न तु साक्षात् संमुखे अंज इति यदि वा कथंचित्
समक्षं तिष्ठेम तदा च परमदुःखेनैवेत्यर्थः स्थातुमपि किमुत उपवेष्टुं शायि
तुं वेत्यर्थः तत्र त्वयैव नागरशेखरेण संपादितमित्याह त्वयाभिरतो रमितो इति
वर्तने खेदेनिश्चयेवा अन्यानैर्व्याख्यानं यद्वा रमायाः सेव्यमपि न वपारयामस्त्वं ५२

अरे एषजन न प्रियत्वादरे एषजनर्ननामे वदन्नदत्तं अतः कश्चिन् कस्मिंश्चित् स्था
ने काले वा यर्हि यावत्तत्र स्वल्पं कचिद्दत्तमितिवा कश्चिदनिर्वचनीयदे
हो३न्यर्थः तावदारभ्य त्वयाभिरभिताः संतोषिताः यद्वा स्वप्नादौ रतिविशेषं
नीताः सत्यः अन्यत्समानं यद्वा अहो महामोहनकालांतरे तदंगसंगाशया वा
गृहे गत्वा तिष्ठेम तदपि न घटते महाधूर्तेन त्वया गृहमुखस्याशेषस्येव विलुंठ
नदित्वाकृः यहीति स्पर्शनेहेतुद्वयं रमायादत्तद्दत्तमिति रमायरमणाय आद
त्तदत्तं गृहीतावसरं अरे एषजनानां प्रियस्येति च त्वयाभिरमिताः सत्य एव क
दाचिदस्मात्स्मेति तत्र निजाविवेकदोषो निरस्तः अतस्तत्प्रभृति किमप्यन्यत्रे
च नैकथं गृहंयामेति भावः यद्वा अरे एषजन न प्रियस्य तव याः रमाः श्रीराधा तस्याः

पादतलं अन्यन्समानं न दैश्वर्यं पिनेदमर्थेह्वयं यद्यपि नैवसापि समगनाहि न
ध्यापितन्संगावस्थितिनिषा विज्ञापनेनाम्याः सर्वांगापि नस्यामिव स्वेषु नस्याश्री
निजनयितुं तथोचुरितिज्ञेयं अनेनार्थवेत्यस्योत्तरं स्वाभाविकप्रेमाविशेषे लैवा
ह॰ टी गताःस्मः ननन्वजनवत् साधारणप्रेमणोतिप्रोमार्थः हेअरण्यजनसदाअरण्यव
५२ रत्वात् अरण्यमेवजनः पत्निनोयस्यातिवाप्रियस्य यस्तुः पादतलं यर्हि अस्मा
53 त्म कथंभूतं नवरमायरमेणायकचित् कुत्राप्यंशेऽस्य दत्तं हाणं अदत्वावसरं न
प्रभृतिन्यायाभिरमितानु अयेन शुभावहेन विधिना अभिरमिता वयं तु अन्यस
महंस्यातुमपि अंजस्वैव न न पारयामः ननु उदारशिरोमणे मासिंचाधरामृताप्ये
णानास्माकं हृच्छयाग्नि निजदास्यमात्रमपि देहीतिचेत् तथापि भोगमुग्यवुद्ध्या ५२

मध्यैकाह्निग्रावास्त्रीकार्याः अन्यथायुष्माकमत्यंतबाञ्छल्ये नान्योन्यं निरंतरसापत्न्या
द्ध्याराधनावपि दुःखं भवितैवेत्याशंक्य हृष्टोत्तेन तन्यशिहरंत्यः परभाग्याद्दास्यमा
त्रैकृत्या . यद्वा अग्रे दास्यं प्रार्थयितुं तस्य सर्वाराध्यमहालक्ष्मीकाम्यत्वेन परमोत्कर्ष
प्रतिपादयन्नाह्लादेव प्रपद्यमानाग्राह्यः श्रीर्यन्त्वदंबुजरजश्चकमे तुलस्यालब्ध्वा
पिवत्तासियदं किलभृत्यजुष्टं यस्याः स्ववीक्षणकृतेन्यसुरप्रयाससद्धद्वंयच्च त
वपादरजः प्रपन्नाः ॥२०॥ उतन्यपियस्याः लवीक्षणेनिमित्तेपि अन्येषां तद्धानिरि
क्तानां सर्वेषामेव सुराणां ब्रह्मादीनां प्रयासः इति महात्म्यविशेषण मात्सर्यसं
भवात् सपत्नीसंगासहिष्णुताश्रियः सूचिता एवं तस्यास्तस्यां महानासक्तिश्च ध्वनि
ता तथापि सा श्रीरपि सपत्न्यासहितापिपदांबुजरजु एवयच्चकम् तद्योत्कंठा

गवन्तीभिः यच्छांछया श्रीललनाचरन्तपइति श्रीसनकादिभिश्चात्वनीय संकथे येवै
विभूतिहृपयात्वनुवेलमन्येरथोर्थिभिः स्वशिरसाधृतपादरेणुः धन्यार्पितां
घ्रिंतुलसीनवदामधाम्नो लोकंमधुव्रतपतेरिवकामयानेति तत्रहेतुः अत्रैवोर्जु
र॰टी॰ ष्टमितिसर्वतोधिकप्रीतिपात्रदासवर्गविशेषसेवितत्वेनरजस एव परमोत्कृष्टत्व
५४ मननादित्यर्थः यद्वा वैकुंठनाथस्यवत्तसिपदंलब्ध्वापि श्रीर्यस्यतवपदाम्बुजरजः
54 किलनिश्चयेमस्तमोर्द्ध्व माधुरीभरमोहितत्वात्तकामेतद्वत् श्रीवत्सपादरजएव
तत्ववयंप्रपन्नाः शरणंगतत्वेनाश्रिताः तत्रपादरजसादासत्वलक्षितं तत्रयेपर
मभक्तानिजनीचत्वविवक्तयापादरज इत्येवनतुसाक्षात्पादसत्त्वमितिस्तुकं तस्य
च परमदौर्लभ्येन किंचिन्मात्रविवक्षया एकत्वं यद्वा दासेष्वसत्वेव पादरजः प्राप्य ५४

ते किंवा नस्मिन् प्राप्त एव दास्यं संपद्यते इति पादरजसः काममानन्त्वपन्नताच।
यन्नेशेत्रि त्वसंवेधायद्यच्छद्मानीतछेदेन श्रीवन्न देके करमन निश्चबोध्यते यद्वा यत्
यस्मात् इति सर्वमेवुजदूपकप्रयोगः श्रियस्तेन सर्वतापहरणाद्यभिप्रायेण
श्रात्मनिच तदप्रयोगः पादरजः पुनरुक्तिः दास्यमात्रापेक्षाबोधनार्थं स्माय
थासापत्यादोषं न्वहास्यलाल सयानमेत तथाच वयमपीतिभावः अन्यन्नेर्वा
ख्यातं यद्वा तुलस्याः संबंधि तस्य गोविंदचरणप्रियत्वेन सदा तत्रैव निवासयुक्
भूत्यैरनंतैजुए मिति तत्रबहूनां संघर्षोपि दर्शितः सारंगाणां पादांबुज मित्युक्तेः
अन्येषां तु रेतराणां देत्यादीनां तु राणां च प्रयास इति अन्यत्समानं अनेन भर्तु
शिन्यस्योत्तरं भर्तुः शुश्रूषादिकं न हि परमो धर्मः किंतु तव दास्यमेव बलादित्रा

थेन रूपाकटाक्षयाश्रियापि तस्य प्राप्यत्वादिति यद्वा यत्पदांबुजरजः यस्य नाराय
णस्य पादपद्मरजः श्रीशुकामेन हृन्नवसद्वृयस्त्वं तस्यातव पादरजो वयं च प्रप
न्नाः तस्मात्त्वदात्मजोयं तेन नारायणस्मो गुणैरित्युक्तत्वात् शेषं समंजसमेव
रु टी एतदैश्वर्यं विनायमर्थः स्पष्टार्थः तादृशी सत्यपिता दृशस्यानेन लब्धापि तादृशमेया
५५ दरज एव श्रीशुकमेन तु प्राप्नोतीति तस्याज्ञाविवेकः सूचितः यस्याङ्घ्रिब्जरजः न काम्य
55 तया कश्चिद्दोषोप्यारोपितः अनोऽविचार्यानन्यता रहितया तथैव तद्वास्य कामे
नेति युक्तमेव यद्वा यस्याः स्ववीतलोभस्तु पुरुषवीतलोभान्येषां स्तुतानां सापि रूपा
मपि मा श्रीर्न्नवीतलोभा एतदर्थं प्रयासः स्थितिकालमदादिभिरंधीकरणम् त्या
गकाले गच्छंत्यानतयामूर्छाकरणाच्च सा श्रीरेव च कमेकस्य स्वामेव त्वासिपीता ५५

लु द्भमार्कपिरवोस्मि । सा च गर्गादिभिर्ल्लक्ष्मीरिति व्रजे ख्याता पितानन्दभिप्राये ण तासां
सैव्यैव च मे वयं च न द्वन्द्वाहस्यः किं यन्नव पादरजः प्रपन्नास्मेवेमः यः पितुस्सविश्वा
शः स्त्रियस्स्वशान्तयो भार्त्तुः शुश्रूषणाद्यर्थं गृहं किल यास्याम एवेति तत्र स्मात्
ज्ञः प्रपन्नत्वात् प्रसादं कुरुतमेवाज्ञः तत्र प्रसीदवृजिनार्द्दन नैं क्रिमूलं प्राप्ता वि
सृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः त्वत्सुदरस्मित निरीक्षण तीव्रकामतप्तात्मनां पुरुषभू
षण देहि दासः ३८ दास्यमेव देहीति ननु नव यौवनोन्मत्ताः दास्यमपि लस्यादि
प्रार्थ्य कथं देयमिति चेत् न च स देव्यमाज्ञः त्वदुपासनाशाः सत्योव सती: सर्वबं
धुपरित्यक्तं सहित रहानृविसृज्याङ्क्रिमूलं प्राप्ता वयं अतः सर्वपरित्यागेन प्रपन्ना
नीमावोमेव रूपं दूरयितुमर्हसीति भावः अन्यथा वास्माकं महद्दुःखं स्यात् तत्र
ता

र·टी
दै
५६
56

तवानुचितमित्याह: हेरक्षितार्हेति तत्र च हे रसिकशेखर रसविशेषमय
एव दास्यं देयमित्याशयेनाह: त्वदिति तत्रोचितमेवेत्याह: हे पुरुषभूष
णेति अन्यत्रैव्याख्यातं यद्वा ननु गृहिण्यस्तर्हि गृहेषु गत्वैव मदङ्गैर्गोपैः
सह मज्जनं क्रियतां तत्रैव तद्दुःशोषोपकरणसंपन्नेरिति चेत् तत्र स्वकामाह:
वसनीविस्रज्येति तत्र हेतु: तवोपास उपास्ति: तस्य नाशो यास्ता: तत्र त्वद
ननाशसिद्धेरित्यर्थ: किंच हे महामोहनत्वान्यभक्तवदस्माभिर्हीसंप्रार्थ्यते यद्गृहे
षु गोपवर्गै: सह सिध्येत् किंतु दस्य विशेष एवेत्याशयेनाह त्वं तार्ण्याभिनयस्त्वैकं
माद्ये गुरुत्वजीवस्य स्वभू:स्यात् हृदयं तत्तऊवनेपीउयति ऊषहस्तायामिति हे ५६
तथाभूत नवसुंदरशब्दाभ्यां निनिरीहत्लोम्या किंच हेसुंदरस्मितननिरीदन्त्या

र्थः किंच हे सुंदरस्मितनिरीक्षण ज्ञनोधूर्तं नयैवेदं वदसीत्यपहिच्छयात्रुद्ध मानं
भावं वाक्कान्तुर्याभिर्व्यंजयंति ननु तत्वतो यत्तीव्रः कामस्तेन न तत्प्रग्रात्मादेहीयसां
नः अनलस्वतीकारमादोद्धुतं क्रुह अन्यथात्पदशोपस्थितिरिति यद्वा तत्स्वनीका
रस्वरूपं दास्यं देहीति भावः यद्वा ननु मद्भजस्त्रियो मद्भक्ता वरालंगोपानां कन्यास्व
भार्यात्वादिना युष्माकं स्वतः सिद्धं महदास्यमस्त्येव किं तत्प्रार्थनेनेतिवेत्सत्यं
किं तु अस्माधारणस्य स्मतुहितं तत्तद्देहीति सवे यथ्यभाजः तत्स्वात्मनां योग्यं यत्तन
यास्यमित्यर्थः सात्तादात्मा निर्दृशः विनयलज्जादिना किंवा नद्वति सर्वस्यानुबंधः
यद्वा अत्यंतानार्तोसत्वलग्रहणमाह तत्स्वात्मनां स्त्रीणां कासां चिदपि दास्यं देहि अ
स्मभ्यं एतासु हृष्टीनां दास्यभागेपि तव प्रसाद विशेषो रवरूपं भविनैवेतिभावः अ

नेन दुःशील इत्यस्योत्तरं त्वदुपास्तिनाशया सत्यनेऽपि त्यागो युक्त एव नन्विहं तो लि
रिवन एव विशेषतश्च वसंतीनां त्वदुपासनं नाशकत्वे न मन्तव्यं च तत्स्वामिनो नेषांसं
बंधनत्वदुक्तं न तथा नान्ते पातिकिन एवो विन्याज्याएव किंचित्वत्कामनया नन्वमनो
स्त॰टी तत्त्यागे कथं वा विचारः दोषो वा महाभुतं गयास्तानां का नामात्यत्र निशेषार्थः इति
५२ नं पापं अन्येषामपि पापनाशनोसीति वयं त्वदंघ्रिमूलं प्राप्ताः अधुना नैव पापे
57 मति हृदयते अतः प्रसीदास्मासु कर्माज्ञानमनापराधं क्षमस्व मत्तोऽवकृष्ट भुगुण्ण्यां
निधेहीत्यर्थः यद्वा ननु महास्पलक्ष्म्यास्यापि दुर्लभं रूपयासादीयमानं त्वं गीकुरुते
ति चेन्नत्वसाभ्यसूयमाकः यावमतोऽविसृज्य त्वदुपासनाशाः सन्यस्तवांघ्रिमूलं प्रा
प्ता दास्य इवाश्रितास्तासां तीव्रकामनया नत्वमनो चतुर्थ्यर्थे षष्ठीनाभोदास्यं देहि ५२
ग्रं

अस्माकं पतिव्रतानां तेनालमित्यर्थः पुरुषान सात्वीनेव ननु स्त्रियोऽभ्यर्थयतीति
तथाभूता अतस्त्वया किमस्मत्कमिति किं वा हृदयरोहकतिसर्वं वदर्थः तन्किं
त्वयि भक्तापीतिभावः ननु दास्यं रसिकास्तर्हि प्राय एतादृशभावानां श्रीदाम
सुबलादीनामिव दास्यमङ्गीकुरुतेति चेन्नत्र किं वा दास्यविशेषप्रार्थने हेतुं सभा
वमाहुः आगवीत्यालकावृतमुखं नवरवं कुण्डलश्रीगण्डस्थलाधरसुधाहसितावलोकाद
त्तानयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्य साक्षादिति केह
ष्ट्वा प्राधान्येन श्रीमुखस्य भुजयोर्वक्षसश्च वर्णनं गण्डचुम्बनाऽधरामृतपानगण्डालिंग
नाय तिप्रायेण तत्र वालकैर्ललाटोपरि विलसद्भिरावृतमित्यर्द्धभागमध्याकुण्डलश्रीति
हयोः पार्श्वयोः ... ने नावलोकाय स्मितान्नितम्बयोर्मध्यभागयोरित्येव सर्वत्र शो
धो

भोक्ता स्थलरूपकोणगें ---- दर्पणादिभ्योऽपि सौ दर्पघ्नितारत्नमभयं भक्तानां रेत्यव
वधादिनायेनेति वलिष्ठत्वादिगुणः नेनव चातुर्यगुणयत्वादिभ्यो भयं परिहृतिं वृ
लनम्नगारा श्लेषेलका मादिभयहरत्वमभिप्रेतं दंडरूपकेणस्वरत्नष्ट थुदीर्घत्वाद्याकारशो
 एवं श्रियालक्ष्म्यानि जशोभयांवाकृता एकं श्रेष्ठं त्वद्वितीयं वारमणमिति परमसौं
 दर्यशोभाधिक्यवोक्तं चकारद्वयं विलोक्ये निपुनहक्तिः श्री मुखवक्त्रजवत्त सोरपिप्रा
 धान्यविवतया किंवादासीन्येन तत्त्वदर्शनमात्रेकहेतुतोत्यानन्दपरममोहनेनेव दर्शि
ता श्वतोदासीन्येन तत्त्वदृसाविशेषस्य यथायथं स्वाद्यतादनुभवसंसिद्धात्‌दासएवभवा
ममऽत्यर्थः वर्तमानायां पंचमी गूढोयमभिप्रायः विवाहे सति पत्नीत्वेन भजनात्
दृपौपपत्येन भजनं परममहासुखं नचश्री भागवतादयनेकाव्यारो च प्रसिद्धमे

अत एवात्र दास्यविशेष एव प्रार्थितः अधुनाच प्रार्थ्यते दास एव भवामेति अन्य
नैर्व्यंजितं यद्वा कुंडलयोः श्रीः शोभा येन तन्मुखं केषांचिन्मते श्रीति दीर्घपा
ठः ततश्च कुंडलयोः श्रीस्वरूपे गंडस्थले अधरसुधा च ईदृशं तथा हसितं चाव
लोकं च इति सर्वं षोडशाधानं योजितं विलोक्यं तु दृश्यं परमसुंदरं यद्व्रजांगनानामेव
विशेषेण लोकाय दृश्यं यद्वा त्वत्तत् पुंसामपि मनोहरत्वात् अत एवोक्तं श्रीकपिलदे
वेनाव्यक्तोधिवास ऋषभस्य महाविभूते पुंसा मनोनयननिर्वृतिमादधानामिति अ
स्यार्थः ऋषभस्य सर्वश्रेष्ठस्य श्रीकृष्णस्येत्यर्थः निजाशेषभगवत्ताप्रकटनात् पुं
सामपि किमुत स्त्रीणां साक्षात् तथा नश्चिर्यानर्युक्ते शिति अप्यर्थे च शब्दः प्रिय एकं रम
णं क्रीडास्थानमपि सदानवनिवासात् किंवास्तु स्वपदमपि सदानंदाश्लेषात्

यद्वाप्रियः शोभायामपि एकं शेषं मद्वितीयं वारमणं विसर्गलोपे संधिरार्षः
एतेन स्वर्गेपि नित्यस्योत्तरं त्वद्भ्रूमुखादिवीक्षणेन औपपत्यजन्यते तत्रास्माकं
रु·टी को नाम दोष इति किंवा औपपत्येन त्वद्भजने सर्वानंदादेवैकुंठलोकसुखापि ल
५९ म्भादिभजनानंदादपि च परमसुखविशेषसिद्धेः किं नाम स्वर्गपत्यादिकं श्रोतः
59 कुलस्त्रीणामेव त्वया सह न तु चितमिति शेषार्थः एतादृशो न व श्रीमुखादिकं वी
सौ लोकेपि न व दास्यः कर्मेव योपि भवाम संभावनायां पंचमी भवेम किं अपि तु नैवे
त्यर्थः तत्र हेतुः प्रिय एव एकं रमणमिति सर्वेषामेव विशेषणं चंचलायालस्या
एव न तु स्त्रियां पतिव्रता नामस्माकं त्वन्मुखादि रमणमिति यद्वा कुंडलश्री
त्यादिरूपं च लकात्रत मुखं न व त्वया वीक्ष्य विशेषेण ईक्षयित्वा दर्शयित्वाभ्यु ५९

ग्रं दंडयुगं च त्रिलोक्या विरोधेण लोकयित्वा स्पर्शयित्वा वत्सश्च दर्शयित्वा भयं प्रतिवयं
दत्ता: भयायसमर्पितावयमित्यर्थः अतोऽस्माकं भयाभावाय त्वमदास्योम दरहि
तसुखेभव ननु श्लिष्टवर्गशिरोधार्यास्तथापि महत्त्र लोकस्थितार्थं अवश्यं सदावारी
पालयितुं युज्यते नत्र सदैन्यपरोषमाऊः वाकाहंत्र गतेकलपदायतवे एणुगीनसं
मोहितार्यचरितानां चं चले त्रिलोक्यां त्रैलोक्यसौभगमिदं च निनीहत्र रूपं यद्गो द्विजद्रु
मसृगा: पुलकान्यबिभ्रत् ४० त्रिलोक्यां वर्त्तमाना काश्चित्स्त्री निचलेत् अपितु सर्वैव
चलेदित्यर्थः श्रीशिवोंकारस्य पार्वत्यादीनामपि मोहदर्शनात् नत्वस्माकं दादौ प्र
सिद्धमेव अत्रापि देव्यो विमानगतयइत्यादिना सूचितमेव कदाचिद्भावेणुगी
तं नो देतु नाम रूपं च परम मोहं न सदा विराजतीति सविकारस्माऊत्रैलोकेति

ह॰ टी
६०
60

त्रैलोक्यस्य ऊर्ध्वाधोमध्यवर्त्तमानलोकत्रयस्य सौभगं सौभाग्यं जनप्रियत्वं सौन्दर्यं
वा यस्मिन् यस्माद्वा तन् इदं यन्न्यत्तवर्त्तमानमित्यन्यथात्वं निरस्तं यद्वा असाधार
णं अनेन श्रीरघुनाथस्य यत् सौंदर्यं दृष्ट्वा मुनयोऽपि मोहिता भावविशेषं गताः
तथा च पाद्मोत्तरखंडे पुरा महर्षयः सर्वे दंडकारण्यवासिनः दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र
भोक्तुमैच्छन्सुविग्रहं ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्भूताश्च गोकुले इत्यादि महा
कौर्म्ये च अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे भर्त्तारं च जगद्योनिं वासुदेव
मजं विभुमिति ततोऽपि वैशिष्ट्यमभिप्रेतं अधुनातिजाशेषभगवत्प्रकटनात्
यद्वा इदं अनिर्वचनीयं परमाद्भुतमित्यर्थः प्रतिबिंबादौ दर्शनात् न चापि भाव
विशेषोत्पादनेन विस्मापनात् तथा चोक्तमुद्धवेन विस्मापनं स्वस्य चेति निहि ६०

त्येति वेणुगीतस्य च श्रवणस्मरणादिनापि मोहः स्यादेव तत्रापि साक्षात्
दृष्ट्वा का वा न चलेदित्यर्थः यद्यस्माद्रूपात् गोशब्देन रसवत्त्वमहिष्यजादयोपि
ग्राम्यपशवो लक्ष्यन्ते गावः पशुत्वेनाविवेकहीना अपि पुलकानीनिबक्षत्वे
न स्वर्गीगेषु सद्दैव नियोज्यन्ते तेष्वन्येपि विकारा उपलक्ष्याः अस्पंदनं गतिमता
मित्याद्युक्तेः अविभ्रन्नु भावविशेषोस्यात् इति वेणुगीतादपि रूपस्य परममोह
नत्वमुक्तं यत्तु तु किंमणादेव्यावत्वने रूपं दर्शनादृष्टिमतामखिलार्थलाभमिति उ
ड्वेन चोक्तं विस्मापनं स्वस्य चेति तत्र तु वचनादप्यस्य वैशिष्ट्यं संज्ञेयं चक्षुष्मतां सौंदर्यग्र
हणसंभवात् तथा परमविरक्तशिरोमणिल्लिसा सदसद्विचारशिष्टासद्भावेनाश्चर्यविशेष
दृष्ट्या विस्मयसंभवाच्च अत्र च गवादीनां तत्र दभावे दिध्येमविकाराणां रीति दिक् अन्य

नैर्व्यग्र्यमिति तत्र पुरुषाग्रपि चलितादुत्तिष्ठिन्नेद्भुभ मृगाणामपि पुलकोद्गेदस्य किंवा श्रा
कं शार्व परमेष्ठि पुरोग... गादृत्यादिनावस्य माणसस्यदेवादीनामपि मोहस्यानुसारेणेति।
अथवा यदित्यव्ययं याभ्यां वेणुगीतरूपाभ्यामित्यर्थः वेणुगीतस्य मोहनत्वं विश्र
र॰टी षनएकविंशाध्याये व्यक्तमेवोक्तं पंचत्रिंशेच वक्ष्यते अन्यत् समानं एवं तस्य वेणुगी
६१ तस्य योग्य परममोहनत्वमुक्तं तस्य नाम्नो मोहनत्वमंगत्यनेन सूचितमेव परममोह
61 नत्वेन श्रीकृष्णेति साक्षात् कुत्राप्य संबोधनात् अतो शङ्कापाशिष्टाचारपरित्यागेऽ ग॰
पि दोषो नाम नद्यदेनेतिभावः वस्तुतस्तु तादृशजनानां सदाचारेणाभिकारात्
नत्र सर्वं विचरतमेव अत एव श्रीस्वामिपादैर्लिखितीत्वत् द्योतकशब्दश्रवणमात्रे
णापि सावत्रिजनकर्मत्यागो व्यक्त इति ईश्वरस्यच सर्वशक्तिमत्वाल्लोकसंग्रहार्थं ६१

सदाचारपरिपालनं तस्य संभवेदेव तत्प्रेमविवशानां काधात्राकथं संभवेत् एवमेव
तेषां माहात्म्यविशेषो निरूढोऽपि तेनैव निरपेक्षं मुनिं शान्तमित्यादिवचनैरभिव्यंजितः
इति अथ तेन श्रवणादित्यस्योत्तरं पुरुषाणां तत्रापि मुनीनामपि पूर्वावतारे चत्रचग
वादीनामपि साक्षात्संबंधो यत्र स्यात् तत्रास्मादृशानां का वार्त्तेति विवेकस्तु गावस्माकं
न दोष इति किंवा यस्य निरीक्षणवेणुगीतश्रवणमात्रेण गवादीनामपीदृशानंदलक्षण
संपद्येत तस्य यथायथं साक्षात्तदुपभोगेन प्रेमविशेषलक्षणः परमानंदः संपत्स्यत एवेति
सन्निकर्षो हि युक्त एवेति वस्तुतस्तु यस्य श्रवणादिनापि भावः स्यात् तस्य संनिकर्षेण
भावो विशेषतः संपद्यते एवेति शेषार्थाः अंग हे कलपदायतवेणुगीतसंमोहिता
का स्त्री आर्यचरितान्न चलेत् अपितु न कापीत्यर्थः यन्निरीक्ष्य गवादयः पुलकानिबि

धृतिस्म इत्यनेन वहपंसौंदर्ये त्रिलोकमानानास्ति किंच पितुरस्यवेत्यर्थः अतोवेनत्वंमा
गर्वमावहेति भावः यद्वा हे कलपदायतवेणुगीत हृत्संमोहित कामसंमोहित इत्य
हं॰टी धैर्यमुक्तं तेनत्वत्तः सकाशात् किंभूतात् आर्याचरितात्परमधार्मिकादिति बोद्धव्यं।
६२ यद्वा हि कलपदामृतवेणुगीतसंमोहितार्थ इति परमधार्म्यमुक्तं तेनवचरितात् पा
62 रदारिकत्वलक्षणात् कामचलेत् नायकायात् के दस्त्रीऊर्यादित्यर्थः अन्यत्समानं।
एवंप्रतिवचनैस्तदुक्तं सर्वंक्रमेणापहृत्याधुनातस्याव तारप्रयोजनं प्रदर्शयेत्याःप
रमार्त्याः सकाकुप्रार्थयत् व्यक्तंभवान् व्रजभयार्तिहरोभिमातोदेवो यथादिपुरुषः
सुरलोकगोप्ता तन्नोनिधेहि करपंकजमार्त्तबंधो तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किंकरी
णां व्रजस्य भयं भकादिनः आर्त्ति ज्वरपाप्नेः यद्वा भयं त्वदर्शनस्तोमादिभ्योदावा ६२
रंत

दिभ्यश्चास्त्राग्निश्चवर्षवातादिभ्यः यद्वाभयंत्वद्विरहशंकयाप्यार्त्तिं स्वल्पमुपेक्षायां प्राणांतरे
व्रजजननानामार्त्तिः वाह्यांतरशेषबाधादुःखत्रस्तसर्वसंमतं एतच्चान्यमोहेशेनोक्तं किंवा
व्रजस्थजनाः कालांतरेप्येतद्व्रजभूम्याश्रितायेजनास्तेषांबाधादुःखत्रसर्वसंमतं एतच्चा
न्यमोहेशेनोक्तं किंवा व्रजस्थजनाः कालांतरेप्येतद्व्रज भूम्याश्रिताये जनास्तेषामपिकि
मुतास्माकं तद्दूरः सत्वं तन्नाशनायैवत्यर्थः अभितः अशेषेभगवन्नाप्रकटनविशेषेणज्ञा शै
तः प्रादुर्भूतः यद्यपि भूभारहरणादिकमपि प्रयोजनं तथापि व्रजभयार्त्तिहरणमेवमु
ख्यप्रयोजनं तत्र तदर्थंकृतलीलयैव सर्वत्रमुख्यप्रयोजनं निजप्रेमरसविस्तारसिद्धेः।
तदर्थंदीनकाहृत्यविशेषेणधर्मातिक्रमोपिकार्यंइति रहस्यंनेनबोधयंति देवः जगता
मेवरक्षकः यतः आदिपुरुषः जगत्कारणभूतः परमेश्वरः सोपियथास्त्वरलोकगोप्ता स्व

रलोकः तेन तत्र न्यालस्यैन यद्वा स्तुरुश्च लोकाश्च अन्ये निजजनाः तेषां गोप्ता तत्रापि पदा
दिमारणेन रक्षकः सन् यथा ज्ञायते गोप्ता यथा भवतीति वा तथा यथा सर्वजनस्य सा
६.टी. म्येपि भक्तापेक्षया वैषम्यमपि स्यात् तथान्नीनामस्माकमपेक्षया धर्मस्त्र्यालंघ्यमवा।
६३ तत्र च यथा तस्य न दोषो दृष्टः किंतु गुण एव महान् तथा तवापीति भावः यद्वा देवोपि
आदिपुरुषोपि सुरलोकगोप्तापि भवान् व्रजभयार्तिहरः सन् अत एव श्रीगोपेंद्रनं
63 दनत्वेन यथावदभिज्ञातः तत्र व्यक्तं निश्चितं स्पष्टमेवेत्यर्थः तत्तस्मात् कर एव पंक
जे सहजसुशीलत्वात् संतापहरत्वात् आनंदरससत्वाच्च तत्तु आदौ नस्तनेषु स्मर
ज्वरशांत्यै भुस्तनेषु निधेहि ततश्चिंतोपशांत्यै पश्चात् शिरस्सु निधेहि सर्वत्राभयार्थं दा
सीनसीकारदृढाग्रार्थे वा चकारद्वयमुभयत्रापि प्राधान्यबोधनार्थं तत्रैकस्त्रियाणाम ६३

स्माकं भयार्त्तिहरणेनैव सर्वं तत्र स्वभयार्त्तिहरणं ननु शोषभावन्नासार प्रकटनरू
पं नवावतारप्रयोजनमपि सिद्धमिति भावः ननु तन्नेषु कथं करोमीत्येयः तत्राह ।
आर्त्तिवंधोदीनकाहरणे नतु रवादिकमपि सहामेवेति भावः ननु पतिव्रतानां व्रतपरा
णं शिरसि करनिधानाद्धि भेमि तत्राह किंकरीणामिति आर्त्तबंधोत्वयि सात्ता हि
राज्ञमानोत्वहासीनांनापोनुचितमिति स्मृतिं यद्वा ननु काममनोजितकामेन मयाक
धेयः थं त्वत्तेषु करोति धेयः किंतु शिरस्येव निधेयः तत्राह आर्त्तेति कामेन मा विधेहि
किंतु आर्त्तवंधुत्वेन निधेहि इत्यर्थः अन्यथा सद्योस्माकमंतरशापन्या नवार्त्तवं
धुत्वयशोहानिः शूरेयमभिप्रायः अत्र हि मया याचाद्य मानोपि मन्तो भवेोस्म देवे गेवुह
लापरोनस्वयमेवोद्वृतितेति ननु वक्रीतां समर्हेलज्जे तत्राह किंकरीणां त्वदृशे

गानां सर्वासामेवास्माकमेकमन्येन नात्र लज्जावसर इति भावः सुपर्शे वक्षीना
मपि नासां एकस्मिंस्तास्मिन् तादृश प्रार्थनं न कुर्मः किं विशेषपरिस्पूर्त्या किं वास्य तुक्त
मे तापि निधेही त्याशयेन परमार्त्यर्था यथा नः अस्माकं प्रार्थनये त्वयाधारार्थं एता
सां किंकरीणां तन्न स्तनादिकरं निधेहि भंग्या प्रार्थनं श्लोकार्थः भवान् अभिज्ञानः अ
भिज्ञात्य युक्तः व्रजेंद्रान्मजन्वात् देव इत्यादिषि द्वयेणाधर्मेतव ब्रह्म निरतु चित्तेन्पुक्तो
यद्दाय था आदिपुरुषः सुरलोकगोप्ता सुरलोकभयहरः तथा भवान् व्रजभयार्त्तिहर इति
सन्नीनामस्माकं बलादभिभवे न व्रजस्य त्वत्तो भयमार्त्तिर्भावे तैवेति न च न वायुक्तं नि
जदायोजनयति कुल्यात् नो निवेधे आर्त्तबंधो इति व यं नार्त्तायद स्माकं बंधुर्भवितु ष्पसी
ति भावः हे नन्नका मान्निसेन्तापितहृदय यद्वानन्नः सवस्ततेषु करपंकजं [illegible] नो निधे ६४
हि नाप्यिव त्र प्रपर्थे च कारो न वतांजकुमारत्वेन चास्माकमपि व्रजे निवासेन दासीत्वमिव प्रातानामपि शिरस्यपि न निधेही त्यर्थः

पद्दं किं कारीणां व्रजेशान्ह हे तासि वनवर्तमाना नानाविकारीणामपि किमुतमहिधानां एतस्यात्क्षो का वनुतरेण तन्न्निर्जितैका द्याना

नेनान्तर्गृहे कृतो निजेष्टं मार्गितं तत्र च मत्तेतोर्थोपि तदुक्तमेवोपपद्यते हा रेण तत्रैव लिखितः अथवा तदुक्त एकमन्तो कार्यस्येव
गन्धी विशेषेण एकादशानां मध्ये कानामेषां एकैकेनैवोत्तर मूलं तत्र पोनः पुन्यं तथा तदुक्ततोप्यधिकमेकं पद्यं तत्र च दीर्घ छेदः तत्
स्तत् विजयार्थं किंवा प्रणय रोषावेशेन श्रीगोपीपूज्यपादानुप्रसादरमिताभिः यथा रस्य स्यथाप्यत्र कृतोर्थः स्यात्पदेपदे
अन्योन्यं तस्य तासां च वाचोर्थोन्योन्यमेव हि संवेद्ये विधिया धार्मिक्लिखितः प्रीतये सतां इत्यं च पूर्वमंगसंगोनूनं नवृत्तोस्तीति
तिगम्यते अन्यथा तस्य तासां च तत्तदुक्त्यनुपपत्तिः अत एव श्रीमुक्ताफलग्रंथकारादिभिः पूर्वरागे एकविंशोध्यायो क्रम
स्यगृहीतां फलमित्यादिकं संगृहीतं अत एव श्रीस्वामिपादैरपि व्याख्यातं तत्तयाभिर मिताश्रानंदिताइति मुख्यार्थे लेपि
श्रीवल्लभभट्टपादादिभिः स्वप्रादावि तिव्याख्यातं तत्तच्चलिखितमेव एवं च पंच दृष्टो तं गोरजश्छुरित मित्यादि पद्य
द्वयं पुनर्विशेगोपीनां परमानंद इतिपद्यं अन्यच्चान्यत्रस्यं तोपूलं तत्रैवोक्तं यथा अंगसंगः पूर्वमपि सकृत् द्वित्रिवारा ६१
न् वा तदेकरसिकत्वात् तोस्यैव एवं सति अभिरमिताइति सार्थो एव अधुना वासकृत्तदाचरणे रास विलास विशे
षेवा तस्य तासां च तादृश युक्तिर्मन्तव्या यथा परमप्रेमरससमग्नमनसां तासां यद्यप्यसो पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्यां
क्षिप्रसुगं नवं नवं पदे पदे इत्यादिमायेनासकृत् कृतमपि परमिधरवस्तकनस्ता दृशस्वभावात् सदा नूतनमिव मन्यमाना
२५ नांतथा तादृशास्यैव रसिकशेखरो मणेस्तस्यापि तत्रदुक्तिर्घटतेव तत्तस्याभिरमिताइत्यस्य श्रीस्वामिपादकृतव्याख्यापि
संगच्छतेव, एतच्च श्रीभागवतनाम्न तोत्तरखंडे विवृतमेवास्ति ॥ इति विहृतवितता सांकृत्वा योगेश्वरेश्वरः ब्रह्मस्पस

दयं गोपीरात्मारामोप्यरीरमत्॥ एतत्तु विकल्पितं वैकल्पोक्तं वाचामुभयकोटिस्पर्शादुभयत्रसंगतं सदयं प्रकर्षे
णहसितेति हासो जनोन्मादकरी हि मायेत्युक्तेर्वंचना निरस्ता तादृशस्यैव ताभिः प्रतिपादनात् यद्वा सदयं स्वहस्तेन
65 तासामश्रुमार्जनादिपूर्वकमरीरमत् इति तत्रोदासीन्यं निरस्तं प्रीतिश्च प्रदर्शिता यतो गोपीप्रेमविशेषेण तादृशलीला
प्रसादयोगपाद्यर्थः हसस्तु निजाभिप्रायाख्यानेन तासां वैकल्योक्तेः तेन निजावहित्थ्यासार्थकत्वाच्च यद्वा प्रतिवचनेन
प्रहर्षोदयात् शुद्धभावेन हसित्वा किं वा तासां तदुक्त्या वहित्थ्यापगमेन मधुरभावविशेषोदयात् हासो हि शृंगारस्य
व्यभिचारी ननु परस्परमासक्त्या वैदग्ध्यप्रकटनेन रतिः संपद्यते न च तस्यात्मारामत्वादिना न घटेत योगश्चित्तैकाग्रता
तस्य स्वस्वरूपवशीकृत योगः सनकादयस्तेषामीश्वरोपि आत्मारामोपीति विचित्रवैदग्ध्यप्रकटनेन योगनिष्ठा आत्मा
रामता च तदानीं नस्थितेत्यर्थः पूर्ववत् विकल्पितेन योगेश्वरेश्वरता रमणे न चात्मारामताऽपगतेति विवेचनीयं अन्यथा तत्स्वरूपेण
रमणासंभवः योगे त्वपने नैकोपि बहुरूपः सन्निव पृथक् पृथक् युगपद्रमयामासेति सूचितं अन्यत्तुल्यं रमणप्रकारमेव ताभिरित्या
दिभिश्चतुर्भिर्वर्णयन् आदौ ताभिः सह प्रेमसंभ्रमेण तस्यापि शोभाविशेषं सदृष्टांतमाह ॥ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणो
त्फुल्लमुखीभिरच्युतः उदारहासद्विजकुन्ददीधितिर्व्यरोचतैणांक इवोडुभिर्वृतः समेताभिरन्यांतां निकं गताभिः एतेन प्रथममुक्ति
प्रत्युक्ति समये तासां मध्ये श्रीराधा नासीत् किंतु कृष्णस्यावहित्थ्यापगमे जात एव सा मिलितेति ताभिर्वृतः परितो वेष्टितः सन् ६५

अच्युतः कामादिभिरनिर्जितोपि तथास्वविग्रहः अनिर्जितेवाच्युतास्थितेति यद्वा कथमपि कस्यापि श्रीशोभापानच्युत इत्यच्युतोपिय
दारसप्रसरात् कथमपिनच्यवतेइत्यप्रेमरसपूर्णतोक्ता अतएवविशेषेणारोचत अशोभत समेतत्वेहेतुः उदाराणिरस
विशेषोद्दीपनविचित्रवैदग्ध्यादिमयत्वेनसर्वोत्कृष्टानिपरमसुखप्रदानिवाचेष्टितानिस्पर्शनपुष्पाद्यर्पणैकदत्तादिरूपाणिय
स्यसः यद्वाप्रहस्येतिपूर्वोक्तोहेतुस्तत्रविराजतएव यद्वाप्रहस्यारीरमत् रंजयामास रतेरागात्मकत्वात् तथाचविश्वः रतिस्म
रपूयायांच्चरागेचसुरतेरतिरिति अयमेवसंगतोहेतुः ततश्चउदारचेष्टितइतिवक्ष्यमाणरमणोपकरणं विरोचनकारणंच
ज्ञेयं अतएवपृथयस्पर्द्धेक्षणं स्वकर्तृकंतत्तत्कर्तृकंवा एवंशक्तिविशेषेणैश्वर्यमपिदर्शितं परितोवर्तमानास्ताः प्रीतिसाम्येनयुग
पदीक्षणात् उत्फुल्लशब्देनमुखस्यकमलत्वंईक्षणस्यचभास्करत्वंव्यंजितं एवंतासांरसविशेषप्रकाशउक्तः तस्यापितमाह
उदारेहासेद्विजेषुचकुंदपुष्पवद्दीधितिर्यस्यसः एवंहासस्यचमधुरतादंतानांचशुभ्रकांतिरुक्ता यद्वा उदाराहासेद्विजकुं
दानांदीधितिर्यस्य यद्वा उदारोहासोययासाद्विजकुंददीधितिर्यस्य इतिश्रीमद्दंतानांप्रकाशेनहासस्याधिकशोभोक्ता:
स्वतः परमकाष्ठाप्राप्तनित्यशोभामयस्यापिताभिः शोभाविशेषंदृष्टांतेनसाधयति एणांकइतिपूर्णचंद्रस्ताराभिः सर्व
तोविराजमानाभिः सतीभिर्वृतःसन्यथाविरोचेत नद्वदिति एवंताभिःसहतस्यान्योन्यंशोभनत्वंप्रेष्ठत्वंनित्यसाहि
त्यंचसूचितं एवंशोभाविशेषोदयेनश्रीवृंदावनमपिशोभयन् गीतेनपुष्पादिप्रदर्शनेनचभावमुद्दीपयितुं किंवार

तियोगपयमुनापुलिनं गंतुंगमनक्रमेणएव प्राहेत्याह ॥ उपगीयमानाउ इत्यत्र वनिताशतयूथपः मालांबिभ्रद्वैजयंतींव्य
चरन्मंडयन्वनं ॥ रूपगुणलीलादिवर्णनेन स्तूयमानः यद्वा वकृधातु कीर्तगानेन उपचर्मुपार्श्वे बुगीयमानः अतो हर्षे
66 णोच्चैर्गीयन् वनिताः जनितात्मंतानुरागाः सीमंतिन्यः तथाच विश्वः वनिताजनितात्यर्थानुरागायां च योषितीति तासां श
तानि यूथानि पातिसर्वदुःखाद्रक्षतीति यद्वा पिबतिपिबन्न इव चक्षुर्भ्यां मित्यादिवत् आसन्नासेवते यद्वा अधरामृतपान
दिना साक्षात् पिबतीति वेति तथासः तासां निजनिजजात्यानुसारेण वर्गशो यूथत्वं तत्र श्रीनित्यप्रियाः काश्चित् काश्चिन्नं श
भूता देव्यः याउद्दिश्य पद्मश्रीवल्लभादिवं संभवंतु सुरस्त्रिय इति काश्चिच्च प्रोढसाधनैर्भाव विशेषसिध्या व्रजाकिशोरी त्वं प्रा
प्तास्ताद्विविधामुनयः श्रुतयश्च दंडकारण्यवासिनो मानससरस्तीरमहातपस्विनश्चेति काश्चिच्च मुनयः काश्चिच्च महोप
निषदाद्याः श्रुतय इति तत्र ह्रत्तंपद्मवृहद्वामनादौ व्यक्तमेव तत्रैव भावविशेषेण वांतरभेदं प्राप्ता इत्येवं विभागशो वृत्तेना
नाश्रपि सर्वासां प्रायो भावसाजात्यात् सर्वा एवता- साम्येन रमयामासेत्यर्थः वैजयंतीं पंचवर्णपुष्पग्रथितां पंचवर्णा वैजयंती
तिवचनात् नवरत्नखचितामिति केचित् यद्यपि रिरंसया पूर्वं धृतान्यन्यान्यपि भूषणानि विद्यंते तथाप्यग्रे वक्ष्यते
वलयानां नूपुराणां किं किणीनांच योषितां सप्रियाणामित्यादि तथापि तां बिभ्रदिति राज्ञेतयाशोभाविशेषाभिप्रायेण
किंवाताभिः सद्यस्तत्रैव विरचय्य समर्पितत्वात् व्यचरत् परिबभ्राम: ततः श्रीयमुनापुलिने तानी लावैदग्धी विशेषप्रकटने

नरमया मासेत्याह ॥ नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकं रेमेतत्तरलानंदकुमुदामोदवायुना ॥ नद्याः कालिंद्याः पुनः पुलिनमाग
त्यकालिंद्याइति वर्त्तमानत्वात् तस्याश्च वनस्य च नामाग्रहणं त्वनयोः प्रसिद्धत्वेन तयोरन्यापि सुबोधत्वात् यद्वा निर्जनत्वमात्रापेक्षयाव
नत्वेन तस्य प्रवाहत्वेन च पुलिनोऽत्र मत्त्व मात्रापेक्षया नदीत्वेनैव तस्योक्तिः गोपीभिः सह आविश्य प्रीत्या प्रविश्येत्यर्थः हिमाः
शीतला वालुका यस्मिन् तत् इति श्रमापनोदनत्वेन कोमलत्वेन च मनोरमता तस्य दर्शिता तस्या नद्यास्तरलैस्तरंगैरानंदीसु
खविहारी वा सोऽकमलामोदयुक्तवायुस्तेन यद्वा तत्तरलैरानंदी रात्रौ मुद्रितानामपि कमलानां कंपनेन प्रकाशमानः सुखका
रको वा आमोदो यस्मिन् वायौ तेन जुष्टं सेवितं कुमुदेति पाठः केषांचित्संमतः तरंगसंबंधेन शैत्यं आनंदीत्यनेन जुष्टमित्यनेन
वा मांद्यं सौरभ्यं च व्यक्तमेवेति गुणत्रयमुक्तमिति सर्वथा पुलिनस्य रतियोग्यत्वं तेन भावोद्दीपनत्वं चोक्तं वाहुप्रसारपरिरं
भकरालककोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुंदरीणामुत्तंभयन्रतिपतिं रमयांचकार वा
हुप्रसारादिभिरुत्तंभयन्निति सहजलज्जादिनाच्छाद्यमानमपि प्रकाशयन् यद्वा प्रेमविशेषविलासरूपत्वेन वर्द्धमानमेवाध
नाविशेषतो वर्द्धयन्नित्यर्थः अत एव रतेः पोषणेऽक्रूरतेः प्रेमलक्षणयाः पतिं पालकमिति तथा रतिपतिमिति दाग्ध्यांगस्यापि
कामस्य रतिसुखार्थं पुनर्जननेनैव सामग्र्यमभिप्रेतं इति रतौ तस्यासक्तिवैदग्ध्यं च परमा दर्शिता तत्र वाहुप्रसारो दूरस्थानसमा
कर्षणार्थं प्राक्परिरंभानुकरणं वा यद्वा तासामेव वाहूनां प्रसारणं यद्वा वाहुप्रसारेण परिरंभः गाढालिंगनमित्यर्थः क्ष्वेलिः
प्रस्तोभनादिरूपा अधरपानदंशनादिरूपा वा व्रजसुंदरीणामिति तासामपि तादृशमेव वैदग्ध्यं सूचितं अन्यथा तस्य तादृशी वैद

ग्धीप्रकाशनासंपत्तिः रमणं च निजशक्तिमाधुर्यविशेषेणान्योन्यमलक्षितं युगपदेव वृत्तेयं अथ नौप्रेमविशेषोद्रेकेण क्रीडा
विशेषार्थी विप्रलंभरूपरसविशेषं वक्तुमारभते एवंभगवतः कृष्णाल्लब्धमानानां महात्मनः आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्यो
न ४ भा ऽधिकं भुवि ४१ उक्तवैदग्धीविशेषप्रकटप्रकारेण महात्मनः आत्मारामादपि लब्धोमानः संमानः चित्तसमुन्नतिलक्षण
67 भावविशेषो वा याभिस्ताः तत्र हेतुः भगवत इति रसविशेषानुभवार्थं निजभगवत्तामाधुर्यप्रकटनादित्यर्थः अत एव कृ
ष्णात् विचित्रमहारसार्णवात् परमचित्ताकर्षाद्वा अतो मानिन्यः सत्यः भुवि वर्त्तमानानां स्त्रीणां मध्ये आत्मानं अभ्यधिकं
श्रे: परमश्रेष्ठं मेनिरे यद्वा भुवि विहारभूमौ विति सर्वासां साम्यमेवाभिप्रेतं तथापि स्त्रीणां तासामेव गोपीनां मध्ये प्रत्येक
मात्मानमभ्यधिकं मेनिरे तथा रमणात् अतो मानिन्यो पि वभूवुरिति पृथक् वाक्यं वा मदमानयोर्वद्धमानत्वात् वस्तुत
स्तु परमविदग्धानां तासां विदग्धवरप्रियसंतोषार्थपर्यवसानात् रसविलासस्वभावकृतं सेवाविलासरूपमेव तद्द्वयं ता
सां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवांतरधीयत ॥४२॥ तेन निजवैदग्धीभरेण यद्वा उक्तेन अ
हमेवानेन रमितेति तिरमणप्रकारेण सौभगं सौभाग्यं तेन यद्वा तेषां प्रीत्यर्थकमपि सौभगेन मदं वीक्ष्य तस्य प्रशमाय अ
न्यथा स्वाधीनत्वाभावेन निजेष्टरासविलासासिद्धिः मानं च वीक्ष्य प्रसादाय मानरूपकेलिनासंतोषात् प्रसादविशेषं
कर्त्तुं अंतर्द्धानं विना रासार्हप्रेमविशेषासंपत्तेरिति विवेचनीयं यद्वा मदमानयोः प्रशमाय प्रशमः किमर्थं तदाह प्रसादाये

त

ति रासेन रंजनविशेषाय यद्वा अंतर्द्धानद्वारा न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजामित्यादिना वक्ष्यमाणेन निजर्दृष्टीनतातिशयविज्ञापनरूपाय य
द्वा तस्मात्पत्नीभंगं तेन मदः मत्तताहर्षो वा तथा च विश्वः मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोरिति तद्रूपं मा मम मा नस्तो
ल्लासविशेषं वीक्ष्य अत एव प्रशमः प्रकृष्टः शमः सुखं रासक्रीडात्मकं तस्मै प्रसादाय च अंतर्द्धानेपि तदपरित्यागतर्द्धानविशे
षाद्यनुरंजनाभिव्यंजनाय नन्वाग्रे व्यक्तं भावि यद्वा प्रशमाय सुखाय यः प्रसादस्तस्मै अन्यत्समानं एवं सर्वेषानु
रंजनविशेषार्थमेवांतर्धानं नत्वात्मारामत्वादिनाऽसूयया चेति ज्ञेयं विदग्धवर्यासु विदग्धशिरोमणेस्तथैव व्यव
हारौचित्यात् अत एवाग्रे नाग्रे वक्ष्यते मयापरोक्षं भजता तिरोहितमित्यादि तत्रैवेति साक्षात्कृत्वाप्यगमनात् अ
कस्मादेवादर्शनाच्च तच्च तस्याशक्यत्वं नस्यादित्याशयेन परमेश्वरत्वमाह केशव इति॥ ॥इत्यनुवंशः॥ ॥तदंतर
धानकथनेन श्रीबादरायणेरप्यार्तिभरोदयात् कथाविच्छेदेन मध्येऽध्यायापातः श्रीशुकः शुक वाचेति श्रीभगवदं
तर्धानेन तस्यापि शोकोदयात् शुकवदव्यक्तमधुरोक्तेः एवमग्रेऽपूर्वं ॥ लक्षणं त्वस्य सन्नु विलपन्निवाह ॥ श्रीशुक उवाच॥
अंतर्हिते भगवति सहसैव व्रजांगनाः अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपं १ सहसैवांतर्हिते इति अंतर्द्धानस्य
प्रकाराद्यतर्कणात् अतर्किते तु सहसेत्यमरः अयं तापाधिक्येऽपि हेतुरुक्तः व्रजस्यांगनाद्रतितासांतदेकप्रियत्वेन विरह
तापस्यौचित्यमाधिक्यं च अभिप्रेतं यूथपं मत्तगजेंद्रं करिण्य इवेति रसविदग्धो हि गजः इत्यादिवचनानुसारेण तदेका

लंवनत्वेनैवाता संतादि छेदनापाधिकोदृष्टांतः तापमेवाभिव्यंजयति गत्येत्यादिनापद्याधिकाध्यायद्वयेन ॥ गत्यानुराग
स्मितविभ्रमेक्षितै र्मनोरमालापविहारविभ्रमैः आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ताविचेष्टाजगृहुस्तदात्मिकाः ॥
68 कायकीचेष्टा सर्वा उपलक्ष्यते अनुरागेणस्मितंविभ्रमेक्षितानिचतैर्मानसी तेषामनुरागकृत्वात् मनोरमैरालापा
दिभिः मनोरमालापेनवाचिकी मनोरमाविभ्रमैरश्विविधैव तत्तत्समुचितत्वात् विहारो गोवर्द्धनोद्धरणादि
लीलावेणुवादनादिर्वाविभ्रमः शृंगारचेष्टा तथाचोक्तं चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृंगाराद्विभ्रमोमतः इति एवं
यथोक्तैरन्यैरुक्तैः पूर्वाचरितैराक्षिप्तचित्ताः ततश्चतदात्मिकास्तन्मय्यः सत्यः तदात्मिकास्वबभूवुरितिपृथक्
प्रकृष्टमानाभिप्रायेण यद्वा प्रमदोहर्षः आनंदरूपश्चपरमात्मा सत्ति इतिभावः रमायालक्ष्म्याः पत्युरि
तिपरमवैदग्ध्यं तयाचगत्यादीनामुत्तमतापिसूचिता यद्वा रमाश्रीराधेतिपूर्ववत् इतिवक्ष्यमाणेन तत्साहि
त्यं सूचितं तास्ताः परमानिर्वचनीयाः इतितदनुकरणस्याशक्तित्वमुक्तं तथापिजगृहुः यद्वापूर्वोक्ताः सर्वा
विविधचेष्टाः अयंचप्रेमविलासोनागरीणांस्वाभाविकएव अतएवप्रियानुकरणंलीलेतिनाट्यशास्त्रे
लीलेत्युच्यते यद्वातास्ताविचेष्टाः हृल्लस्यतास्तालीलाः कर्त्र्यः प्रमदाः कर्मभूताजगृहुः कथंभूताः प्रमदाः
तदात्मिकाः तच्चित्ताः तत्रतदात्मकत्वमभिव्यंजयति ॥ गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषुप्रियाः प्रियस्यप्रति ६८

रूपमूर्त्तय: असावहं चित्यवलास्तदात्मिकाम्यवेदिषु कृष्णविहारविभ्रमा इ गत्यादिषु उक्तेषु आदिशब्दाद्विहारवि
भ्रमो उक्तानुवादित्वेन पूर्वोक्तत्तद्विशेषणान्यनोक्तानि प्रतिरूपलीलाभिरामूर्त्तय इंद्रियांगादिसंघातमकदे
हाया सांता: इत्यंतर्बहिस्तद्भावापत्तिरुक्ता तथा चोक्तं प्रबुद्धादेन तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः अबलाः स्त्रियः
इति स्त्रीचेष्टानुकरणमेवयुक्तमितिध्वनितं तथापि यद्वा तापभरेणाशेषबलरहिताः सत्यः तु एव अहमेवा
सावितिप्रत्येकं सर्वान्यवेदयंत: इति विरहविवशतोक्ता लीलाविष्टतायां तत्र हेतुः तदात्मिकास्तन्मय्यः सत्य
इति तच्छब्देन श्रीकृष्णस्तद्वत्साद्भ्यो वा श्रीकृष्णोहमिति सा तादात्म्यनुक्तिः विरहवैवश्यात् तदात्मकत्वादेव
वा तन्मयत्वं च प्रेमलीलाभरस्वभावेनैव न च भेदज्ञानादिनेत्याशयेनाह प्रियाप्रियस्येति कृष्णस्येति परमाकर्षक
त्वाभिप्रायेण अन्यन्नैर्व्याख्यातं यद्वा अनुकरणमेवावाप्तिस्तेयं ततस्तत्पूर्वश्लोकेतदात्मिका इति अनुकरणसम्प
न्ना वेदिता: तामेव दर्शयति गतीति हे अबलाः असौ तत्तद्विहारनागरो हमित्येतत्श्रीकृष्णवाक्यमितिशेषः
तत्र पूर्वं नर्मादिना कदाचित्तेनोक्तमस्तीत्यत एव तत्तेयं कुतो वाक्यं न समापितमित्यपेक्षायामाह तदात्मिका इ
ति तन्मनस्का: यद्वा अयमनुकरणसम्पन्नाबोधनार्थं पुनरपि पूर्ववद्धेतुः अत एव कृष्णविहारवद्विभ्रमः चु
बनालिंगनादिचेष्टाविशेषो यासां यद्वा कृष्णस्येव विहारविभ्रमः विगतो हारो येयस्मात्तादृशो विभ्रमो विलासो यासां

यद्वा कृष्णविहार इति विभ्रमो भ्रांतिर्यासां ताः नतिष्ठंतुं शक्नुवंति कृष्ण एवायं विहरतितावातमनुकुर्वतीत्यर्थः वाकस्मात्समायने विरहविक्लव
ते वहेतुर्विभाति यद्वा असौ तत्तत्प्रकारैः वर्हुश्रः श्रीकृष्णेन रमितायासाहमित्यर्थः तत्प्रकाशनं वैदग्ध्याविरहविक्लवतयेव वा
69 तादृशानि वेदने हेतुः तास्मिन् अवाच्ये मरणे आत्मा चिंतयासां ताः अत्यंतदुःखेन मुमूर्षया तन्मयं वेदयन्त्रित्यर्थः अतः कृष्ण
विहारै विभ्रम उन्मादो यासां तद्विलासस्मरणेन परमविक्लवा इत्यर्थः नचैवं केवलमनुकरणं लीलाविष्टतावा किंतु
विरहविक्लवाः सत्यइत्न स्ततोन्वेषयंत्यः पुरोदृश्यमानान्सर्वानेवापृच्छन्नित्याह ॥ गायंत्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्म
त्तकवद्वनाद्वनं पप्रच्छुराकाशवदंतरं वहिर्भूतेषु संतं पुरुषं वनस्पतीन् ॥ ४ ॥ उच्चैर्गानं तु प्रतिदूरान्निजार्तिश्रावणार्थं किं
वा गीतप्रियस्य तस्य तेनाकर्षणार्थं किं वा आर्त्तिभरस्वभावादेव एवेति यद्यपि त्यागेन दुःखप्रदत्वेन च तद्गानादिकं न यु
ज्यते तथापि अमुमेवेति तदानीमपि तदेकप्रियत्वं किं वा तदेकमानसत्वमुक्तं संहता अन्योन्यं मिलिताः सत्यः सर्व
त्रसम्यगन्वेषणार्थं किं वा सख्येनान्योन्यमार्त्त्युपशमनार्थं किं वार्त्तिविशेषस्वभावादेव वनस्पतीन् प्रतिप्रश्ने हेतुः
उन्मत्तकवदिति स्वार्थे तद्वाधिके वाकः तेन केशाद्यसंवरणं व्यज्यते तथान्वेषणे प्रश्ने च विचाराभावेनाभिनि
वेशोपि निरस्तः अन्यथा वृक्षेषु प्रश्नानुपपत्तिः वनाद्वनमिति प्रतिवनेन्वेषणेनैतस्तता वहलपरिभ्रमणं तेना

नेककालमन्वेषणमपिसूचितं आकाशोयथावहिरंतर्व्याप्यास्ते तथाभूतेषुसर्वजीवेषुपुरुषंपुरुषरूपेणांतरमं
तर्बहिश्चव्याप्यसंतं यद्वाभूतेषुव्याप्तेषुकुंजादिषुअंतर्बहिश्चस्वनिकटे संतमप्युन्मादादेववृक्षादीन्पप्रच्छुः यद्वा
पुरुषंनिजस्वामिनमितिताद्दशाश्रश्लेमार्गणेचहेतुः यद्वाअहोवत सर्वत्र संतमपिस्वयं तथाज्ञायमानमपिविरहजप्रे
मभरेणैवज्ञानपिनापृष्टवत्यइतिस्वयमपिताद्दशात्म्यीहआकाशोत्पादि अर्थः सएवअहोप्रेम्णःप्रेमार्त्तिर्वैवश्य
माहात्म्यमितिभावः दृष्टोवः कच्चिदश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधनोमनः नंदसूनुर्गतोहृत्वाप्रेमहासावलोकनैः ५॥ वोयुष्मा
भिः युष्मदीयोवासंबंधज्ञापनंतद्दर्शनसंभावनार्थं ततः स्नेहेनकथनार्थंच यद्वाप्रेमभरस्वभावएवायं येन
निजभावोऽन्यंस्वसदृशंलक्षीकृत्योच्यते इतिप्रत्येकंपृथक्संबोधनं वैहस्यवत्वेनादरात् तत्राश्वत्थस्यविष्णुविभू
तित्वेनवैष्णवत्वंप्रसिद्धमेव वटेवटेचमांविद्धीत्यर्जुनंप्रतिभूतलवर्त्तिमुख्यश्रीमूर्त्तिप्रसंगेश्रीभगवदुक्तेन्यग्रो
धस्य तथातयोः साहचर्येण प्लक्षस्यापि श्रीविष्णुरुद्रब्रह्मणांक्रमेणाधिष्ठानानीतिकेचित् यद्यपिविरह
विकलतयाउन्मत्तवत्तान्प्रतिप्रश्नात्ताद्दशाभिप्रायोनघटते यश्चासौकुत्रकुत्रापिस्वामिपादैर्व्याख्यातो
स्ति सत्तानिवृत्तिपरेयंपंचाध्यायीतिव्यक्तीकरिष्यामः इतिस्वप्रतिज्ञानुसारेणैवनतुश्रीव्रजदेवीभावानुसारे

ए अतः केवलं पुरतो दृश्यमानानां पृष्टसेवप्रश्नः तथापि पूर्वापरवाक्यसंगत्यर्थं तेषां व्याख्यानुसारेणैव किंचिद्
लिख्यते नंदसूनुरिति निजस्वामिनं पृच्छतीत्येवोक्तयुपपन्ने: किं वा रासिकत्ताद्यभिप्रायेण एवमग्रेपि ननु कि
70 मर्थमस्मो युष्माभिः पृच्छ्यते इत्यपेक्षायामाहुः नोस्मनो हृत्वा गत इति हृत्वेति मनसोपरत्वं व्यज्यते अतो न दृ
ष्टत्वेनागता स्तेचोरं साधून् युष्मान् पृच्छाम इति भावः कच्चिदिति प्रश्नान् तर्हि किं यातामिति शेषः वि
रहविक्लतया वाक्यसमाप्त्यसंभवात् नतश्चान्वेवयतात्सम्यगन्वेषयामः किं वात्र भवद्भिर्दृष्टः सत्सम्प्र
मीयते सोत्र नितिकटेस्तीति: तथाप्यकाम्यवस्ता: प्राणान्निरुध्य रक्षेमेतिभावः यद्वा उन्मत्तकवदित्युक्तेरस्यं ता
र्त्तिविवशा तया पृत्पुत्तरापेक्षाद्यसंभवात्तथैव वाक्यसमाप्तिरितित्ते यं एषमग्रेपि महत्तेम त्वादतेऽस्मान्दृक्तौ: ड्रु
पृत्यवतया न नूनं कथयेयुरिति मत्वान्यान् पृच्छतिकच्चित् कुरवकाशोकनागपुन्नागचंपकाः रामानुजो मानि
नीनां गतो दर्पहरस्मित ॥६॥ कुरवः शोणोम्लानः नागो नागकेसरः किं इतः गतः यद्वा अत्र वर्त्तते पूर्वं दृष्ट इति पृष्टः
अधन्यानां त्वित इति दूरतोपि दर्शनं संभवेत् तथापि न सुलभः स्यादिति निवारण गतस्य सत्त्वेऽत्रैव तत्पदान्यन्विष्यते त्य
तमन्वेषयाम इति भावः ननु मानिन्याः कथं तं पृच्छथ तत्राहुः मानिनीनामिति तूस्मितमात्रेणैव मानो नतिर्हि
तेर केवलमात्मनो वैदग्ध्यीविशेषणैतेनैवास्माकं मानोजनितो न तत्रास्माकमपराध इति किं वा तदानीमेव तात्सिंते

नमानो हन्त । अतएव वान्वेषया मद्गति किं वानादृशामहामोहनस्पविच्छेदेन त्वामपि जीवितुं न शक्नुमइति पृच्छामइतिभावः एते श्रीकृष्णसेवकाः अस्मा कं मानं विज्ञाया सूययान किलकथयेयुरिति निजसुखीभिवमन्यमाना । सौभाग्यविशेषे एव च संदर्शनेसंभाव्य श्रीतुलसीं पृच्छंति ॥ कच्चित्तुलसिकल्याणि गोविंदचरणप्रिये सह त्वालिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टस्तेतिप्रियो च्युतः ॥७॥ कल्याणि हे जगन्मंगलकारिणि । परमसौभाग्यवतीतिवा । तत्र हेतुः गोविंदस्य गोकुलेंद्रस्य निजप्रेमाधुर्य प्रकटनपरस्य भगवतश्चरणयोः प्रियेयस्यास्तत्संबोधनं । तयोः प्रियेवा । इतिमहालक्ष्मीतोप्यधिकसौभाग्यं सूचितं बहुलप्रयासेन लक्ष्मीकाम्यरजसो । श्रीकृष्णचरणयोः स्वतः प्रियत्वात् अ आदिरूपकाप्रयोगस्तत्प्रियत्वे नेर्ष्यया अतेऽलिकुलैः सह वर्तमानामपि त्वां विभ्रमत्त पूर्वमेव वैजयंत्यंतर्गतत्वेन अधनेः वा व चित्रमाला दिरूपेण धारयन् अतएव तत्र वातिप्रियस्ते त्वया दृष्टोऽस्तिकच्चित् अलिकुलैरितितस्याः सदामकरंदमयत्वं तेनचस देवापरित्याज्यत्वं तथामत्तानां तेषां झंकारेण निद्र्युत्पसंभवत्वं च सूचितं अतो वश्यं त्वदंतिकमागतस्त्वया दृष्टइ तिभावः अच्युत इतिकदापित्वत्तोनविच्युतोभवतीतितदेवदृढीकृतं श्लेषेण अलिकुलैरितिबहुवल्लभामपित्वां प्रियत्वेन बिभर्तिनचतदेकप्रियाऽस्मात् अतोतिक्रांताः प्रियाः । किंवाअतिक्रांतं प्रियं सर्वमपियेनतथेतीर्ष्यया

सूयोक्तिः सपत्न्यादियं तन्न कथयेत्सखत्विति श्रीकृष्णसेविकां पृच्छंति ॥ मालत्यपदर्शिवः कच्चिन्मल्लिके जातियूथिके प्रीतिं
वो जनयन्यातः करस्पर्शेन माधवः ॥८॥ सत्पुष्प[illegible]णे न श्रीकृष्णस्य दासीमेत्त्वास्नेहेन प्रसेकं संवोधनं वदंतिपूर्ववत्
यातः किमिति तैर्व्याख्यातं यद्वा पूर्ववत्तासां दर्शनं संभावयंति प्रीतिरिति यातः सन्करस्पर्शेनेति पुष्पात्पुष्पाणामु
त्कृष्टानां श्रीहस्तद्वारावचयेनेत्यर्थः अतो पुष्पस्यार्हत्वं तदागमनं संभवेदेवेति भावः श्रेष्ठणो दासीवुतासु नरवदत्त
तिर्नमेणाभिखिता नखैरेव पुष्पच्छेदनात् पुष्पावचयप्रयोजनं वितर्कयंति माधवइति मधुनाम मधुरसेन क्रीडतीति
मधुरसक्रीडार्थमित्यर्थः ईर्ष्योक्तिरियं वस्तुतस्तु मा श्रीराधैव तस्याभूषणार्थमेव तच्च तासां तदनुसंधा
नाभावेपि देवगत्याविरुद्ध प्रकृत्या वास्तवतः सर्वपरिस्फूर्तेः स्वयमेव मुखवान्निः सरस्वतीति श्रीकृष्णस्य तस्या
वादास्यएताः शंकया तं च न कथयेयुरित्यस्मानाप्नान्पृच्छंति चूतेति ॥ चूतप्रियालपनसासनकोविदारजंब्वर्कवि
ल्ववकुलाम्रकदंबनीपाः येन्ये परार्थभविकाय पुनोपकूलाः शंसंतु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥९॥ चूताम्रयोः रसभे
देन ॥ कदंबनीपयोश्च वर्णादिभेदेन भेदः प्रियालः सालभेदः असनः पीतसालः उत्तमपुष्पफलरहितो
ऽर्कः शिवप्रियपुष्पत्वादत्रोक्तः अन्येपीलुकरीरमधूकनागरंगनालिकेरपूगतालकदलीलवलीवदरी
प्रभृतयः ननु पुष्पान्प्रति तत्कथने नाकिमस्मत्प्रयोजनं तत्राहुः परेति अत्र श्रीस्वामिपादमते भवकाइती ७१

कारहितः पाठः भवेज्जन्मेतिव्याख्यानात् बहुधा लोकः इकारयुतपाठस्तु सर्वत्र दृश्यते ततश्च भाविकं मंगलं अ
भ्युदय इत्यर्थः तथाप्यर्थः स एव तत्रापि यमुनोपकूलादिति परदुःखासहिष्णुता सूचिता श्रीसूर्यनंदिन्यास्त
स्याभ्रातुः श्रीयमस्य पापिलोकदंडाधिकारतः परदुःखासहिष्णुतया वर्तीर्णया: संगेन तादृशत्वा
त् तदुपरवाधिका पद्मपुराणे श्रीयमनामहात्म्ये प्रसिद्धैव यद्वा तीर्थत्वाद्धितेन सततमेव प्रशंसनीयं ननु वंद
नीयमिति भावः ननु स्वयमेव युष्माभिरन्विष्यगहनता मित्याशंक्य निजार्त्तिज्ञापनेन कृपां तनयंस्वः सकाशतयं
माहुः रहितात्मनां विरहहतज्ञानानामित्यर्थः यद्वा आत्माप्रियः श्रीकृष्णस्तत्कानामित्यर्थः अतो मत्तत्प्रा
याः स्वयमन्वेष्टुं न शक्नुम इति भावः पूर्वं सर्वेषु प्रायोदर्शनं पृष्टं एषु च गुणविशेषेण तद्दर्शनस्य निश्चयसंभाव
नया केवलं तद्वर्त्मोपदेशप्रार्थनं एवं निजार्त्तिविज्ञापने नाधिकदुःखोदयविशात याभूमौनिपातात् किंवा पदवीप्रा
र्थनेन पदवीस्मरणोद्भूसोद्यत्विं निधाय तस्याः स्निग्धदूर्वांकुराद्युद्गमरूपं श्रीकृष्णपादास्पर्शजातपुलक
जातं दृष्ट्वा तस्याः परमसौभाग्यं मत्वा परमार्त्ता आहुः किं ते कृतं क्षितितपो व्रतं केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगम
रुहैर्विभासि अप्यंघ्रिसंभवउरुक्रमविक्रमाद्वा आहोवराहवपुषः परिरंभणेन ॥१०॥ केशवेति परमेश्वर त्वं पूर्ववत्
किंवा प्रकृष्टः केशाः संतस्योतिव्युत्पत्त्या परमसौंदर्यं सूचितं विशेषेण भासीति शोभाविशेषेण न त्वहेतुकोत्स

वत्यमभिप्रेतं अद्रेरुत्वादिरूपकाप्रयोगः कोमलत्वादिगुणनैरपेक्ष्येणापि केवलत्वत्तलस्पर्शमात्रेणैव तदुत्सवविवक्षया ईदृ
शउत्सवः केवलमद्रिसंबंधमात्रेण न स्यात् किंतु संभोगेनैवेति पक्षांतरमाहुः आस्ते इति अन्यत्रैवर्जितं यद्वा तादृ
शशोभादृष्ट्वा श्रीकृष्णपादतलस्पर्शेनैव तमुत्सवं संभाव्य तस्य सर्वोत्कृष्टतां सूचयंत्यस्तस्याः सौभाग्यमधि
कं वर्णयंति अपीति अद्रिसंभवोयमुत्सवः अपि किं त्रिविक्रमस्य लोकत्रयाक्रमार्थं प्रकटितैश्वर्यस्य श्रीविष्णोः
पादेन सर्वाक्रमणाद्बभूव अपितु नैव तदानीमीदृशोत्सवशोभाविशेषासंपत्तेः अहो न भवतु वा पादस्पर्श
मात्रात् त्वदुद्धारार्थं प्रकटितमहावराहमूर्तेर्भगवतः साक्षात्संभोगोपि नासिद्ध इत्याहुः आहो इति यद्वा अ
द्रिसंभवस्त्रिविक्रमपादस्पर्शात् कारणात् किंवा वराहमूर्तिपरिरंभणेन कारणेन बभूव तत्कथयेति शेषः
इति सर्वथा श्रीकृष्णस्पर्शनत्वसकाशान्माहात्म्यविशेषः सूचितः अतस्त्वद्विरहं कथं सहेमहीति किंवा त्वं पर
मसुभगा वयं च त्वद्रहिता दुर्भागा एवेति कृपया तत्पदवीं सम्प्रदर्शयेति भावः इयमपि श्रीतुलसीवनस्पतित्वाप्रि
यासापत्न्यात्तदिच्छानुसाराद्वा न कथयेदिति सख्येन विश्रंभेणैव पृच्छेति अपीति ॥ अप्येणपत्न्युपगतः
प्रिययेह गात्रैस्तन्वन्दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ॥ कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजितायाः कुंदस्रजः कुलपते
रिह वाति गंधः १२ हे एणपत्नीति त्वयापि प्रियस्पर्शविरहदुःखं ज्ञायत एव अतः कथ्यतामिति भावः एकत्वं विर

हार्त्तिभरेण दूरे दृष्ट्याप्रसरणहेतुकस्याः एव दृष्टेः/ दृशाविति वर्त्तते च वकुलत्वमच्युतोपगमेन गौरवात् यद्वा एकत्वं जात्यपेक्ष
या किंवा वकुलीपुत्रास्तु मध्ये अतिकवर्त्तिनी मे कांप्रत्येव प्राधान्येन प्रश्नात् प्रियया कया चिद्गोप्या सह प्रियये ति सहगमना
त् तेनेर्ष्यैव वा गात्रैर्दृशांसु निर्वृतिं परमसुखं तन्वन्निति अन्यथा विशालदृशसन्ननेत्राणामसाफल्यं किं वा अन्यथेदृशादृ
ष्टसंभव इति भावः सुशादः सर्वान्यसुरवादपि वैशिष्ट्यविवक्षया तेनास्यं तातिकसंदर्शनमप्यभिप्रेतं अन्यथा सुनिर्वृ
त्यसंपत्तिः हे सखीति तस्या अपि श्रीकृष्णविषयकसानुरागदृष्ट्या वने सहविहारादिना वा अतोस्मासु वंचना नैव कार्येति
भावः अच्युत इति सुनिर्वृतिविस्तारणे किं वा इहोपगमने विच्युतिर्नास्तीति भावः तदेवाभिव्यंजयन्ति कान्तेति तद्विजानाति
तद्विद इति न्यायेन तासां तत्संबंधपरिचयोस्तीति तथोक्तं मालां बिभ्रद्वैजयन्तीमिति पूर्वमुक्तं न तच्च सहत्वालिकुलैर्बिभ्र
दिति तुलसीमाला अधनात्वकुंदस्रज इत्येवं मालात्रयं गम्यते यद्वा वैजयंत्या मध्ये अत्रापि तुलसीसद्भावात् तद्धारणं ज्यो
तिस्नां रात्रौ कुंदमालायाः शोभाभराद्वैजयन्तीपरित्यागेनाधुनातस्याएव धारणं ज्ञेयं कुलपतेर्गोकुलेन्द्रस्य किं वा
गोपीकुलस्वामिनः तत्कृपयावेदयध्वमिवासाद्यानुक्तिः अतस्तदेकप्रियाणामस्माकं तदभावेन प्राणरक्षा न स्यादिति
सर्वथा शीघ्रं कथयेति भावः अन्येन कुत्सितं लाति आदत्ते इति यो जनस्तस्येव पतिरिति तया साहित्यं युक्तमेवेतीर्ष्या
योक्तिः अन्यत्रैव तीर्थ्यातं यद्वा प्रियया उपगतसंगतः सन्निहास्ते ननु तर्हि अन्विष्य दृश्यतां तत्राहुः गात्रैरिति परमधन्य

पुष्पस्तबकैर्भिरे वसदृष्टपत्ते नत्वस्माभिर्दृष्टं शाम्यते इत्यर्थः ननु तर्हि एताश्चवल्लीत्तैवनेत्याहुः कांतेति ।। अन्यत्समानं हरिणीनां
73 विलोकनाभिनिवेशेनानिज विरहार्तिदृष्ट्वा तासामप्याविर्भरोदयात् स्तत्धृतांमत्वा ता विहाय फलपुष्पादिभारेण नतान्
वृक्षान्वीक्ष्य विनयभरत्तनम्रान्परमसाधून्मत्वा सर्वाने वतान्पृच्छंति बाहुमिति ।। बाहुं प्रियांसउपधायगृहीतपद्मोए
मानुजस्तुलसिकालिकुलैर्म[redacted]दांधैः अन्वीयमान इह व स्तरवः प्रणामं किंवाभिनंदति चरन्प्रणयावलोकैः १२ बाहुं
प्रियांसउपधायेत्यादि किं पूर्वोक्तगंधप्राप्त्याप्रियया सह गमनं संभाव्य तत्र च ललनास्कंधसौरभ्य मिश्रितश्रितश्रीनदाकुसौर
भ्यं तथा श्रीहस्ताभोदाक्तपद्मगंधं तथा भ्रमरगंधसंवलितं तद्गततुलसीगंधं च प्राप्य प्रोक्तं किं वा नागराणामीदृशी परिपा
टी भवेदितियुक्तं तथोक्तं तुलसिकया अलिकुलैरिति तस्या एव सर्वतो मधुरामोदविशेषात् अत एव मदांधैस्तैरन्वी
यमानाद्युत्तनेन बाहुमित्यादिना वरसविशेषप्रकटनं तथा तुलस्याः सौभाग्यं तत्संबंधादलीनां च सूचितं अन्वीयमानत्वेने
व मदांधानां तेषां महाध्वनिना निजनिकुंजलीलाभंगशंकया पुष्पाद्विधव्यवधानेन तान्परिहर्तुं किंवा पुष्पस्तुष्पेषु सं
चारयितुं इह चरन् विशेषतश्च प्रणतवत्सलत्वादत्रैव चरन्स्तत्रीतिभावः प्रणयावलोकैः किमभिनंदति अनुमोदते स्वी
करोति वेति तेषां सुदुर्लभत्वात् किं वेति साकूतं प्रश्ने अनस्तत्कथयते तिशेषः अन्यत्तैर्व्याजितं अथवा स्वांसप्राप्ते
बाधिकनतान्वृक्षान्वीक्ष्य तेन श्रीदक्षिणहस्ते नपद्मग्रहणं संभाव्य क्वचित् भयादिवाग्रतोद्रुतपतितान्यधिकमग्ना ७३

स्याकुलानि प्रियापदानि वीक्ष्यते तेन च मदांधभ्रमरानुगमनं संभाव्य किंवा तत्तत्पदोपरि भ्रमरमुखविनिर्गलितमधुकण
स्सर्वतो वीक्ष्यत तथा तथोक्तमिति ज्ञेयं । यद्वा ॥ केवलमुन्मत्ततयैव तत्तदुक्तिः न च किंचिद्दर्शनविचारादिनेति इत्युन्मत्तवद्व
इति वक्ष्यमाणत्वात् श्लोके षेण मदांधा एव तमनुसरंतीति तथा ते षां संबंधात्सोपि मदांध एवेति षेण परोक्षोक्तिः यद्वा मदं
धेरपि अतो गतमानाभिरस्माभिर्यदयमनुगम्यते तद्युक्तमेवेति भावः एते हि तत्रक्ताः तन्मतमनुसरंतो नूनं न कथयेयु
रीमतर्हि स्त्रीत्वेनात्मीया लता एवेताः पृच्छाम इत्यन्योन्यमाकु पृच्छंतेति ॥ पृच्छते मालती बाहूनप्यालिंग्य वनस्पतेः नू
नं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥ १३ बाहुनाश्लिष्य इत्यादिकं सर्वं निजभावानुसारेण ॥ इत्युन्मत्तवयो गोप्यः
कृष्णान्वेषणकातराः लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः १४ ● इति उक्तप्रकारेण । यद्वा ॥ इति ईदृशं
॥ उन्मत्तानां वच इव वचो यासां गोपीनां ता उन्मत्तवच इत्युक्तानुवादः तत्र द्वा वचनानि केवलमुन्मत्ततयैवेति पूर्वोक्तौ
न्मत्तकवदित्यस्य दार्ष्टार्थं तत्र चेन्मत्तवचस्त्वं अयोग्येष्वपि प्रश्नात् तत्रापि तथा तथा तत्तत्प्रश्नादिति अनुच
क्रुरित्यत्र हेतुः कृष्णस्य परमाकर्षकस्य अन्वेषणाय कातरा इति अतः कातर्येणैव तत्तदनुकरणेन च स्वाच्छंद्ये
नेत्यर्थः तत्रैव हेतुः तदात्मिकाः तेन हृतचित्ताः यद्वा न च्छन्देन लीलाः परान्स्वरूपं तेन तत्तस्यानुकरणे अभिनिवेशेन

तत्तत्सम्पत्तिकमभिप्रेतं यद्वा॰ ननु तल्लीलास्मरणेनापि विरहार्त्तीनां प्राणा दुर्द्धराः अनुकरणाद्यत्तेन च विवृद्धवह्निज्वा
लानां तासां हृदि कथमात्मादिविहृतिस्थ प्रभमाह तस्मिन्नेवात्मायासांताः सुशीतलाः तासां स्वं बंधेन न निःसृताः अ
न्यथा स्वच्छानवः सन्दग्धो भविष्यदेवेत्यर्थः यद्वा श्रीकृष्णाविष्टचित्ता इति तत्तदनुकरणं तद्वशात येवन खात्मवु
द्ध्येत्यर्थः अनुकरणमेव प्रपंचयति।। कस्याश्चिदिति नवभिः कस्याश्चित्पूतनायंत्याः कृष्णायंत्यापि वत्सायंत्या काचित्ता
नुदंत्यन्या पदाहरच्छकटायंती ७५ तादृविवेकस्तेभ्यंजि त एव तत्र चानुचक्रुरित्युक्तेरनुकरणस्यैव प्रपंचने कार्येपि तन्म
यत्वप्रपंचनमनुकरणस्यैव सम्पत्तिबोधनार्थमिति अथवा केवलमनुकरणस्यैव प्रपंचोस्त्येयः तत्र चासौ देहिके चे
ष्टायाः प्रायो देहचेष्टयैवानुकरणं वाक्चेष्टासंवलितायाः प्रायस्तथैव मानसचेष्टासंवलितायाश्च तथैवेत्येवं त्रि
धानुकरणं तत्र यद्यपि भावनयैव सर्वत्रानुकरणं तथापि तत्र तत्र तत्प्राधान्याविवक्षया त्रैविध्यं तत्रादौ देहचेष्टाप्रधा
नानुकरणमाह त्रिभिः पूतनायमानया पूतनाद्यनुकरणं केवलं भावनयैव किंचित्तत्तन्मुद्राद्याचरणेन ननु बे
दिना सर्वथा तदसंभवात् अत एव वक्ष्यते॰ कृष्णाभिभावनामिति तदपि विरहे वस्वपेनयद्यपि न स्युश्चेत् तथापि वि
रहार्त्तिभरस्वभावेन तत्तल्लीलाभिनिवेशान् स्वयमेव संपद्येतेति पूर्वमध्यायारंभे उक्तमेव तत्र यद्यपि कृष्णप्रिया

णं तासां दैत्यानुकरणं न युज्यते तथापि केनापि सुदुरूहेन भाववैचित्रीविशेषेण विष्टास्ताः कृष्णस्यैव लीला अनुचक्रुः
तासां प्रियसख्यस्तत्तत्तद्भावविष्टास्ता वितर्क्य न त्वेवं तत्त्वेन तासं जनेन महादुःखापनोदनार्थं बुद्धिपूर्वकमेव पूतनाद्यनुक
रणं कृतवत्य इति अथवा इति एवं ताः कृष्णान्वेषणे कातरा बभूवुः अनु अनंतरं तासां प्राणरक्षार्थं तास्ता लीलाः कर्त्र्यः विरह
विक्लवाः सखी एव व्रजसुंदरीस्तदात्मिकाः लीलामयीश्चक्रुः अतस्तत्तल्लीलापरिकरत्वाद्दैत्याद्यनुकरणं नायुक्तमिति सर्वम
नवद्यं स्तनमपि वदिति चानुकरणमात्रं न तु तत्त्वतः अनुकरणस्यैवापेक्ष्यत्वात् एवमग्रेऽप्यदूह्यं शकटायती शकटायमा
ना एवमग्रेपि शकटानुकरणं तोकायमानायाः परिशकटवत् कथंचिदवस्थानं तेषु यं। दैत्यायित्वाजहारान्यामेका कृष्णा
र्भभावनां रिंगयामास काप्यंघ्री कर्षती घोषनिःस्वनैः १६ घोषाः किंकिण्यस्तेषां निःस्वनैः कृत्वा सहिता वितिष्ठा
। तच्च साक्षाद्देवता सामपि यादेवनूपुरसद्भावात् एतच्च घोषप्रघोषतां चिरमित्याद्युक्तरिंगणलीलानुकरणं गोपा
यं त्यद्इति। कृष्णरामायिते द्वेतु गोपायंत्यश्च काश्चन वत्सायितीं घ्नंति चान्या तत्रैकानुवकायिनीं ॥१७॥ गोपवालायां
त्यः इति शेषः तस्याः बालकैरेव वत्सत्वारणात् चकारात् अघायमानां च हंति अहन् सामीप्ये वर्त्तमानाः अधुना
वा कत्र्यधानानुकरणं पंचभिर्वदन्नाद्दौ प्रलंबवधात् प्राक्तन ग्रीष्मकृत विचित्र लीलानुकरणमाह आहूयेति
द्वाभ्यां ॥ आहूय दूरगा यद्वत्कृष्णस्तमनुकुर्वती बेणुं क्वणंतीः क्रीडंती मन्याः शंसंति साध्विति ।।१८।। अत्र वो कृष्ण

धानुनुकरणत्‌ किंवानुकरणे क्रमशोऽसंतावेशेन तत्मकत्वात्‌ कृष्णायंतीत्यादिकं पूर्ववन्नोक्तं दूरगा इति तैर्व्याख्या
तमेव यद्वा दूरवर्त्तिनीर्व्रजादिशिष्टा व्रजदेवीः वेणुनादसंकेतेन यथा कृष्ण आकूयति तथाकूयेति एवमनुकुर्वती कांचि
75 तत्क्रीडंतीचगावादिक्रीडांकुर्वंती अन्यागोपभावनापन्ना इति तेयं कस्यांचित्स्वभुजं तु न्यस्यचलंत्याह हापरान नु कृष्णोहं पश्य
तगतिंललितां [illegible]मितितन्मना ॥१९॥ कृष्णः सर्वगुणरूपादिसंपूर्णोहं अतो गतिं ममाश्रयभूतां ललिताख्यां गोप्यः पश्यत
इति एतत्‌ तदुक्तं स्मरणेति शेषः तत्र तेन कदाचित्‌ केनापि भावेन पूर्वमुक्तमस्तीति बोद्धव्यं ननु कुतो हे वा कंसनस
मापितं तत्राह तन्मनाः कृष्णहृतचित्तेति यद्वा ननु हे गोप्यागोप्यो वा पश्यत गतिं मम चेष्टां गमनं वा ललितं मनोहरं तन्म
नाः श्रीकृष्णाविष्टचित्तेत्यर्थः अनेनानुकरणस्य सम्यक्ता पूर्ववदेवाभिप्रेता माभैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं म
याइत्युक्ते केन हस्तेन यतंत्युन्निदधेऽम्बरं ॥२०॥ अनुकरणवशात्‌ आवेशेनैव किंवा तत्तल्लीलावश्येन साक्षाद्वाता
दिस्फूर्त्तेरिति एवमग्ये दावाग्निं पश्यत्स्वपि यतंतीति बलहानिः सूचिता उद्यच्छंतीति वा उन्निदधे श्रीगोवर्द्धन
वदूर्ध्वे नितरां धृतवती ॥ आरुह्यैकापदाक्रम्य शिरस्याहापरान्नृप दुष्टाहे गच्छ जातोहं खलानां ननु दंडधृक्‌ ॥२१॥
॥ ननु निश्चये संबोधने वा नृपेति पाठे आश्चर्ये तासंबोधनं दुष्टाहे रे कालिय गच्छ इतो निःसर अन्यथा दंडं करिष्ये
इत्याह जातइति ननु निश्चितं न नचेति चकारान्वयः कालियदमनलीलानुकरणे त्वित्यर्थः ॥ तत्रैकोवाच हे गोपा ७५

वाग्निं पश्यतोल्वणं चक्षुर्भ्यां स्वपि दध्वं वो विधास्येद्दोमम ंजसा ॥२१॥ एवं तत्र कृतं बद्धं सी तासां क्रोसु मुंजाटव्यामपि कृत्तं ददा

वतोरसुलोंद्दृ विधृमे वानुकृतिमितिज्ञेयं यद्वा॰ तत्रतासु मध्ये च॰ तत्र मौंजाटविकतदनुकरणमेव पाठांतरस्यापि मेव

अंबुज साश्रुनायासेनैव अधुना मानसचेष्टाप्रधानानुकरणमाह ॥ बद्धान्यया स्रजा काचित्तन्वी तत्र उलूखले भीतासुदृक्पि

धायास्यं भेजे भीति विडंबनं २२॥ अन्यया तत्संभोगिन्या पश्चादागतया दूती रूपया कयाचित्कृद्धया तन्मतानुसारिण्या यद्वा

अन्यया स्रजा जगद्विलक्षणया परममृदुलयेत्यर्थः पूर्वमात्रापि परमकोमलगोपालादि रज्जुभिरेव बद्धत्वात् यद्वा

पूर्वस्रजैकया पश्चादन्यया स्रजा बद्धा पूर्ववद्रुद्धा बंधनार्थं तासां स्रजोपि बंधनसामर्थ्यं तन्मतानुसारित्वं च सं

भवेदेव तन्वी विरहात्कार्श्यं स एव कार्श्यं प्राप्ता लीलाप्रदुर्भावपक्षे सर्वं समंजसमेव तत्रानुकरणे तास्विति वा उलूखलइ

ति उलूखलानुकारिण्यां कस्यांचिदित्यर्थः सुदृगिति॰ दृग्भ्यामपि चकितविलोकनादिना भयमनुचकारेत्यर्थः मुखं

पिधाय हस्ताभ्यां एतच्च बालुकस्वाभाविकनयनलक्षणं भीति विडंबनं कंपपुलकादि किंचिद्रोदनकाकुवाक्यादि च

एवं प्रायो भयादिना मानसचेष्टानुकरणमेव द्योतितं भयस्य मनोधर्मत्वात् एवमत्यंतभक्तवश्यता मयी श्रीदामोद

रलीला सर्वासां लीलानां मध्ये श्रेष्ठतमेति तदनुकरणं मधुरेण समापयेदिति ॥ सायेनस्य वीते प्रोक्तं धेनुकप्रलंबयो

76 वैध· श्रीबलदेवकृतत्वान्नानुकृतः कुमारीवस्त्राहरणं यज्ञपत्नीगणाकर्षणं च लज्जया किंवा तत्तल्लीलारसस्यात्मन्येव
पर्यवसानात्तत्पदनपेक्षया यमलार्जुनभंजनं श्रीदामोदरलीलांतर्गतत्वान्पृथग्नानुकृतमिति पूर्वोक्तलीलाक्रमाति
क्रमस्तु तासां विरहविह्वलतावर्णने न श्रीबादरायणेरपि तादृशाभावापत्त्या तदनुसंधानापगमात् किंवा लिखितस्यापि
न चेष्टादीनां तिसृणामुत्तरोत्तरस्मिन्नेकैकस्य समवेततया केवलं च संवलितत्वयोस्तत्रापि न्यूनाधिकत्वयोः क्रमापेक्ष
योक्तेः यद्वा विरहकातरतया तन्मनस्तया वा पौर्वापर्यानुसंधानाभावादिति एवमिति एवं कृष्णं पृच्छमाना वृंदावनलतास्त
रून् व्यचक्षंत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः २४॥ पूर्वोक्तप्रश्नप्रकारेण॥ यद्वा तत्तल्लीलानां पूर्वोक्तप्रकारकपुनः पुन
रनुकरणेन तत्र हेतुः कृष्णं चित्ताकर्षकमिति पदानि व्यचक्षत पुनर्भूमौ दृष्टिनिपातात् द्विशेषेण चक्षते तानि केशवां
घ्रिस्पर्शोत्सवेत्याद्युक्तौ पूर्वं केवलं संभावनयैव अधुनानु साक्षादेवापश्यन्नित्यर्थः साक्षाद्दृष्टान्यपि विरहवि
ह्वलतयानुसंधानाभावाददृष्टानीवाभवन् अधुना च लीलाविष्टत्वेनानुकरणात् किंचिदुपरागात्यावुद्बुद्ध्ये
नानुसंधानपूर्वकमपश्यन्नित्यर्थः अत एव विशब्दः परमात्मनः परमप्रियतमस्येति रात्रावपि तल्लक्ष्मदाणे
स्तद्दर्शने हेतुः अन्यत्रैर्व्याख्यानं यद्वा· प्रदोषे गते शारदपूर्वचंद्रस्य चंद्रिकासु विस्तृतासु दूरादपि स्पष्टतया तद्द
र्शनमभूत् यद्वा एवमित्यादिकमनुवादमात्रं प्रश्नमध्य एव तद्दर्शनविवक्षया तत्राप्यग्रे न्यमाहुः ॥ पदानिव्य ७६

क्रमेत्तानि नंदसूनोर्महात्मनः लक्ष्यंते हि ध्वजांभोजवज्रांकुशयवादिभिः २५ पदानि चिह्नानि व्यक्तं निश्चितं एतानि नंदसू
नोरेव भवंति नान्यस्य· हि यतः ध्वजादिभिर्विशिष्टानि विलक्ष्यंते तत्रैव हेतुमाहुः महात्मनः महापुरुषत्वादित्यर्थः आदि
शब्दाच्चक्रशंखवाद्यः अत्र विशेषः श्रीविष्णुपुराणे॥ विलोक्यैकाभुवं प्राह गोपी गोपवरांगना पुलकांचितसर्वांगी वि
कासिनयनोत्पला ध्वजवज्रांकुशाब्जांकरेखावंत्यालि पश्यत पदान्येतानि कृष्णस्य लीलालंकृतगामिनः इति ध्वजा
दीनां धारणप्रयोजनमुक्तं॥ स्कंदे दक्षिणस्य पदांगुष्ठे मूले चक्रं बिभर्त्यजः तत्र जन्मजनस्यारिषड्वर्गच्छेदनाय
सः मध्यमांगुलिमूले तु धत्ते कमलमच्युतः ध्यातृचित्तद्विरेफाणां लोभनायातिशोभनं पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते स
र्वानर्थजयध्वजं कनिष्ठामूलतो वज्रं भक्तपापाद्रिभेदकं पार्ष्णिमध्येंऽकुशं भक्तचित्तेभवशकारिणं भोगसंपन्मयं ध
त्ते यवमंगुष्ठपर्वणि तथा वामपदांगुष्ठमूलतस्तत्सुरवंदरं सर्वविद्याप्रकाशाय दधाति भगवानसौ पद्मादीन्य
पि चिह्नानि तत्र दक्षिणपादवदिति॥ तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः स
मब्रुवन् २६ तैस्तैर्ध्वजादिलक्षितैः वीप्सा बाहुल्यस्य केवलस्य वाचिवेत्सया अबलाविरहान्वेषणभावबलहीना त्र
पितस्य कृष्णस्य पदवी वर्त्म अग्रतोऽन्विच्छंत्यः अग्रगयमाणाः वध्वाः कस्याश्चिद्व्रजदेव्याः यद्वा स्वभावत एव लज्जाशी

लत्वात् स्नुषावत्सर्वतः संकुचितत्वेन । किंवा श्रीव्रजेश्वर्य्या मनोरथविशेषेणवधूरितित्मुखेनोक्तया गोकुलेवधूत्वेनप्रसिद्धा
याः श्रीराधाएवतन्नामाग्रहणकारणेनोल्लिखितमेव वधूपदलक्षणमुक्तं श्रीविष्णुपुराणे कापितेन समं याता कृतपुण्या
77 मदालसा पदानितस्याश्चैतानिघनान्यल्पतनूनि च सुष्ठुपक्तानिमिलितानिपदानिकिंत्वसन्यस्तप्रकोष्ठत्वात् एवमा
त्मारामत्वादिनातासांमानतोऽसूययावांतर्हितइतिनिरस्तं तासामेकस्थानयनात् तच्चतत्रैवताभिः सहस्थितयातया
केनापिसंकेतेनततोनिःसारितयातदर्थंदूरेदूरेप्रादुर्भूतस्याग्रेकियत्पदप्रयाणेनानंतरंमिलनादित्युक्तं आर्त्तीः स्वपरि
त्यागेनतदेकपरिग्रहात् यद्वाविरहेणार्त्ताअपिसम्यग्विचारादिपूर्वकमब्रुवन् अन्योन्यमूचुः किंतदाह ॥ कस्याः प
दानिचैतानियातायानंदसूनुना अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणायथा ॥२७॥ कस्याइत्यादिनाब्रुवमित्यंतेन
नंदसूनुनासहयातायाएतानिकस्याःपदानिपरिचीयंतामितिशेषः श्रीभगवतास्कंधे तत्प्रकोष्ठस्यन्यसनंचरस
विशेषेण किंवाराधौस्खलंत्यास्तस्याःसुखगमनार्थंबलाद्दूरेनयनार्थंवा अनेनतस्यामधिकप्रीतिःसूचिता तामे
वदृष्टांतेनाहुः करेणोःरिति तयोरपिकाममदेनप्रीत्यातथैवेगमनात् पश्चाच्चश्रीराधादेव्यास्तानिपदानिपरिचि २१
त्याश्रुस्तास्तन्नाम निरुक्तिद्वारा तस्याभाग्यंसहर्षमाहुः ॥ अनयाराधितोनूनंभगवान्हरिरीश्वरः यन्नोविहायगोविं

द: प्रीतोयामनयद्रहः २८ नूनं विनर्कोनिश्चयेवाहरिः सर्वदुःखहर्त्ताभगवानस्त्रीनारायणः ईश्वरः भक्तेष्टदानसमर्थः
सवतेत्रोपिवा अनयैवराधितः आराध्यवशीकृतः नच अस्माभिः अन्यथाऽस्माकमेतद्विरहार्त्तोद्यसंभवः राधयति
आराधयतीतिश्रीराधेतिनामकारणंचदर्शितं यत्त्वयस्मात्कोविंदः गोकुलेंद्रत्वेनतस्याअस्माकंचतुल्योप्यसौ
नोऽस्मान्विशेषेणहित्वादूरतोनिविडवनांतस्त्यक्त्वा तत्रापिरहः अस्मदगम्ये एकांतस्थानेयामनयत् यद्वागो
विंदएवासानयाराधितः तस्याः परमभाग्यबोधनार्थंगोविंदमेवविशिनष्टीति भगवान्निजाशेषमाधुर्य
मैश्वर्यप्रकटनपरः अतोहरिः सर्वार्त्तिहर्त्ता किंवारूपगुणादिनासर्वमनोहरः ईश्वरः व्रजजनप्राणनाथः
अनस्तदनुभवस्तयैवक्रतिइतिभावः अन्यत्समानं यच्छब्दद्वयंहेतोस्तस्यैववदार्ढ्यार्थं किंवा यत्प्रीतः तस्मा
द्यामनयदितिवाक्यद्वयकल्पनयायोज्यं एवमग्रेप्यूह्यं यद्वाऽयन्नरहोगच्छन् धन्याअहोअमीआल्योगोविंद
स्याङ्घ्रेरेणवः यान्ब्रह्मेशौरमादेवीदधुर्मूर्द्ध्न्यघनुत्तये ॥२९॥ अमीइमे आल्यइतिसंबोधनं तत्रसर्वासामेकम
त्यार्थंभक्तिविशेषजननार्थंवाधारणेसर्वेषांप्राधान्यविवक्षयाचशब्दाप्रयोगेपितेषांयथोत्तरंश्रैष्ठ्यसूचनं
कृष्णस्यपश्चात्पादाङ्घ्रेरेणून्गृह्णंतोब्रह्मेशादयः सदैवताभिर्दृश्यंते अतोदृष्टमेववर्ण्यते नत्वैश्वर्यादिप्रा

78

येणदेवीतिश्रीवृषभानुगोपनंदिनीव्याख्यास्यं यद्वा तद्वेणधारणेन लक्ष्मां भक्तसुदयेनोक्तं देवीपूज्येति मूर्द्धेति
भक्तिभरंद्योतयंति अयं अपराधो विरहादिदुःखं वा अतस्तेन ध्याए वअस्माकं च भक्त्यातद्धारणादघं मुक्तमेवे
तिभावः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा रेणवएव धन्या उत्तमाः श्रीकृष्णरूपपरमधनदानयोग्या वा यद्वा अमी गोखुरंग
णपतिताः पूर्वं दृष्टा वा अस्याः पदैः संपृक्तास्त एव धन्याः एषामात्मर्योक्तिः यद्वा इमे रेणवः आत्मसंबंधेमाधन्याः गो
विंदनीतत्वात्कौर रेणवकृत्वे एवं दृष्टांतत्वे नरेणूनामपि वतस्या अपि धन्यत्वमभिप्रेतं श्रीचंद्रावल्याः सखीना
मुक्तिस्तस्याइति तस्मा अमूनिनः क्षोभं कुर्वंत्युच्चैः पदानि यन् येकापहृत्य गोपीनां रहो भुंक्तेऽच्युतधरं २.३ उच्चैः
अधिकं क्षोभं वैकल्यं पूर्वोक्ते धैर्यहानिं वा यद्वा उच्चैर्गेवउच्चभरागैः असमन्मूर्द्धे पर्यर्पितानि वेत्यर्थः अपहृ
त्येति एकाकिन्येव रहसि भोगात् यद्वा चौर्येण तयानीतत्वादेवसोऽस्माद्विहायात्रागतः अन्यथा कथमा
गच्छदिति भावः गोपीनां समान्यतः सर्वासामेव धनामिति पाठः तेषां संमतः सर्वस्वमिति व्याख्यानान्तः अ
न्यथा गोपीनां भोग्यमित्येव व्याख्यातं स्यात् अच्युतस्यतं सक्तान्यत्र कुत्रापि गच्छतो धरमिति यद्वा तस्मादच्युता
अविच्छिन्ना सतीति चिरं भोगो भिप्रेतः श्लेषेणच्युतोऽस्मन्मुखात् कलितो यो धरस्तमिति निजोच्छिष्टभोगस्त
स्यासूचितः नलक्ष्यंते यदास्यवत्तस्यानूनंतत्कणंकुरैः स्विद्यत्सुजातांघ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः २९ उन्निन्ये स्कं ७८

धमारे पिचवानि तिस्कंधश्चाकुसुलता मे तिवद्धमालाननुसारे एतेर्ष्याख्यातं प्रेयसीप्रियतमां प्रियदूतिपैशुन्योक्तिः
अन्यपदेच अन्योन्यंप्रियत्वेन तत्रापि प्रेयसीत्वेन सर्वाभ्यस्तस्यां प्रीतिरधिकास्सूचिता अतउन्नयनं युक्तमेवेति
भावः यद्वा उन्नेमेइतिहस्ताभ्यामुच्छ्राप्यांकेकृत्वायति न्वेइतिज्ञेयं तथास्यापेक्षतादृशाक्लिंगनादिरससं
पत्त्या प्रेयसीत्वं सुसिद्धमिति तल्लक्षणमाहुः इमानीति हेगोप्यइति विदाधाभिर्युष्माभिरेतल्लक्ष्यतइतिभा
वः कामिनइति अन्यथातदसंभवः ईर्ष्योक्तिरेषा वस्तुतस्तुकामयुक्तत्वेनैवाधिकास्तोषाणांतदपेक्षासूचिता अन्यपदेच
तस्यामासक्तिरभिप्रेता एततपर्यंवकुपुस्तकेषुनदृश्यते पश्चादप्येतस्याः पदानिदृश्यन्ताकुः अत्रैतेसत्सूनावचयः
प्रियार्थप्रेयसाकृतः प्रपदाक्रमणे एतेपदरूपताश्चाकृतेपदे २२ महात्मनाविदग्धप्रियो मणेनेत्यर्थः श्लेषेणमहान्
पूर्ववत्स्थूलआत्माबुद्धिर्यस्येतीर्ष्योक्तिः इदंपद्यंक्वचिदेवदृश्यते प्रियार्थप्रेयसेत्यत्रेन पूर्वोक्तस्यप्रेयसीप्रिय
इत्यस्यवैपरीत्ये नाभ्यान्योन्यंतुल्यएवप्रेमासूचितः यद्वा उन्नयनापेक्षया पूर्वंप्रेयसीमित्युक्तं इदानीं च प्रेयसे
तिप्रियतमत्वेनतयाकृतेनादेशेनपुष्पावचयः कृतइत्याद्यभिप्रेतं तत्रपदेइति द्वित्वंश्रीवृंदावनवर्तिपुष्पवृक्षाणामे
कमस्येकदेशेस्थितमपि बहुलपुष्पावचयसिद्धेः किंवास्थानेस्थानेवहूनामप्युदितानांपदानामेकत्रदृष्टोद्देयो

ईष्टे: अतएवश्रीविष्णुपुराणे पुष्पावचयमत्तोच्चैस्तन्ने दामोदरे ध्रुवं येनाग्राक्रांतिमात्राणि पादान्यत्र महात्मन इति
॥केशप्रसाधनं तत्र कामिन्याः कामिना कृतं तानि चूडयता कांतामुपविश्य मिह ध्रुवं ३३ केशानां प्रसाधनं संस्करणं
79 तच्च स्वांगुलिभिः तदर्थात्मशिरोन्यस्तकंकतिकया वा तुशब्दो भिन्नोपक्रमे हीति पाठे निश्चितं प्रसाधनप्रयोजनं
सूचयंति कामिन्याः कामिनेति कामक्रीडासुखार्थमित्यर्थः किं वा पूर्वोक्तकामिन इतिवत् ध्रुवं निश्चितमि
ति साक्षात्तल्लक्षणमिव्यक्तेः॥ रेमे तया चात्मरत आत्मारामोप्यखंडितः कामिनां दर्शयन् दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्म
तां ३४ स्वस्मिन् आत्मनि आत्मना स्वयमेव यद्वा आत्मना स्वभावेनैव रतस्तत्र च तेति पाठे रेमे चेत्युक्तसमुच्च
ये चकारः ततश्चात्मनैव रतस्तत्र च स्तादृशोपि रेमे इति तां दृशाचमध्य नानास्थितामिति पूर्ववदर्थः पुनः पुनस्त
योक्तिस्तदार्ढ्याय अतस्तयैव तुष्टः तयैवारमतितद्विभ्रमैर्वशीकृतश्चेति तात्पर्यं अतः प्रेमानिर्जितत्वेन तस्याः स्वसर्व
स्वमर्पितमिति सूचितं तच्च भक्तवत्सलवरस्य प्रियजनप्रेमपरवशस्य तत्स्यन्न दोषः कश्चित् प्रत्युत निजभग
वत्तासारप्रकटनरूपमहागुण एवेति पूर्वं बहुशो लिखितं श्रीभागवतामृते च विवृतमेव यद्वा स्वात्मनः सखी
नात्मतुल्याः किंवा स्वस्यात्मनः प्रियाः व्रजसुन्दर्यस्तासु रतोपि अखंडितः संपूर्णः सत्कायमनोवचना सन्नासा ७६

कल्पेनरेमेइत्यर्थः अत्यन्तसमानं नचैवंकेवलं निजप्रियाएवानेदिताः अन्येषामपिहितंकृतमित्याह कामिनीमिति कामु
वश्यैः स्त्रीवश्यैश्चजनभावम् इतिलोकान् शिक्षयामासेत्यर्थः तत्रयथाश्रीभगवान्निजाचरितेनपुंसः शिक्षयतितथास्वप्रि
याचरितेनचशिक्षयन् तद्द्वारतासां दुरात्मतांदर्शयामासेत्यर्थः तदेवाह साचेति यद्यपितादृशो व्यवहारोमानस्य
नदुरात्मतया किंतुकेवलमुभयोर्महानागरयोरन्योन्यंप्रेमविवर्द्धनो विशेषात् स्वस्वाधीनभर्तृकत्वेनोचितएव
तथापिदर्पस्तत्कृतोऽक्लि विशेषश्चाम्बरेऽम्बरेऽनुचितएवेतिः [illegible]धौपासनाप्राप्त्यपरैस्तथाव्याख्यायते तद्दोषोपि
परिहृतएव तयोर्लोकशिक्षापरत्वात् यद्वाकामिनामिंद्रादीनांदैन्यं ईदृशाश्रेयसीकृततादृग्विलासादिसुख
भावात् स्त्रीणांदुरात्मतां दुष्टविषयकामतांदुर्बुद्धितांवा श्रीकृष्णेतरकुत्सितपतिभजनात् अथवाकामिनः
प्रतिदैन्यं स्त्रियश्चप्रतिदुरात्मतामेवदर्शयन् शिक्षयन्नित्यर्थः अयंभावः यदिकामक्रीडायां रसिकतास्तितदा
पिरंसुभिः पुंभिरीदृश्यास्त्रीवश्यतयादीनैरेवभाव्यं स्त्रीभिश्चकंदर्पक्रीडादिषुलज्जादिकंपरिहृत्यपुरुषंचवशीकृत्य
स्वातंत्र्यरूपदुष्टस्वभावापराभिर्भाव्यमिति एतच्चतयोर्द्वयोःसमाएवचनव्यवहारादेः किंवाउक्तव्यवहारस्याभिप्रायेण यद्वा
अत्रोत्करमणप्रकार एवायंदर्शितः ततश्चवैदग्धीविशेषेणकामप्रशास्त्रोक्तविविधबंधादौस्कंधद्वयोपरिस्त्री

पादद्वयधारणाद्विनादैन्यं दौरात्म्यंचाधरंदशनान्नखक्षतकेशग्रहणपुरुषायितादिनो दुःखं दैन्यदुरात्मताशब्दप्रयोगश्च
80 स्नानादिनिषेधमुनिविशेषापेक्षया वस्तुतस्तु निजरसविशेषेणउक्तिभंग्यैवेति यद्वा आत्मरत इति सप्तम्यंतं तेनस
हानयोरन्वयः ततश्च भावेक्तः आत्मरतौ दैन्यं दुःखमेवेति कामिनः प्रतिदर्शयन् तया कामभोगसिद्धेः आत्म
रतौ दौरात्म्यमेवेति स्त्रियश्च प्रतिदर्शयन् तयास्वापातिसेवाद्यसिद्धेः अत एवात्मारामान्तानादरेण तथासह
स्वयं रेमइत्येवमादिकं अलमिति विस्तरेण एवं तद्वचनं श्रीव्रजदेवीनामपि संगच्छेत श्रीभगवत्तत्त्वज्ञानेपि निज
भावाव्यभिचारेण रसविशेषमयत्वात् साचमेनेतदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषितां हित्वा गोपीः कामयाना माम् असौ भज
ते प्रियः इ तद्यामेन इति पूर्वं तासु मध्ये वर्त्तमाना यच्च अपितस्यास्तादृशो मानो नासीदिदानीमेवजात इति केचि
द्व्याचक्षते वस्तुतस्तु तदा तादृशरतौ सत्साभिस्पर्धः यद्वा नेतयातेनरमितं आत्मानं सर्वासां योषितां व्रजसुं
दरीणां मानेहेतुः गोपीः सर्वा एव त्यक्त्वापि कामयाना कामयमाना हित्वा असौ अनिर्वचनीयविचित्रमाहात्म्य
ः परमस्वतंत्रोऽस्ति दुर्ल्लभ इत्यर्थः तत्रापि प्रियः मदेकप्रेमकर्त्तासन् यद्वा सर्वासामेव प्रियोपि मामेव भजते
प्रेम्णानुवर्त्तते अयं च स्वाधीनभर्तृका या विदग्धवर्यो या मानस्तद्रसपरिपोषकोयुक्तएवेति तदनुरूपत ८

त्प्रसादश्चाग्रे भविष्यत्येव ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत् नपारयेहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ३७ ततः मानानंतरं तस्मा
द्गमनात् रतिस्थानाद्वा दृप्ता गर्विता सती वनोद्देशं वनप्रदेशं तेनैव सहगमनक्रमेणाग्रतो गत्वा यद्वा मदनुगोयमवष्टंभ
वितेति दृप्तत्वात् स्वयमेव गत्वा तं केशवं परमेश्वरमपि किं वा केशिमथनाद्दूरं जहिताचरणपरमिति यद्वा केशवे शिष्टेनय
रमसुंदरं इति तदीयसौंदर्यमोहितेतिभावः अत एवाब्रवीत् किं तदाह नपारये रत्यापरिश्रांतत्वादितिभावः लज्जयासाक्षा
त्तथानुक्तिः किंवा सौभाग्यगर्वादेवतथोक्तिः ननु मुग्धे ताभ्यो दूरमग्रे स्थानांतरं द्रष्टुं गंतव्यमिति चेत्तत्राह नयेति पूर्व
वद्कांधे निधाय त्वमेव नयेत्यर्थः एवमुक्तः प्रियामाह स्कंधमारुह्यतामिति ततश्चांतर्दधे कृष्णः सावधूरन्वतप्यत ३८
स्कंधं मदंसं आरुह्यतामित्याह इदं च नर्मणैव प्रियामित्युक्तेः यद्वा कायः मदीयं वक्षः कटीरं वा तथा च विश्वः स्कं
धः प्रकांडे काये च बाहुमूलसमूहयोरिति ॥ ततः पश्चात् किं वा तस्मात्स्थानात् तस्याः सकाशाद्वांतर्धिं चकार ः भिन्नो
पक्रमे अंतर्दधे चेति समुच्चये वा अंतर्धानप्रयोजनं पूर्वमेवोक्तं तदेव सूचयति कृष्णः परमानंदघनमूर्त्तिरिति
आनंदविशेषार्थमेवेत्यर्थः अत एवोक्तं प्रियमिति अत्र च कश्चिद्विशेषः ॥ श्रीविष्णुपुराणे ॥ पुष्पबंधनसमान
कृतमानामपास्य तां नंदगोपसुतो यातो मार्गेणानेन पश्यत अनुयातेऽसमर्थान्या नितंबभरमंथरा या गंतव्ये द्रु
तं याति निम्नपादाग्रसंस्थितिः हस्तन्यस्ताग्रहस्तेयं तेनयाति तथा सखि अनायत्तपदन्यासालक्ष्यते पदपद्धतिः हस्तसंस्प

श्रीमात्रेण धूर्त्तेनेषाविमानिता नैरास्यान्मंदगामिन्यानिवृत्तेलक्षतेपदं नूनमुक्तात्त्वरामीति पुनरेष्यामितिंगितिकं तेनक्रूसेनतये
81 नैषात्वरितापदपद्धतिरिति साऽदृष्टातद्दर्शनेकजीवनावा अन्यतत्पतमुत्कुर्विल्लाप हानाथरमणप्रेष्ठक्वासिक्वासिमहा
भुज दास्यास्तेकृपणायामेसखेदर्शयसन्निधिं हारवेदेआर्त्तिसंबोधनेवा ततश्चसर्वत्रैवयोज्यं नाथप्राणेश्वररमणेर
तिदायक प्रेष्ठप्रियतम महाभुजगाढालिंगनदानारित्यर्थः एषांयथोत्तरंहेतुहेतुमतोभावः यद्वानाथप्रभो नकेवलं
तथाकिंतुरमणसुखप्रद विविधक्रीडाकारेतिवा अतःस्वभावतएववाप्रेष्ठ आत्मनः सकाशात्परमप्रियेत्यर्थः यत्तोम
हाभुजपरममनोहरसच्चिदानंदघनमूर्त्तेत्यर्थः।यद्वा।।परमभोगकर्त्तः इतिसततरत्यादिसुखसंपत्तिर्बोधिता यद्वा
व्रजेश्वरत्वेननाथेति तत्रापिपतिप्रयोजनसिध्यारमणेति तत्राप्युपपतित्वेनप्रेष्ठेति तत्रापिपरमसुंदरत्वादिना
महाभुजेति।।यद्वा।।क्वासिक्वासीतिपरमार्त्त्याविलपंतीसुविह्वलाभूमौनिपतंतीतदालिंगनमिच्छंतीस्मरंतीवाहमहाभु
जेति नचदूरेस्थितत्वात्राहमस्मीतिवक्तव्यमिति।।आह।।मेमांप्रतिसन्निधिंदर्शयसन्निहितोभवेत्यर्थः कुतः दास्याःत
त्रापिकृपणायाः अन्यथामदंत्यदशायांसत्यांत्वयानुतप्तव्यमतएवेत्याशयेनाह हेसखेतिप्रियवयस्ये यद्वा सन्निधिंदर्शनेच
कापिवंचनापूर्ववन्नकार्येत्याह सखेपरमविश्वासास्पदेति।।अथवा।।ननुप्रियतमेत्वंहितत्वानाहंकुत्रापिगतोस्मित्वदंतिकएवव
र्त्तेइतिचेत्तर्हिविमहंमुग्धानपश्यामि सखेनात्वमेवात्मानमभिव्यंजयेत्याह।।दास्याइति।।अन्यत्समानं यद्यपिविरह ८१

वैकल्येनानुसंधानापगमाद्विलापेर्थसंगतिर्न्नोपेक्षते अ संगतिश्च गुण इव तथापि तादृशीनां यत्किंचिद्वाक्यमेव सर्वार्थ
ः सेवते इति यथा भक्ति किंचिल्लिख्यते एवमग्रेपि ज्ञेय ततश्च सा विमुग्धहं तत्र भूमावपतदिति ज्ञेयं अग्रे मोहितामित्युक्तेः अ
थ वा स्कंधमारुह्यतामिती सूक्ते प्रेमोत्कंसकृतेन वैचित्येन पुरावर्तमानस्यापि कृष्णस्य तयानवलोकनाद्दत्त दृष्टे कृष्णे इत्यु
क्ते वस्तुतस्तु कौतिकित्वाद्देव स तत्र तूष्णीं स्थितः ततः प्रेमवैचित्यभाजस्तस्याः अनुतापः अथान्यागोपीः सन्निहिता दृ
ष्ट्वा कृष्णेनांतर्हितमेवेति ज्ञेयं अन्विष्यंत्यो भगवतो मार्गं गोप्यो विदूरतः ददृशुः पृयविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीं ॥ वि
दूरतः अत्यंतदूरेपि ददृशुः तस्याः कांतिविशेषतः ॥ यद्वा ॥ विदूरतोन्विष्यंत्य अग्रतो दूरं गत्वान्वेषयंत्य इत्यर्थः ॥ यद्वा
अकारप्रश्लेषेणो अविदूरतः निकट एव ददृशुः ततश्च निजवैकल्यभरेण निकटेपि पूर्वं तस्यास्तमार्तस्वरं नशुश्रुवु
रिति ज्ञेयं पृयस्यामी कृष्णस्य विश्लेषाद्विच्छेदात् दुःखितां पश्चान्मोहितां च भूतलविलुठनलग्नधूलिकंटकक्षततरक्त
स्वेदाक्तसर्वांगत्वादीनां व कुलाश्रुधारालालापंकिलमुखवस्त्रनत्वादीनां लक्षणेनां ता दृश मोहस्य च तद्विश्लेषं विना
न्यथानुपपत्तेः मोहितामित्यनेन सर्वाभ्योऽन्याभ्योऽस्याः प्रेमविशेषोपि दर्शितः तासांहि विरहात्प्रोचमणादिकं अस्यास्तु
चरमदशा तुल्यो मोह इति सखीमिति तां तादृगवस्थापन्नां दृष्ट्वा सख्येन तुल्यव्यथा एव विशेषतश्च द्विगुणितनिजवेदनाः
सर्वा अपि परिवृत्त्यैं रुरुदुरित्यर्थः विश्लेषेस्त्वत एवैर्षादेरपगमात्र तथापश्चाद्दृष्ट्वा प्रयत्नेस्तांस तां विचित्रचातुर्येश्च

स्वस्यतांप्रानैरीकृ प्रापयामासुः ततश्चान्याश्चास्पतद्वृत्तंपप्रच्छुरितिचज्ञेयं तयाकथितमाकर्ण्यमनेत्राभिंच माधवात् अवमानं
स्वदोरात्म्यादिस्मयंपरमंययुः ततस्तयाकथितंसर्वमितिशेषः यद्वापुनर्दुःखोदयभयेनत्ताभिरप्युक्तं प्रपिसखीनांसमागमा
४२ त् स्वयमेवविलापरूपेण वर्णितं तद्वृत्तमितिशेषः इतिपृथग्वाक्यमेकमेवद्वा ततश्चमानेप्राप्तिमाकर्ण्यएवमग्रेपि यद्वाक
थितमेवाभिव्यंजयति मानेत्यादिना अवमानंपरित्यागलक्षणंचनिजदौरात्म्यान्मानादिलक्षणपदाकर्ण्यचकारात्मयामुभ
योरेवप्राधान्यंद्योत्यते तत्तत्प्रकारेणस्मरणात् तथा कस्मादेव रसावसरेंतर्हीतात् माधवात् लक्ष्मीकांतादपीति यद्वा मध
नामधरः रसेनक्रीडतिसदेति तस्मात्मानप्राप्तियोग्यामन्तोप्यधिकाकाचिदन्येन। नन्वहं। तथापिकेवलंतत्का रूपमाहिम्नैवनच
निजगुणैस्तादृशंमानेप्राप्नोतिभावः एवं भङ्ग्याश्रीभगवत्कारुण्यादिगुणातएव अनंतंचसर्वनिजदोषादेववक्तव्यमंत
व्यंचेतिसाधूनपिशिक्षयामासेतिज्ञेयं यद्वा श्रीकृष्णाद्दूरे आत्मास्वयंयस्याः दूरेआत्माश्रीकृष्णो वायस्याः सादू
रात्मातद्भावोदौरात्म्यंतस्मात् तद्दूरगमनादित्यर्थः परमंविस्मयंसद्यएवतादृग्अनुग्रहनिग्रहाभ्यां ततः परम
प्रेमवैयग्र्येणतयासहिताः पुनरप्यन्वेषयामासुरित्याहत इति ततोविशन्वनंचंद्रज्योत्स्नायावद्विभाव्यते तमः
प्रविष्टमालक्ष्य ततोनिववृतुर्हरेः यावद्वनंव्याप्यज्योत्स्नाविभाव्यतेलक्ष्यतेतावद्वनमविशन् प्रविष्टपतमन्वेषयां

मासुरित्यर्थः तमसा प्रविष्टं अन्यत घनत्वादंधकारमयमालक्ष्य ततस्तस्माद्धनान्निवृत्ताः २ तत्र तदन्वेषणासिद्धेः तथा च
श्रीविष्णुपुराणे ॥ प्रविष्टो गहनं कृष्णः पदमत्र न लक्ष्यते निवर्त्तध्वं शशांकस्य नैतद्दीधितिगोचर इति स्त्रिय इति स्त्रीणामं
धकारवनप्रवेशसामर्थ्याभावादित्यर्थः हरेरिति पाठोत्र केषांचिन्मतः स च श्रीस्वामिपादानां असम्मतो लक्ष्यते तेन तु
इति पुनरुक्तेः समाधानार्थं तत्पदस्यैव हरेरन्वेषणादिति व्याख्यानात् अन्यथा तत इत्यस्य प्राग्लिखनायोगः हरेस्त
न इत्यन्वयाद्यसोऽश्वं वा तथापि स्वगृहान्नगच्छेयुरिति किं वक्तव्यं न च स्मृतवत्योपीत्याह ॥ तन्मनस्कास्तदालापास्त
द्विचेष्टास्तदात्मिकाः तद्गुणानेव गायंत्योनात्मागाराणि सस्मरुः ॥ आत्मागाराणि स्वतंत्रमनोज्ञसुखमयानीत्यर्थः
किंवा गृहकृत्यसार्थमभ्यासवशेन गम्यानपि यद्वा आत्मानं देहं देवत्तं वा आगा[illegible]गृहाणि देहगेहानि वा इति
भोक्तृभोगसाधनभोग्यान्युक्तानि तदस्मरणे हेतुः तन्मनस्का इत्यादिपदत्रयेण तस्मिन्मनोवाक्कायाभिनिवेश
उक्तः तत्र मनसोऽभिनिवेशः तद्गुणादिस्मरणेन तद्विषयकविविधसंकल्पविकल्पकादिना वा वाचः अन्योन्यं त
द्वार्त्तया कदा[illegible]चित्तदालापानादिना च कायस्य च पूर्ववत्तच्चेष्टानुकरणेन प्रणामार्थं दंडवन्निपातेन तदर्थपुष्पमाला
ग्रथनशय्याविरचनादिना च अत एव तदात्मिकास्तन्मयाः किंवा उक्तप्रकारेण तदर्पितात्मानः अतस्तस्य

गुणानेवनतुपरित्यागेपिनैष्ठुर्यादिदोषान्गायंत्यः गानंचश्रीभागवतोगीतप्रियत्वात् तथाचोक्तं तेनैव नाहंवसामिवैकुंठे
83 योगिनांहृदयेरवौ मद्भक्तायत्रगायंतितत्रतिष्ठामिनारदेति एवंश्रीभगवद्वशीकरणहेतुत्वात्फलस्यसर्वतःश्रेष्ठसम
भिव्रतं।।यद्वा।।तद्दत्तलीलासंततद्नुसंधानाभावेनकेवलंविरहार्त्तिभरस्वभावादेवतथापिसर्वांतेनिर्देशात् तथाश
ब्देउ॰ प्रत्ययांतत्वेनानुस्मरणेप्राधान्यात्तस्यश्रेष्ठत्वंसिद्धमेव तत्रचालापगानयोर्युगपदसंभवात् कदाचिदा
लापः कदाचिद्गानं कासांचिदालापः कासांचिद्गानमितिबोध्यं यद्वा।।तन्मनस्काइत्यादिपदत्रयानुष्ठेण तासां
सदातनः स्वभावउक्तः अन्तरबाधनाविरहार्त्यागायंत्यइति तदात्मिकाइतिपूर्ववदंत्यपदस्यापरिहारार्थंवा।।
यद्वा।।तत्परिहारार्थमेवताविशिनष्टि विरहार्त्तिविवृद्धिस्वभावेनतदावेशेनवातस्यमनइवभयादिरहितंम
नोयासां तस्यालापइवगंभीरमधुरात्तरार्थभंगीपूर्वकनर्मादिमयआलापोयासां तस्यचेष्टेवविचित्रालिंगना
दिरूपश्चेष्टायासां तस्यआत्मादेहइवत्रिभंगानुकरणादिनामनोहरः आत्मायासांताः तथापितद्गुणानेवगायं
त्यइत्यादिनातत्प्राप्युत्कंठाविवृद्ध्येवनतुनिवृत्तेतिचसूचितं अन्यत्स्पष्टं पुनः पुलिनमागत्यकालिंद्याः कृष्णभावनाः
समवेताजगुः कृष्णंतदागमनकांक्षिताः पुनः पुलिनमागमनंतत्रपरित्यक्ता अस्मान्श्रीकृष्णोनूनंकृपयासां त्वयि

नु तत्रैवागतः स्यादिति मत्वा किंवा तद्दर्शनाभावेन सहितं तत्क्रीडास्थानस्यैव दिदृक्षया अत एवोक्तं कृष्णभावनाः कृष्ण
चित्ताकर्षकं परमानंदप्रदं वा भावयन्त्यः तत्र गतं मन्यमानाः किंवा कृतं क्रीडितं चिंतयन्त्यः समवेता इति उच्चैः श्रीकृष्णस्य
श्रावणार्थं तदुःखं पंचभिः सहेति सामायात् विरहस्वभावादेव वा कृष्णं परमानंदघनमूर्तिमिति तत्कानने नैव न किल
प्राणा निर्गता इति भावः तद्गमन एवकांक्षितं यासामिति कथंचिदप्यन्वेषणं न जाता तदागमनाकांक्षनानिवृ
त्ता तत्र चागमनशब्देनासंविरहार्त्याः संदर्शनमात्रमेवाकांक्ष्यते न त्वन्यदिति भावः ॥ इति श्लोकार्थः ॥ कृष्णैक
गम्यो वागर्थो यासां लेखितुं शिष्यते नान्यापराधं देव्यस्ताः भक्तितत्त्वं तु मे निजं पीतं श्रीगोपिकागीतिसुधासा
रमहात्मनां श्रीधरस्वामिनां किंचिदुच्छिष्टमुपचीयते ॥ जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इंदिरा शश्वदत्र हि दयि
त दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ अधिकं पूर्ववत् सर्वतो वा अस्मीवैकुंठादपि वा व्रजेन न तत्र पाल
यते हियतः अत्र व्रजे शश्वन्निरंतरं यद्वा अधिकमित्यस्यात्राप्यन्वयः प्रतिमुहुरधिकरूपेणेत्यर्थः मूर्तिमती लक्ष्मी
रिव उत्तरोत्तरं वर्द्धमाना परमोत्तमा संपूर्णा सर्वसंपत् श्रयते अनपेक्षमाणापि स्वयमेव सेवते ॥ यद्वा ॥ वैकु
ठैश्वर्यमपि सा भावेन किंवा संकोचिता निरंतरा वा स्पृहिता प्रशमा मुहुरापातयात् तैर्वसति सदाभि

नवैवैकुंठादिधिकसंपत्तेः किंवाप्रतिग्रहंभ्रमस्या: परमकविनयनम्रायालक्ष्म्याएवसाक्षाद्दर्शनात् हीतिनिश्चयेवा
६५ तथाचोक्तं ततःप्रभृतिनंदस्यपत्सादि मधुपुर्यामपिजन्मनाव्रजस्यैवोत्कर्षसिद्धेः किंवात्तासांव्रजएवतज्जन्म
निश्चयाज्जन्मनाव्रजइत्युक्तं एवंतत्प्रभावेनास्मानं सर्वेषामेवसर्वमंगलंजातं केवलंदैवहतानामस्माकं
एवसदादुःखं तत्राप्यधिकमिदंसर्वंत्तेनपरमदयालुनाऽस्मात्प्राणवल्लभेनापित्वयानत्रायतइति तदधुनाप
यैतावदस्तुतन्मात्रमपित्रायत्तामितिप्रार्थ्यंते दयितेति दृश्यतां त्रायतां किंवासाक्षात्कृयतां तस्यप्रत्यक्ष
त्वात्दुःखदर्शनेसतिपरदुःखकातरोवश्यंसाक्षाद्भवेदितिभावः किंतदाहुः दिक्ष्विति अनेनवकुलापरिभ्रमणे
दिदुःखंसूचितं तावकास्त्वयास्वीकृताः त्वदीयताभिमानवंतोवा अतः एवविचिन्वते अन्वेषणेनवदुः
खमनुभवंतीत्यर्थः अतस्तावकत्वेनैवैतद्दुःखं अन्यथातदनुत्पत्तिरितिभावः ननुनिर्बुद्धयस्तर्हि कस्यचि
दन्यस्यभवत: तत्राहुः दयितेति त्वदेकप्रयेभ्योजनेभ्यः कथंचिदप्यन्यसंबंधमात्रमपिनरोचतेइत्यर्थः ननु
कइअवरहियंपेम्मंणहुचिदइमाणवेलोए जइहोइकस्सविरहोविरहेहोतंमिकोजिअइ इत्यादिन्यायेनदयि
तस्यविरहेदयितानजीवेयुस्तामसत्यं त्वत्तएवनम्रियंतइत्याहुः त्वयितिमित्तेधृतासवः त्वत्प्राप्त्याशयाजीवं

तीत्यर्थः यद्वा ॥ त्वयिविषयेत्वन्यस्तत्त्वेनप्राणेननतश्यंतीत्यर्थः एषुश्लोकेषुपदवर्णादिसाम्यापेक्षयाप्रायः प्रतिपदंद्वि
तीयाक्षरस्यैकं तथाद्वलद्वयेकुत्रचिदन्यत्रापिक्वचित् प्रथमाक्षरषट्कस्याक्षरयेप्राकुत्रापिकथंचिद्विचार्यं तत्रश्री
मुक्ताफलटीकाकारैर्विवृतमेवास्ति शारदाश्रायेसाधकजातस्यसरसिजोदरश्रीमुखाद्दृशा सुरतनाथतेशुल्कदासि
किं कावरदनिघ्नतोनेहवधः ॥२॥ मुखेतिदृशः परमतस्करत्वंध्वनितं उत्तमकालेजलदुर्गेसाधूनांउत्तमद्रव्याणांसर्वस्वलक्ष्मी
तुल्यमहाधनस्यहरणात् अतईदृशचौरेणवधोपिसुघटएवेतिभावः वस्तुतस्त्वेवंदृशः परमसौंदर्यमुक्तं दृश्ये
त्येकमयैवभावविशेषसूचनाद्रक्तोभक्तत्वं यद्वा एकयापिदृश्यस्येत्यर्थः अशुल्कदासिकाइतिमूल्यंविनाक्रीताअ
धमदासीरपीत्यर्थः संबोधनाभ्यांवधस्यानौचित्यंसूचितं वधेनसुन्दरस्यभक्ताभीष्टप्रदत्वस्यचपूर्वदत्तवरस्यवा
हानेः श्लेषेणसुरतेश्वरेति त्वयैवास्मासुतदिच्छाकारिता तत्रचवरदानेनदृढीकृतेतिनत्वत्रास्माकंधार्ष्ट्यादिदो
षइतिभावः अन्यत्तेर्व्याख्यातं यद्वानतुप्राप्तवरअस्मन्मरणेत्वयिदोषप्रसंगः स्यादेवेत्याकूतः शारदिति दृशासु
रतनाथ दृष्टैवसंभोगसुखवर्षदोसीत्यर्थः निघ्नतः तादृग्दानानाचरणात् वधः तज्जन्यंपापमित्यर्थः आ
युधतमितिवात् अन्यत्समानं यद्वा नादृशादृशैवतद्रूपेणशुल्केनदासिकाः किंवाशुल्कंविनैवदासीः निघ्न

85
तः विरहार्त्तस्त्यागेनैवेति स्वजनस्वायातितदुःखसन्तेः संबोधनद्वयं प्रणयकोपात् विरहार्त्ति विशेषाद्वा ।तथा हि"
सुष्ठुरतानां जनानां उपतापकेतिनघ्नतेरूपतापार्थकत्वात् निजवरच्छेदकेतिवा दोषश्रवखंडने अतो निजदोष
परिहारार्थमप्यागम्यताम्ति तिभावः विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् वृषमयात्मजाद्वि
श्वतोभयादृषभत्तेवयंरक्षितामुहुः विषजलादिभ्यो गोगोपादीनां वर्षादिभ्यश्च सर्वव्रजस्यैवरक्षणेनात्मीयात्म
पालनात् किंवा तत्रतत्र श्रीकृष्णविषयकमांगल्येनैव सर्वरक्षामूलनात् वयंरक्षिता इति प्रेमोद्रेकेणोक्तं वृष
मयात्मजादितिभाविसूचितं सहजसार्वज्ञात् विशेषतश्च विरहात्त्यप्रेम्णां विशेषोच्छलनात् स्वतएव तत्तत्स्परिस्फू
र्तेः तस्यभावित्वेभूतनिर्देशः मुनिशिष्टत्वात् अहो कतिगणयामि वत्सौ भो पिदुः खेभ्यो रक्षिताद्रत्याहुः विश्वतः पूतना
शकटतृणावर्त्तयमलार्जुनेभ्यो बकवत्सदवानलादिभ्योपिभयाद्रिरेवं पुनः पुनस्त्वत्वयात्वदीयावोवयरक्षिताः
तच्चतवयुक्तमेवेतिसंबोधयंति ऋषभकारुण्यादिनासर्वतः श्रेष्ठेति यद्वाव्रजेश्वरेति वयमित्यस्यस्पष्टनिर्देशः स्ववि
षयकोपकारविज्ञापनाय तच्चाधुनापितदर्थं मुकुरिति नत्वौदासीन्यरहित्येनपरमकृपालुत्वं सूचितं किंवाप्रे
मविवशानां तासां स्वप्रमनोरथादेपुनः पुनस्तेषामेवसाक्षादिवस्फूर्त्यभिप्रायेण पूर्वोक्तक्रमातिक्रमोविरह
वैवश्यात् किंवा श्रीकृष्णविषयकतत्तद्रूपेतेषां यथोक्तरंन्यूनतातिप्राप्यात् अतएवैतेस्पष्टंनिर्दिष्टाः ततश्चविषज ८५

लाप्ययाङ्कौघाः सुधादृष्ट्या जीवनादिना वयं च शोकभरेण तत्र प्रविश्य मरणोद्यताः कालियमर्दनादिना अजगराच्च श्री
व्रजेन्द्रः पूतनातः तन्निपातभयात् उपायः सर्वोपि व्रजः शकटार्जुनतो वत्सबकाघासुरेभ्यश्च सरवायः शंखचूडाद्द्वयं वृषा
त्सर्वोपि व्रजइत्येवं विवेचनीयं तत्र तेइति दृष्टांततयोक्तं एवं सामान्येनैव वयं रक्षिताः स्म अधुना तु त्वदेकगतयो वयं वि
शेषेण रक्ष्या इति भावः अन्यत्समानं यद्वा किं शब्दः पूर्वपद्यादनुवर्त्तते ततश्चायमर्थः तस्मात्तस्मात्किमिति
रक्षिताः मारिताः स्याम चेत्तदैव भद्रमभविष्यदित्यर्थः ततश्चेतेषां दुर्मोस्रकत्वापेक्षया यथोत्तरश्रैष्ठ्यमूह्यं विचित्र
क्रीडाकारि साक्षादेतद्दृश्यमानरूपो वहिरेव केवलं भवान्न भवति न खलु गोपिकानंदनो भवानखिलदेहिनामं
तरात्मदृक् विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान् सात्वतां कुले किंत्वंतरप्येवं वर्त्तते इत्याहुः अखिले
ति। अतोस्माकमिदं दुःखानुभवत्वं भवान्जानात्येव किं तस्य वक्तव्येनेन इति भावः ननु सत्यं जानाम्येव किंतु कृतं
सर्वमवसर एव संपद्यते तत्राहुः विखनसेति स्वभक्तवरप्रार्थनया भक्तकुलेवतीर्णेन भवता भक्ता अनवसरेपि
परिपाल्या एवेति त्वत्रप्रयाणेमस्माकमप्य वसरापेक्षानयुक्तेति भावः स्वयमधुना भक्तापेक्षया स्वकृतनिबंध
स्या प्रतिक्रमणात् । तच्चार्यैर्गुरुपुत्रानयनादौ व्यक्तमेव ननु यूयं न मद्भक्ता इति चेत्तथापि परिपाल्याः श्रीब्रह्मणा
सर्वेषामेव पालनस्य प्रार्थनादित्याहुः विश्वगुप्तय इति अतो निजभक्तवरप्रार्थनस्यावश्यपालनत्वाद्वयं नोपेक्ष्या इ

ति भावः किंच तत्रापि भावविशेषभाजो वयं विशेषतः परिपाल्या इत्याशयेनाहुः सखे इति ॥ अन्यैर्व्याख्यातं ॥ यद्वा
अंतरात्मदृगपि भवान् गोपिकानंदनो न भवति खलु किं अपि तु भवत्येव कथं तदाहुः विखनसेति अतो वयमानंद
80 नीया एवेति भावः यद्वा गोपिकानंदनः कारुण्यादिगुणरूपलीलादिनिजमाधुर्यप्रकटनपरः श्रीकृष्णो भगवान्
न भवति किं तु परमात्मैवेति परमदुःखेन ज्ञानपक्षमंगीकृत्याहुः न खल्विति खलु निश्चितं ॥ इत्यर्थनाज्ज्ञातमि
ति सर्वत्राग्रेपि श्रेषः किंचानविश्वगुप्तिः अविश्वगुप्तस्तस्यैव विश्वसंहारयैवेत्यर्थः सात्वतानां यादवानां एव कु
ले न तु गोपकुले जात इति च अन्यत्समानं अथवा हे सखे इति सोल्लुंठं ॥ नञः श्लिष्टोद्देशात् सर्वपदैरेवान्वयः
तेन हे अप्रसखे प्रतिकूलेति खलु वितर्के श्रीयशोदानंदनो न भवति तथा सति तत्संबंधेन दामोदरत्वादि
भक्तवश्यताभरप्रदर्शनेन चास्माकमुपेक्षानुपपत्तेः ॥ यद्वा ॥ गोपिकाः व्रजसुंदरीः सर्वा आनंदयतीति तथा
सति तद्विपरीतासंभवात् किंच अखिलदेहिनां अंतरात्मदृगपि न भवति तथा सति अस्मद्दुःखज्ञानसंभवात्
न च ब्रह्मणा विश्वगुप्तये अर्थितः तथा सत्यस्माकमपि रक्षायायोग्यत्वात् सात्वतां भक्तानां कुले च नोदेयिवान् त
था सति सत्संबंधेनातिकृपाधिक्यपालुतासंभवादिति यद्वा सः प्रसिद्धो भवान् अखिलदेहिनामंतरात्मदृगिति
विश्वगुप्तये ब्राह्मणा सात्वतां भक्तानां कुले वतारितुमर्थितः भवान् खलु सखे आकर्षाय उदेयिवान् इत्याकर्षागु ८९

णत्वेनास्मदौदासीनत्वाद्भवन्गोपिनंदनो न भवतीत्यर्थः यद्वा उ इति पदं संबोधनेन भो गोपिकानंदन विश्वानां पितामहः
तेन च कुलस्य पितामहो ग्रुच्यते प्रवगसैन्यमुलूकजित्ताजितमिति वत् अत्रोलूकशब्देन कौशिक उच्यते तेन च शाकं
नात्र नेह यार्थता दोषः तस्याकाब्येक विषयत्वात् अतो ममर्थः तव पितुः पित्रा विश्वगुप्तये विश्वेषां सकलानां व्रज
वासिनां गुप्तये रक्षायै भवान् अर्थितः सत्त्वत्तानां भक्तानामेवं गोपानां कुले उदेयिवान् सांप्रतं रक्षाद्दूरे स्तूहृदयः
स्वमपि न जानातीत्याकूः अखिलदेहिनामंतरात्मदृक् अंतर्हृदयस्तोपि न भवति वा दमंतर्दूस्यमानानामस्माकं पदेत्तां
महार्त्तिं विनाशयतीत्यर्थः व्रजेंद्रपित्रा सर्वेन्त्रमसंतानार्थी विष्णुराराधित इति प्रसिद्धिः विरचिताभयं वृष्णिधुर्य
ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् करसरोरुहं कांतकामदं शिरसि धेहि नः ॥ श्रीकरग्रहं ॥ विरचिताभयमिति मोक्ष
प्रदत्वमुक्तं कामिनां अर्थिनां सर्वाभीष्टप्रदमिति त्रिवर्गदत्वं चैं भक्तिप्रदत्वं च श्रीकरग्रहमिति प्रेम्नापाद्य जनवश्य
त्वं रसिकत्वं च एषां यथोत्तरं श्रेष्ठमूह्यं सरोरुहरूपकेण सहजशीतलमधुरत्वादिनास्वतः फलरूपत्वं सूचि
तमेव अतो नः शिरसि धेहि अस्माकं तु तत्सिद्धये इति भावः नेत्रमोत्तोनाम निर्विघ्नप्रेमसंपदुद्भये विविधदुःख
परंपरानिवृत्तिरवश्येयः त्रिवर्गीयं प्रेमसाधनोपयोग्येव अन्यच्च भक्तानामपेक्ष्यमेव एतच्च प्रीतभक्तिसिद्धांतसतेतेयं

87

तासांतुमते शिरसि श्रीहस्तधारणमेव परफलं अन्यैस्तु तत्स्वभावमात्रस्तोत्रं न तु तद्योग्यानयूयमितिचेत्त्।। सत्यं नि
जमहात्म्यापेक्षयाधेहीत्याहुः वृष्णिधुर्यवध्मिदं इंद्रं धुर्यदमनसमर्थइतिसंपक्षेकृपाकरणंदर्शितं यद्वा वृष्णि
धुर्यहेनिजप्रोषणुरूपादिमाधुरीषकर्दनाययदुकुलेवतीर्णेत्यर्थः गोपानामपियादवत्वात् तत्स्वभावविशे
षेणत्वयाधेयमित्याशयेनाहुः कांतहेशयेति अन्यत्तैर्व्याख्यातं ।।यद्वा।।सरोरुहरूपकेण ध्वनितं तापहरत्वादिनादुः
खध्वंसनसुखापादनाद्यात्मकं सर्वार्थप्रदत्वं तथासहजशीलत्वादिनाच ध्वनितं स्वतः परमफलत्वमेवदर्श्यं
तिविरचितेत्यादिना संसारभयादपिप्रपद्यमानानांविरचितं अभयंसर्वतोभयाभावोयेन अतोस्माकंपुनर्विरहभ
येनाश्रयेतिभावः कांतंचतत्कामदंचेतिस्वतः सर्वार्थरूपत्वंसर्वार्थप्रदत्वंचोक्तं कामदत्वात् कांतत्वस्पर्श्रे
ष्टेनपश्चान्निर्दिश्यपस्यापाद्योनिर्देशः श्रीभागवतामृतोक्तप्रीतभक्तिसिद्धांतापेक्षयांतात्कालिकस्वाभिप्रेता
नुसारेणवा अतस्तत्प्राप्तिर्निजकाममूर्तिरिश्राभिप्रेता तच्चसंभवेदेवेत्याहुः श्रीति।। तद्दृष्टांतेनास्मास्वप्यपेक्षासे
भवादितिभावः ।।यद्वा।।श्रीकरग्रहमविधेहि तत्रहेतुः वृष्णिधुर्येत्येव एतदनुसारेणाग्रेमनोरथंकुर्वताक्रूरे
णविस्तार्यवक्ष्यते अप्यंघ्रिमूलेपतितस्येत्यादि तत्रकांतेत्यस्ययद्वेति कामदमित्यस्यचसमर्हणमितिविस्तारः प ८)

रेस्पदत्वमेवेति यद्वा भयतः शत्रुभयेन संसृतेरितस्ततः संसरणात् पलायनात् चरणमीयुषां प्रपद्यमानानां जनानां वैरि
विनाशेन विरचिताभयं श्रीकरग्रहं श्रीकराः संपत्करा रेखा मयाः शंखचक्रादयः तान् गृह्णातीति तथा तदैश्वर्यं विना
यमर्थः न केवलं शिरसि श्रीहस्तनिधानमात्रं कार्यं किंत्वस्माकं कामश्च पूरयितव्य इति प्राक् सूचितमेवास्तोत्सुक्यो
नाभिव्यंजयति ।। व्रजजनार्त्तिहन् वीर योषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो जलरु
रुहाननं चारु दर्शय एते भजनस्य योग्यत्वमुक्तं ।। अस्मयास्मदंतं पदशापस्यार्त्तिहननात्सिद्धिः वीरेत्यदे
यस्यापि दाने सामर्थ्यमुक्तं स्मयो मानः तव स्मितमात्रेणापि मानो निरस्यते तदर्थमेतद्दानेनालमिति भावः
।।यद्वा।। अनेनापरमनोहरत्वमभिप्रेतं अतस्तदवश्यं पद्गबुमपेक्षत इति भावः सखेइति भजने प्रकारविशेषः
सूचितः ।। यद्वा ।। अभजने स्माकं दुर्दशया पश्चात्तयापि किल दुःखं लध्वंसखेन तुल्यव्यथत्वात् किंवा विश्वास
घातिदोषप्रसक्तत्वादिति भावः ननु तत्र तत्रादरो नास्तीति चेत्तत्र सदैन्यमाहुः भवतः किंकरीरिति दीनानां शरण
गतानामुपेक्षा परमायुक्तेति भावः ।। यद्वा ।। तर्हि किं मद्दास्यमनुगच्छतेति चेत्तत्राहुः भवत एव न त्वन्यस्य किंकरीरिति
जलरुहवदाननं चारु यथा स्यात्तथेति प्रेम्णा सस्मितभ्रूविलासकटाक्षवलितं किंवनिकटागमनेन सम्पत्त्याद्दर्श
येत्यर्थः जलरुहेत्युपमया दर्शनमात्रेण विरहसंतापहारित्वमभिप्रेतं योषितामिति तत्रास्माकं सामर्थ्याभावात्स्वय

मेवकृपयादर्शयेतिभावः॥ यद्वा अनन्यजीवनानामस्माकमन्यथाभरणमेवेति किंवात्तद्दर्शनसुखस्ययोषितां हृदयेकानुभ
वनीयत्वात्ताः प्रत्येवतद्दानं योग्यमितिसूचितं अन्यस्त्रैव्यापत्यातं॥ योषितांमध्येनिजजनाः त्वत्परिग्रहाः स्वीयत्वेनस्वीकृता
88 वा तेषांस्मयध्वंसनस्मितं अतएवनिजदासीर्भजतत्प्रकारमेवाहुः जलेत्यादिना। अप्यायपस्वनुइत्यत्तेन॥ यद्वा॥
योषितांवीर॥ हेयोषिद्धधेसमर्थत्यर्थः अतोवयंमृतप्रायाएवदृत्ताः तद्धनाश्रभवात्किंकरीः अन्याश्रदासीरिव
भज चारुजलरुहाननं चनोदर्शय नदर्शय मरणस्यैवनिश्चितत्वात् इदंचप्रणयकोपेनपरमात्मनोवाक्यं अन्यत्सम
नं प्रणतदेहिनांपापकर्शनं तृणचरानुगंश्रीनिकेतनं फणिफणार्पितं तेपदांबुजं कृणुकुचेषुनः कृन्धिहृच्छयं॥ तत
श्चतेतावकमसाधारणं किंवात्वदीयानामस्माकंकुचेषुकुरुणनिधेहि पापंसंसारदुःखंपरमोत्कटव्यसनंवातृणचरा
नुगमितिसर्वव्रजपशुपालकत्वेनकृपालुत्वं एवंचतुर्भिर्विशेषणैः पापहन्तृत्वादिकमुक्तं ननुकिंतत्तदर्थमेवेष्यते
॥तेस्माहुः हृच्छयंकृन्धीति अस्माकमेतदेवप्रयोजनं अंबुजरूपकंतु पूर्वोक्तसरोरुहनरूपवाद्धिज्ञेयं॥ अन्यत्तेव्याख्या
तं॥ यद्वानतुनिर्भयाः पापदहविभेमितत्राहुः प्रणतेति सकृत्प्रणामकारिणामपियथाकथंचिच्छरणागतानाना
मपिवाप्राणिनांपापहन्तृ कुतस्तवपापशंकेति किंवामदादिनासागरस्यसृष्टास्तुतस्त्वचरणमपुक्तमितितत्रा
हुः प्रणतेति॥ त्वत्प्रणतानामस्माकभागेनश्यदेव ननुतथापरमकूरेषुमृदुलत्तरंतदुःखशंकयाकर्तुनशक्यते न

त्राहुः त्वमेवेति त्वमेवेनत्वदन्यतोन्यस्यानिशाकरादीनपि चरन्तं ति परमाकृता सूचिता पश्चादस्य यमप्यनुक्तं प्याः इति भावः
ननु सुखशोभनेषु युष्माकं स्तनेषु कथं पादार्पणं कर्तुं युज्यते इत्यत आहुः श्रीतीति । सर्वातिशायिशोभास्पदत्वात्लोकरणावर्यमे
व भावीत्यर्थः ननु तथापि भीरुस्वभावत्वात् युष्मत्पतिभ्यो बिभेति । तत्राहुः फणीति । यद्वा । फणफणाग्र्यितत्वेन विषादुग्रनर्थ
ध्वंसनत्वमुक्तं ततो विबोपमहृच्छयमपि हृदि मदर्पणेन कृधीति भावः शिरसीति पूर्वं सर्वासामेकाभिप्रायेणोक्तं मूर्ध्नि
करार्पणमात्रेण सापत्न्यविशेषानुदयात् अधनाच स्तनेष्विति वक्तृत्वेन प्रत्येकं तेषु करणमभिप्रेतं अत्र रसविशेषेण सा
पत्न्यसंभवात् अतोऽन्योन्यं भेदानुत्पत्तये सर्वासामेव प्रत्येकं युगपद्विशेषेण सापत्न्यसंभवात् अतोऽन्योन्यं भेदानुत्पत्त
ये सर्वासामेव प्रत्येकं युगपद्विशेषेण तत्कार्यमिति भावः हृच्छयाग्निरिति अदृश्यस्य तद्रोगस्य तथैव प्रतिकार्यत्वात् अन्य
त्समानं ॥ मधुरया गिरा वल्गुया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षणया विधिकरीरिमा वीर मुह्यतीरधरसीधुनाप्याययस्व नः ८
नतभ्रु अधरसीधुनाऽस्मानाप्याययस्व अन्यथा सद्य एव म्रियेमहि कुतस्तव [illegible] पूर्वोक्तयाऽधनास्मर्प्यमाणया नहि
भवतीभ्यो मम कुत्रापि किंचिदन्यातृप्रियतमम् अस्तीत्यादिलक्षणया मुह्यतीः मोहस्यासदृशानुगत्वात् विरहेणाश्री
धराग्न्याजनितस्य मोहरोगस्य वैद्यशास्त्रोक्तनिदानविपर्ययन्यायेन तत्प्राप्त्यैवोपशमः सिद्धेन्नत्वन्यथा तत्र युक्तमेवे
त्याहुः विधिकरीस्त्वदाज्ञाकारिणीरिमा मोहहेतुत्वं दर्शयन्ति मधुरयाऽमृतवानिव यया यद्वा मधुमयमेव साद्या

दिवरात्ति ददातीति तया रतिपरममादकत्वमुक्तं कथं तदाहुः वल्गूनि अर्थस्य प्रियत्वादिना शब्दस्य च सद्वृत्तबंधनादिना मनोह
रागि वाक्यानि यस्यां तया अतो बुधानां विदग्धानां चित्ताकर्षिण्या इति श्रोत्रमनःप्रियं चमुक्तं इमा इति प्रमदारत्वादिना असंदि
89 ग्धत्वं तत्कालीनत्वं च मोहस्योक्तं ननु वाक्श्रवणे कथं मोहः स्यात् तत्राहुः वीरहे महासामर्थ्ययुक्तेति त्वद्गिरो पितादृशत्वादि
त्यर्थः यद्वा कथामदेयं दातव्यमित्यत आहुः हे वीरद या वीरदान वीरेति वा पुष्करेक्षण हे परमसुंदरेत्यर्थः उक्तावसरे सुंदर
दृष्ट्यादिना गिर एव विमोहनत्वमधिकमभिप्रेतं तथा च कर्णामृते पर्याचितामृतरसानि पदार्थभंगीवल्गूनि वल्गितविशाल
विलोचनानि इति अन्यत्रैर्व्याख्यातं। यद्वा गिरा मुह्यन्ती अत एव विधिकरीः दासीत्वं गताः मोहेन विवेकापगमात् य
द्वा गिरैव विधिकरीः अधुना विरहात्त्विमा मुह्यती अकारप्रश्लेषेण अबुधानामपि किमुत विदग्धानां यद्वा बुधानां
ज्ञातिनामपि किं पुनर्भक्तानां अथ वा मधुरया श्रोत्रमात्रप्रिययेत्यर्थः वस्तुतस्तु अवल्गु वाक्यया अबुधमनोज्ञया त
थापि विधिकरीः कुतः इमा त्वत्प्रेमहृतविचारा गोप्यः अत एव त्वत्सीधुं प्रति तदधरं मुह्यती नौ प्यायय नस्यैः स्वस्थय
किं तु मारयेत्यर्थः तदेवा विवेकिनीनामस्माकमुचितमिति भावः एवं प्रेमार्त्तिभरोक्तिः तव कथामृतं तप्तजीवनं क
विभिरीडितं कल्मषापहं श्रवणमंगलं श्रीमदाततं भुवि गृणंति ते भूरिदा जनाः ९ विरहादितप्तान् जनान् जीवयतीति तथा तत् नच
तस्य श्रवणार्थं प्रायसापेक्ष्यतेत्याहुः कविभिः पूर्वैराधुनिकैश्च ईडितं स्तुतमेव संश्लाघ्य वर्णितमित्यर्थः नच कामक्रोधादि

नापापेनवा तदर्थाननुवान्नफलं सिद्धेदिति वक्तव्यं तस्यैवतन्निरसनस्वभावादित्याहुः कल्मषेति अतोर्थानुभवः स्वतएवभवती
ति नचतदप्येवापीत्याहुः अथलेति यद्वानकेवलंहननजीवनं तेन सद्योदुःखहरमात्रं किंतुकविभिः सर्वार्थज्ञापकत्वेन स्तुतं॥क
थंतदेवप्रपंचयति कल्मषापहं संसारध्वंसकं तस्यकल्मषैकमूलत्वात् सर्वदुःखध्वंसकं वाकिंचश्रवणेति एवमुरुयथाहुः
खदोषहृत्तेन मंगलत्वेन चसर्वार्थसाधनत्वमुक्तं स्वतः परमफलत्वं चाहुः श्रीमदिति एवमेषांयथोत्तरंश्रैष्ठ्यं अतः क
थैवाम्रतं यथातस्यफलत्वं रोगादिहरणात् बलपुष्ट्यादिकरत्वाच्च साधनत्वं मधुररसमयत्वात्साध्यत्वंच तथाकथा
याऽपीत्यर्थः आततं यथास्यात्तथा विस्तरेणेत्यर्थः यद्वाव्यापकमित्यर्थः इतिदवभोगपाद्विशेषउक्तः तस्यव्यापकत्वाभावात् अ
त्यन्तैर्व्याख्यातं यद्वा अत्राधनानाम्तृष्णाजननाभावादस्मावं चदिरहार्त्तिभिर्वैवश्येन तत्राशक्तेर्वयं मृता एवेति भावः यद्वा अपरेपरमव्य
याः यावदाप्याययेय तावत्प्राणं मिथो मद्धत्रियाकालोऽनीयतामिति चेन्न तत्राहुः कथैवम्रतं मृतिमहरणं॥ कार्यकारणयो
रत्यंताभेदविवक्षयोपचारः कुतः तत्तं जीवनं यस्मात् अतो ये तत् गृणंति उच्चारयंति ते भूरिदाः दोऽवखंडने महाप्राणघात
कादत्यर्थः एषापरमार्त्युक्तिरेव ननुतर्हि कथं पुराणादिषु श्रूयेत तत्राहुः कविभिर्व्यासादिभिरीडितं कवीनां वर्णनमात्रस्वभा
वेन तस्यापि वर्णनादिति भावः पापनाशनमात्रं किंच श्रवणं मंगलं सुखकरं ननुप्रयोजनेन यद्वा कविभिरीडितं मित्यत्रहेतुः

कल्मषेत्यादिपदद्वयं पापहरत्वेन श्रवणयोः सुखदत्वे नचैतेरीअतङ्त्यर्थः अत एव क्रियामदोयेषां राजादीनां तेषु आततं कवि
90 भिरेव विस्तृतं किं वा श्रीमदर्जुनेन व्यासगीतादिद्वारा ततं अतो धना त्वदाश्रयात् त्राणं जिजीविषूनां तेनालमिति भावः अथायापि
चिरंजीवितुं न शक्नुमइत्याहुः प्रहसितं प्रियप्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमंगलं रहसि संविदो याहृदिस्पृशः कुहक नो मनः
क्षोभयंति नः १० भावेक्तो प्रकृष्टहसितं शुद्धभावेन स्मितमित्यर्थः प्रेमणावीक्षितं विहरणं कौडालेइत्यस्य प्रहसितादिभिः
सर्वैरप्यन्वयः ध्यानमात्रेणापि मंगलं सुखकरं यद्वा ध्यानस्य मंगलं शुभावहं सुखेन प्रेमध्यानसंपादकमित्यर्थः एतच्च
त्रयाणामपि विशेषणं अत एवोक्तं श्रीकपिलदेवेन ध्यानायनं प्रहसितामित्यादि हृदिस्पृशः हृदयंगमाः यद्वा स्मरणप
थमात्रं गत्सोपि संतः याः संविदस्ताः सर्वा एवेति तासां सर्वासां हृत्स्पर्शकत्वे क्षोभणत्वं चाभिप्रेतं क्षोभयंति कामेनाकुलयंति संवि
द इत्यस्यात्तिके प्रयुक्तत्वेन तस्यैव विशेषणत्वेपि हृदिस्पृश इति संधौ त्यक्तवचनविपरिणामेन सर्वैरपि योज्यं तत्राद्यद्वयं
प्रायो भावत्वान्मानसं प्रहसितस्य भावमयत्वात् प्रेमणश्च मनोवृत्तिविशेषस्फूर्तेः विरहणं दैहिकं संविदश्च वाचिक्य इ
त्येवं त्रिविधा चेष्टोक्ता तेषां च क्षोभणत्वे यथोत्तरं श्रेष्ठत्वमूह्यं हि निश्चितं क्षोभणे हेतुः हे प्रियेति अन्यथा क्षोभणाशक्तेः
एवं च देकप्रियत्वेन वयं सदात्मनः क्षोभं दुःखं लभामहे त्वं चास्मान् वतवंचयसे इत्याशयेन संबोधयंति कुहकेति अन्यतैर्व्या
ख्यातं यद्वा प्रियजनेषु मर्दनादिमात्रेण पुलकादिलक्षणं वीक्षितं विशेषेण प्रेमास्मितादिना ईक्षितं ध्यानं प्रियजनस्य

ध्येतात्तदेवमंगलं अस्माकमाशास्वनादिहेतुत्वात् संविधः प्रतिष्ठितानि सर्वोपेदयाभवतीनामिन्द्रमवक्ष्यमेवसंपाद्यमित्या
द्यलक्षणानि स्वात्मस्यान्यथाकरणात् तथाधुनास्मद्रूपेदयातत्रतत्रसर्वत्रैवकापथ्यपर्यवसाना त्वकुहकेति अथवा
ननुस्वदृष्टांतत्रापिसाध्वीनांधैर्यमुपपद्येतेतिचेत् तत्रस्वप्रेमविकारंसदैन्यंचाहुः प्रहसितमिति क्षोभयतिधैर्यहरंति त
त्तस्मात्कारणादधुनापियज्जीवेम एतदेवनः परमधैर्यविशीर्णतिभावः चलसि यद्व्रजाच्चारयन्पशून् नलिनसुंदरं ना
थतेपदं शिलतृणांकुरैः सीदतीतिनः कलिलतांमनः कांतगच्छति ११ ततश्चलनमारभ्यागमनपर्यंतमेवकलितासू
चिता व्रजेत्तदवसादानुत्पत्तिश्चोक्ता स्वयंताभिस्तच्छोधनात् पशून्चारयन्निति विविधानाम नेतानांतेषांचारणार्थवर्त्म
परित्यागेन इतस्ततोभ्रमणाच्छिलादिभिरेवसादः संभावितः तथापशुतयानिर्बुद्धित्वेन तेतस्मादात्मदुर्गमपदेपिवतश्च
मंतीतिश्लेषेणसूचितपदमेकत्वेपिद्वित्वमायात्येवेति पूर्वं लिखितमेव तथाप्यत्राद्यीयंज्ञेयंः एकेनापिकिमुतद्वयमिति
गोचारणप्रदेशस्यप्रायोघनमृदुतृणमयत्वेनभूतलवर्तिशर्करादेः संपर्काभावात्तत्रोक्तं अक्लिष्टकंटकवनमित्या
दिहरिवंशोक्तेः सर्वत्रकंटकाभाव एव हरिदासवर्येण श्रीगिरिराजेन श्रीगोवर्द्धनेन तत्पार्श्ववर्त्तितदनुगगिरिव
र्गेणचस्वशिलानांश्रीपदाब्जन्यासपदेनवनीतांयमानत्वसंपादनात्तत्र्वात्रनोक्ताः नाथहेव्रजेश्वरेति तत्रवाय
क्तमिति कांतेति अस्मत्कोमलकरस्पर्शयमेवतदितिप्रेमसंबोधनद्वयंकलिलतायांहेतुः विशेषाहः तेनाधिक
लिलाप्यपिसूचिता यद्वानाथत्वेनसर्वेषांव्रजजनानांकांतत्वेन चविशेषतोस्माकामितिभावः यद्वा नाथएवं

यंजनोपतापक ननुविवेकिन्यस्तर्हिअवसादहेतुमद्विषयकचिंतात्यजतां तत्राह॥ कांतेति प्रियजनचिंतायाविवेकेप्यपरिहा
र्यत्वात् यद्वाकलिलतागमनेहेतुः नाथहेप्राणेश्वरेति ननुयावतः कुरु ते जंतुः संबंधान् मनसः प्रियान् तावंतोऽ
९। स्पनिखन्यंते हृदयेशोकशंकव इत्यादिवचनेनप्रीतेर्दोषत्वप्रतिपादनात्प्रीतिरेवानिरस्यतां तत्राह॥ कांतहेमनोहरेति
अलमतिविस्तरेण अन्यत्रैर्व्याख्यानं यद्वासीदतिव्यथेत इतिरतच्चिंतयाकलिलतांवेकल्यमिति अतोवनभ्रमणंविहाय
अत्रदुतमेहीतिभावः एवंसंपूर्णेदिनंदुःखेनैववयंगमयामः सायंव्रजेत्वदागमनेपिदुर्भगानसुखंलभामहे इत्याह॥ दि
नपरि॰क्षयेनीलकुंतलैर्घनरुहाननंबिभ्रदावृतं घनरजस्वलंदर्शयन्मुहुर्मनसिनःस्मरंवीरयच्छसि १२ दिन
स्यपरितःक्षयेअत्यंतेसतीतिदुःखाधिक्यंसूचितं नीलाः कुंतलाकुंतलाअलकाः नेषामेवोपरिश्रीमुखस्यावरणेन
शोभाभरापादनात् अतएवाग्रेवक्ष्यते मुखंमुकुंदस्यगुडालकावृतमिति तैरावृतमित्यादिनापरमसौंदर्यमभिप्रेतं।
तत्रमुहुःस्मरणेहेतुः तथादिनपरिक्षयेइतिच तस्यकामोदयेबलत्वात् कुलावृतत्वादिकंसहजसौंदर्यपरिकर
त्वेन विभ्रत्प्रकटयन् तत्रनोस्मान्दर्शयन् यदिचादर्शयत्स्वगृहांतःप्रविशसि तथापिमुहुःकामार्पणंनस्या
दितिभावः मुहुरितिगोसंचलनादिच्छलेनपुनःपुनःपरितोवहुधानिरीक्षणेनस्मरार्पणस्यापिपीनःपुन्यं यद्वात्कथं
चिद्विचारभरेणसंध्रियमाणस्यापिस्मरस्यमुहुरर्पणेनमुद्रीकरणं मनसीतिस्मरस्यांतःमनोव्यापकत्वमप्रतिका
र्यत्वंचस्त्रेपेणस्मरमितियः स्मरणमात्रेणक्षोभकः तंसाक्षाद्यच्छसीति तत्रसामर्थ्यंदर्शयंतिहेवीरेति किंवा
६।

त्रैव नववीरत्वं नचान्यत्रेति सरोषनर्मोक्तिः अन्यैस्तैर्व्याख्यातं यद्वा घनरजो विभ्रत् अत एव स्थले सुष्ठ्वलंकृतं यद्वा विभ्र
द्वेणुमिति शेषः मोहभयेन प्रेमवैवश्येन वा सादात्तद्वचारणाशङ्केः यद्वा घनं वेणुलताणैरजस्रं गव्यमेव विभ्रत् अहो व्र
जं तस्मात्तादृशावेशादर्शनादपि स्मरोभूत् अधुना च वनांतान्निशिरसयैनागरवेशेन तत्रापि विरहे स्मरणविशेषेणासौ व
र्द्धते वेति विलंबं माकुर्व्विति भावः एवं गीतेन जातस्मरक्षोभान् पूर्वतो विशेषेण वर्ण्यते यस्यः प्रार्थितमपि वैयर्थ्यान्नपु
नः प्रार्थयंते प्रणतेति द्वाभ्यां प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमंडनं ध्येयमापदि चरणपंकजं शंतमं चते रमणनस्तने
ष्वर्पयाधिहन् १२ प्रणतानां कामदं अभीष्टदं इति सर्वार्थप्रदत्वमुक्तं अत एव पद्मजनार्चितमिति परमैश्वर्यं धरणि
भूतलं सुंदरासाधारणलक्षणैर्ध्वजादिभिः प्रेमभक्तिप्रवर्तनेनच मंडयतीति तथा तत् इति सौंदर्यं कृपालुत्वं च
ध्येयमापदीति भक्तिविघ्नादि सर्वोपद्रवनिवर्त्तकत्वं अनेन भक्तिप्रवर्तनमेव दृढीकृतं एवं सर्वार्थसाधनत्वं पूर्ववत् पंकज
रूपकेण सूचितं दुःखाविध्वंसेन कामदत्वेनच दर्शितः स्वतः परमफलत्वं चाहुः शंतमं चेति प्रायेणतदात्मोद्देशेन
तद्धृदयानुसारेण संबोधनद्वयं विवेचनीयं अतोऽस्माकं विरहादिव्यथां नाशय विचित्रक्रीडादिना सुखं च संपादया
तथा आत्मानं चार्पयेतिभावः अन्यैस्तैर्व्याख्यातं यद्वा प्रणतानां भक्तानां ब्रह्मादीनां कामदं पद्मजयालक्ष्म्या
अर्चितं द्युतिपरमसौभाग्यपात्रीघित्वं धरणिलक्ष्मीद्वितीयां निजाप्रियां विचित्रक्रीडयास्तनोपर्यर्पयितव्यं मंड

नेकुचकुंकुमादिनाचित्रादिनिर्माणेनचालंकारोयस्या इतिप्रियजनपरशत्वं रसिकत्वंच एवंलक्ष्मीतोपिधरिण्यांश्रेमाधि
९२ कोध्वनितः सचश्रीवाराहादिपुराणोदेप्रसिद्धएव ध्येयमापदीतिविरहदुःखमोचकत्वं शंतमंपरमसुखप्रदंसुखा
त्मकंच एवंपदद्वयेप्येषांयथोत्तरंश्रैष्ठ्यं तेत्वदीयानांनः अतोऽर्पणंयुक्तमेव किंचहेरमणेतितत्रापितवरतिशीलत्वा
दिरर्थः आधिहन्निति अन्यथास्माकमंत्यदशापत्याबाधिहंतृत्वकीर्त्तेर्लोपःस्यात् अस्यैवविस्तरोग्रे श्रीमदक्रूरमनोरथे
यदर्च्चितमिति तत्रप्रणतेत्यस्यविस्तरः ब्रह्मेशादिध्येयमित्यस्यमुनिभिरिति धरण्यभ्यस्यसात्वतैरितिगोचारणायेतिच
शंतममित्यस्ययज्ञोपिकानामिति एवंपूर्वमुक्तात् पापहंतृत्वादिमाहात्म्यादत्रकामदत्वादिनाविशेषउक्तः त
त्रचपूर्वंद्वितीयपद्ये निजदैन्यनिवेदनपूर्वकमेवप्रार्थनं अधुनाचगीतक्रमेणश्रीमत्प्रियतमपादपंकजेमनोभिनिवे
शाविशेषात्तस्यैवसुखाद्यपेक्षयाकेवलंतदेकवर्ण्णनेनैवेतिभेदः किंचपूर्वंतत्प्रयोजनंसाक्षाद्देवोक्तं हृच्छयंकुंधीति
अत्रचआधिहन्नितिसंबोधनद्वारापरोक्षवादेनैवतस्यचोत्कर्षः भंग्याप्रोक्तत्वात् तेनचपूर्वस्मरार्त्तेरेव अधुनाचा
शेषमानसपीडायानाशइति ॥ सुरतवर्द्धनंशोकनाशनंस्वरितवेणुनासुष्ठुचुंबितं इतररागविस्मारणंनृणांवितर
वीरनस्तेधरामृतं १४ सुरतंसुशोभनंरतंरतिः प्रेमकिंवासंभोगस्सुखंवर्द्धयतीतितथातत् इतिमुकुल्लीक्षेपितस्किन्न ६२
२८

तृप्तिः सूचिता निजधार्ष्ट्यादिकं च परिहृतं शोकः अकृतार्थत्वादिना विरहेण वा तं नाशयतीति तथा तदिति अन्यथा शोकनाशो
न भवतीति सूचितं तथा स्वरितेति गुणविशेषेण परममादकत्वमुक्तं तन्मादस्य जगदुन्मादकताहेतुसंपर्कमात्रत्वात् इति
तेनैव सर्वदुःखविस्मृतिर्न्नेत्वन्यथेति ध्वनितं यद्वा पूर्वोक्तवेणुभाग्यभराभिप्रायेण तत्सुष्ठु चुंबितं तया परममधरत्वं सौभाग्य
भरत्वदत्वं च चुंबितमिति भोगनाचरणेन तद्धीणत्वापि परिहृता न्टणां यानि इतरागाणि अधरान्तव्यतिरिक्तानि सार्वभौमादि
मोदानि सुखानि तेभ्यः रागविस्मरणं इति परममोहनत्वं एवं तद्दर्शनसुखादपि वैशिष्ट्यमूह्यं तादृशप्रियजनैकप्राप्यत्वात्
एवं विशेषणानामेषां यथायथोत्तरं क्रमेण हेतुहेतुमत्तोह्या न च तत्र वादेयं किंचिदस्तीत्याशयेनाह वीरहेदानमूरे
ति यद्वा श्लेषेण कंदर्प्पयुद्धवीरे तित्तघक्कमेवेति भावः वीरेति किशोरं प्रति संबोधनं मध्यदेशरीत्या तेन च रसिकत्वमेव
वोध्यते अत एव तस्य योनः पुन्यं तथापि संगत्यनुसारेणार्थभेदो लिख्यते अन्यत्र तैर्वर्जितं यद्वा स्वरितेन षङ्जादि
स्वरं प्रापितेन वेणुना न्टणामपि किमुत नारीणां तेषां तत्प्राप्तिस्तांबूलचर्वितादिसंबंधेन कथंचिद्बूह्या यद्वा न्टणां
मध्ये वीरेत्यन्वयः अर्थः स एव इतरेति तस्मिन्प्राप्ते पुनरन्यत्र किंचिन्नेष्टव्यमिति प्रार्थनाचातुर्य्यं यद्वा इतरत्र त
तोऽन्यत्र सर्वं स्वविषयकरसोत्पादनेन विस्मारयतीति सदा तदेकप्राप्त्यर्थं निजोन्मादादि परिहारार्थं च तत्स्वभाव एवो

क्तः एवं पूर्वं तोषविशेषः स्पष्ट एव अत एव पूर्वं श्रीधरेणेति अत्र चामृतमिति अटति यद्भवानह्नि काननं त्रुटिर्युगायते
93 त्वामपश्यतां कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशां १५ काननमटतीति श्लेषेण रसज्ञत्वमभिप्रेतं अह्नी
ति तदानीं तत्र निजगमनाशङ्कितेरुक्ता युगायते सुखसमयस्यातिक्रमत्वेन विवृद्धिमिव गतत्वात् इति परमदुःखं अतोऽचिर
मदर्शनदुःखमसह्यमिति सत्वरं दर्शनं देहीति भावः अपश्यतामस्मादृशजनानां किं वा सर्वेषामपि व्रजजनानां किमुता
स्माकमिति यद्वा त्वज्जनानां कुटिलाः कुन्तला भ्रूश्च कुन्तलाः परिभागे यस्मिन्स्तत् अत एव श्रीमुखं श्रीयुक्तं मुखं वेणुधा
रणादिना वा उदीक्षतां चेति चकारान्वयः अन्यैर्व्याख्यातं यद्वा दुर्वितर्क्यप्रकृतेस्तदापि त्वत्तोऽस्माकं न किंचित्सुखं जातं किंतु
दर्शने दर्शने पि दुःखमेवेत्याहुः अटतीति पूर्वार्द्धेनादर्शने दुःखमुक्तमेव दर्शनेपि दुःखमाहुः कुटिलेति जडः अनभिज्ञः
अनिमिषत्वाकरणान्नश्याप्यत इति शेषः तादृशश्रीमुखस्य संदर्शनासंपत्यात्तदानीमपि दुःखमेवेत्याहुः अहो वतास्माकं परमदौ
र्भाग्यमिति भावः तथापि दर्शनात्कंठ नितरां बोधितेव दर्शने निमिषमात्रव्यवधानासहिष्णुत्वात् यद्वा उदीक्षमाणानां सतां
पक्ष्मकृत् कृती छेदने यः पक्ष्माणि कृन्ततीति स एव अजडः रसज्ञः विद्वान् वा यद्वा दृशां पक्ष्मा छिन्न अजड एव उदीक्षतां उच्चैः
पश्यतु वयं नु पक्ष्मघ्नन्दृशो जडाः साक्षादपि किं पश्येमेति भावः एवमाधिक्यदुःखादपि सिद्धैव पतिसुतान्वयभ्रातृबान्ध
वानतिविलङ्घ्य तेऽन्त्यच्युतागताः गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि १६ बान्धवा मातापित्रा ६२

यः एषां पूर्वोक्तानां युक्तीनां व्याख्या अतिते षां वाक्यातिक्रमात् स्नेहादिपरित्यागाच्चातिशयेन विशेषेण च धर्माद्यनपेक्षतया समूल
त्वेन लंघयित्वा अतिक्रम्य आगमने हेतुः हे अच्युतेति प्रपन्नजनरंजनादिमहात्म्यतः कदाचिदपि विच्युतेरसंभवादित्यर्थः
किं च गतिस्वभावं आत्मनोऽस्माकं च वेत्सीति गतिविदः यद्वा तत्त्वज्ञानं अभिज्ञत्वं विदंतीति गतिविदो वयं सुव्रतत्वादिस्व
महात्म्यं अस्माकं च त्वदेकगतित्वं जानासीति विदस्यः किं वा कारुण्यादिमयं त्वत्स्वरूपं जानंत्य इत्यर्थः किं च उद्गीतमोहिताः
कितव हे कपटिन् निजस्वभावामयथाकरणात् निशीथरात्रौ भीरूणां स्त्रीणां त्यागोनुचित एवेति भावः त्यजेदिति संभावना
यां सप्तमी कितवेति संबोधनेन कः कितवोपि त्यजेत् अपि तु कितवोपि त्यक्तुं न शक्नुयादिति अतस्त्वयि न केवलं धूर्त
त्वपरमाकृतरत्नमपि पर्यवस्येदिति भावः अथवा रात्रौ निर्जने निजांतिके उद्गीतेन रिरंसया प्रागाकृष्यानीतानां गोपसुंदरीणां
पश्चात्त्यागश्च धूर्तत्वमेवासीत्यर्थः अतो व्यक्तीभूतं धूर्तत्वं अधुना दर्शनं देहीति भावः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा धूर्तेस्त्वत्तो वयो
वित्तः त्वद्द्वयमपि धूर्तास्त्वं धूर्तत्वं च सर्वं विस्मरेव तत्फलमस्मात् धूर्तत्वेनेति भावः एतच्च दर्शनप्रार्थनं चातुर्येतिरंति
जकृतत्वात्तापेक्षया दर्शने क्षणमपि न विलंबस्वेत्यपश येन पूर्वतो विशेषमाहुः रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं
प्रेमवीक्षणं बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहां मुह्यते मनः ७ पूर्वं संविदं इत्युक्तं अत्र च संविदमिति कामं
पि संविदं किमुत त्वत्क्रीडेत्यर्थः हृच्छयस्य हृदि सुप्तवन्निःशेषतया लीनस्यापि कामस्य उदयः प्राक् संयस्माकंत्वत्

इदं च। हसिताक्षीणां सर्वेषामपि विशेषणं ज्ञेयं यद्वा तव हृदयोदयं कामविकारं भावविशेष विलसितस्मितगंडपुलका
धरविस्फूर्त्यादिलक्षणं यथा स्यात् हसितं यस्मिन्नाननेतत् प्रकृष्टहासयुक्ताननमिति वा प्रेमरसदीक्षणं पूर्ववत्सहृदयं
94 वा वहदितिगम्यलिंगनाभिप्रायेण परमसौंदर्यमुक्तं श्रियोधामेति अतिस्पृहायां हेतुविशेषः सापत्न्यात् शोभाविशे
षाच्च वीक्ष्यालोच्य चिंतयित्वेत्यर्थः स्थितानामित्यध्याहार्यं किं वाभिन्नकर्तृकेक्त्वाप्रत्ययश्चार्षः अत एवमिति स्पृहमिति
चित्सुखः अतिस्पृहार्थं किं वाभिन्नकर्तृकेक्त्वाप्रत्ययश्चार्षः अत एवमिस्पृहमिति चित्सुखः अतिस्पृहा च तत्तदनुभवा
यतत्संगममात्राय वर्त्तया च मनोमुग्धतीति स्पृहया। परमोत्कंठ्यंघोत्पत्ते किं वा पूर्ववन्निजधैर्यहानिरेवोक्ताः यद्वा
रहसि संविदं प्रतियत् प्रहसिताननादिकं वा एवं सति रक्षेत्येवार्थः ततश्च पूर्वं दृष्टानां तेषां अधुनास्मरणादतिस्पृह
दिकमिति पूर्ववज्ज्ञेयं यद्वा पूर्वमपि तथातथैव भवेत् अधुना तत्तदतिशयेन मरणमेवासन्नमिति भावः अन्यत्तैर्व्याख्यातं
यद्वा श्रियोधामापि इति सपत्न्याक्रांतत्वेन दोषः यद्वा ते श्रियः विविधाः शोभारूपवेषलीलादिविषयकाः इत्यनुक्तमप्य
त्र सौंदर्यादिकं संगृहीतं धामचलनतागृहादिनकेवलमतिस्पृहामनश्च मुग्धयति परममोहनात्तत्तन्माधुर्यात् अने
न मनसोऽनिवार्यत्वादप्रतिकार्यत्वं तेन निजपरमदैन्यं च सूचितं अथवा ननु कृतज्ञोऽस्मि कथमेवमत्यंतातीभव
त्येति चेत्तत्रैयेव वज्रधामोहृतत्वादितत्त्वे तदेककारणत्वेन पूर्ववत्संविदादीनां परममोहनत्वमेव परमात्म्यविशि ९४

आहुः रहसीति तेरस्य स्य पूर्वतः परतश्चान्वयः ते संविदादिकं प्रहसिताननादिकं वा वीक्ष्य तेपि स्पृहा तेष्वपि मन इत्ति आदर्शो देवैनि
रीक्षणादिनाभावविशेषोदयात् इतितेषां परममोहनत्वमुक्तं अतोस्माकमतिस्पृहा मनो मोहश्च युज्यत एव अतो याव
दंतदृशानप्रभवेत्तावदेवसंदर्शनं देहि ततएव कृतसंतोषसिद्धेदितिभावः अतोधनेदं विधेहीतिसर्वत्रैतेफलितं निष्कृप्साहुः
व्रजेवनौकसां व्यक्तिरंग तेवृजिनहंत्र्यलंविश्वमंगलं त्यज मनाकूनस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनं १८
व्रजौकसांवनौकसांचेत्यर्थः तेव्यक्तिः अवतारः प्राकसंवा अतोंतर्ह्रीनमयुक्तमितिभावः अंगेति प्रेमसंबोधने नकेवलंवृजिन
हंत्री विश्वमंगलं अशेषमंगलरूपा च अलमतिशयेनेत्यस्योभयत्रोप्यन्वयः ततो वृजिनस्यापुनरुद्भवत्त्वादिकं मंगलस्य च
भक्तिप्रेमादिसंपत्तिपूर्वकप्रतिक्षणाभिनवसुखपरंपरादिरूपत्वमूह्यं स्वजनानां या हृद्रुजः कामाः किंवाउत्तापास्तासां नि
तरां सूदनं स्वजनत्वात्तत्त्वविदितमेवेतिभावः रूकृशब्दप्रयोगः प्रेमार्त्तिभरेण ननु मद्भक्तामयिप्रेमभाक्तिसदासंदर्शने
तदर्थंश्रीवैकुंठादिकमपि वांछंतीति जानाम्येव तत्राहुः त्वयित्वत् प्राप्त्यर्थमेव स्पृहा किंवातवयास्पृहा रिरंसा तस्यामेवा
त्मा मनो यासां तासां नः ईदृशीरस्मात् व्रतियद्द्देयं स्यान्नु तदेवेतिभवः मनागिति परमदौर्लभ्येनयाचकरीत्साबा नस्त्वत
स्त्वत्हृद्रुजामितिवहुत्वेन निःशब्देन च तथा तद्विषयककामनानिवर्त्तकत्वेन प्रस्तुतसदानवंनवत यावद्विपुलत्वेनेव निरंतरविवि

धप्रेमरतिरभिप्रेता अन्यैस्तैर्व्याख्यातं यद्वा हे स्वजनत्वस्य रुतान्मनांनो याह न्दुजस्तासामिति एतावत्पर्यंतं निजेष्टमेव वरुधाप्रा
र्थितं उपसंहरेच्च श्रीभगवतो वनाटनमनुसंधाय तेन च श्रीपादाब्जयोर्व्यथां संभाव्य निज प्रार्थितमप्यनादृत्य प्रेमभर प्रधर्षिताः के
95 वलं तत्सुखमेव प्रार्थयमाना रुदत्य आहुः यत्ते सुजातचरणांबुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु तेनाटवीमटसि
तद्व्यथते न किंस्वित्कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः १९ अंबुरुहरूपकेणैव सिद्धेपि सुकोमलत्वे सुजातेति विशेषणं ततोपि परम
कोमलत्वविवक्षया भीताः इत्यत्र शनैरित्यत्र हेतुः कर्कशेष्विति श्लेषेणैवं नित्यं नवयौवनं तेन दुःखाधिक्यं चानिवेदितं दधी
महीत्यत्र हेतुः हे प्रियेति प्रियत्वेन तेष्वेव तस्य धारणयोग्यत्वात् एवं पूर्वोक्तं नलिनसुंदरत्वमपि स्वानुभवेन दृढीकृतं
तेनाटवीमटसि अधुना निशि वने भ्रमसीत्यर्थः यद्यपि प्रेमोद्रेकवैवश्यात् पूर्वोक्ताननुसंधानेन पौनरुक्त्योपि नैव दो
षप्रसंगः किंतु गुण एव तथापि चलसीति पूर्वं दिवा भ्रमणमुक्तं अधुनाटसीत्यनेन रात्राविति भेदः कल्प्यः दिनगोचारणा
यत्तणमप्रदेश एव परिभ्रमणेन कूर्पादिभिः संबंधो न स्यादित्युक्तमेव रात्रौ चाधुना संभवेदेवेत्युक्तं कूर्पादिभिरिति आ
दिशब्दात् कर्करादयः यद्यपि श्रीवृंदादेव्यादियत्नेन श्रीवृंदावनस्वभावेन च तेषामपि तत्र सत्त्वाशंका नास्ति तथाप्यतिबा
धाकीनिबंधहृदयानि भवंतीत्यादिन्यायेन तासां सा संजायेतैव अतः स्वयमेवोक्तं किंस्विदिति भ्रमति मुह्यतीत्यत्र हेतुः
भवदायुषामिति अतस्त्वैर्व्यथा सा स्मज्जीवन एवोत्पद्यते तदधुना प्राणान्धारयितुं कथंचिदपि न शक्नुम इति भावः ६५

एवमधनाम्नूच्छया पूर्वतोधिकव्यथास्नूचिता नयसीति पाठे गच्छसीत्येवार्थः नयपयगतावितिधातोः सर्वत्रैव वचनमिदं श्रीराधा
देव्याः स्वजनेत्यादिना स्मारितायाइवस्तेयं तत्र च हृद्भुजां निसूदनमिति तेन पादाब्जेनारब्धरदनमेव हृद्भुजः ततो निवृत्ते रेव तान्निसूदन
मित्यर्थः तथापि संदर्शनेपर्यवसत्येव नरत्ति वहुत्वं निजसखीवर्गाभिप्रायेण एवं श्री[redacted]चरणारविंदस्य परमकोमलत्वेन वनपरि
भ्रमणे व्यथामाशंक्य तदुद्दिश्य वारद्वयमुक्तं अतः स्तनेषु तस्य धारणमपि वारद्वयं प्रार्थितं सारंगरणं पदांबुजमित्यादिस्मा
येनैव तात्कालिकदैन्येन तस्मिन्नेवासक्तेः तथा श्रीमदधरामृतमपि वारद्वयं प्रार्थितं तस्यैव निजजीवनहेतुत्वात् तथा श्रीमुख
स्य च मुहुर्धन्यत्वं तेनैव विशेषतो मोहितत्वात् एवमन्यचो ह्यं सहृदयैस्तदेकरसिकैरिति इत्यकलिंग्राः ॥ ॥ इत्युक्तप्रकारेण
पूर्वोक्तमन्यच्चेत्यर्थः अत एव तैर्व्याख्यातं इति एवं प्रभृतीति एतदादिकमित्यर्थः यद्वा चित्रधेत्यस्य विशेषणं उक्तबहु
प्रकारेणेत्यर्थः प्रकर्षेण प्रेमोद्रेकादुच्चैर्गायंत्याः कदाचित्प्रकर्षेण लपंत्याश्च यद्वा विलपंत्याः किंवा विरहव्याकुलया
किंचिदनर्थकं वचस्तमंत्याः चित्रधेत्यस्य पूर्वेण परेणाप्यन्वयः सुस्वरं करुणदीर्घस्वरेणेत्यर्थः कृष्णस्य चित्ताकर्षकस्य द
र्शनेलालसायास्तामिति रोदनेप्रागायणदौवासर्वत्रहेतुः हे राजन्निति तद्दर्शनेलालसया तत्क्रमे वेत्याप्तिसंबोधनं अन्यत्ते
र्व्याख्यातं ॥ तत्र इति गोप्य इतीत्यधिकं लेखकभ्रमादिति अथवा कृष्णदर्शनलालसात्रेपि अधनादरेण इति इत्येतत्पूर्वोक्तं श्री
राधादेवीगीतमेव सर्वाः प्रकर्षेण तद्विद्धचित्ततया परमासक्त्या गायंत्यः प्रकर्षेण लपंत्यश्च तासां तादृशीमार्त्तिं गतानां श्री

विरभूच्छौरेरभव इति परमात्मैव तत्प्राप्तिरिति दर्शितं यद्वा तथा रुदतीनां अथ नाम दुःखसंभावनया दैन्यविशेषेण रोदनाप्राणगतप्राया इत्यतो हेतो
रित्यर्थः एवमात्मानपेक्षयातदेकरूपेक्षयैव दैन्यविशेषेण तत्प्राप्तिरिति शौरिः शूरवंशे जातगुणरूपाद्यशेषभगवत्ताप्रकटनार्थमवतीर्णो
96 भगवानित्यर्थः अपि मा विभावे हेतुः शेषेण सर्वासामेव युगपत्संतोषणसामर्थ्यं दर्शितं स्मयमानेन मुखाम्बुजेनैव न तु हृदयाम्बुजं तासां
तादृगार्त्तिरोदनाद्यस्य स्मयमानता स्वभावत एव किं वा तासां शोकनाशनाद्यर्थं पीताम्बरधरः धावनेनैव त्वरया। विभूय समन्तात् स्खल
त्पीताम्बरं किं वा तासां गलदश्रुधारासंमार्जनार्थं श्रीहस्तेनैकेकेन धरतीति तथा सः स्रग्वीति कमलादिपुष्पैस्ताः शीतलयितुं यद्वा प्रियजनार्त्ति
कातर्यभरेण निजापराधक्षमापणार्थमिव तत एवतत् श्रीदन्तोत्तिके श्रीहस्तेन निजवस्त्राञ्चलं गृहीत्वा वस्त्रमिव श्रीगले मालां च बद्धेत्यर्थः ए
वं वैदग्धीविशेषप्रकटनेन तासां परममोहनत्वात् साक्षान्मन्मथमन्मथ इति।। अथवा सौन्दर्यादिकमेवैतैर्विशेषणैरुपलक्षितं तत्र
सौन्दर्यस्योपलक्षणं स्मयमानेति भूषणानां च पीतेति विषविलासस्य स्रग्वीति स्वकुचकौंधे वक्ष्येया कुंदस्रजः कुलपतेरित्युक्तेः
रात्रौ चतस्याएवशोभाविशेषसंपत्तेः अन्यदपि वैदग्ध्यमाधुर्यादिकमुपलक्षयति साक्षादिति तथा। विरहाति। खिन्नानाम। पितासां
कामोद्बोधं तस्यापि कामोद्रेकं सूचयतीति अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा मन्मथादपि मन्मथः महामन्मथ इत्यर्थः तस्यैव महामोहनताशक्ति
सागरगणं शश्वाभाव्याकामदेवस्य मोहनताशक्तेः अतोऽयमेव परमकंदर्प्पः अत एव कंदर्प्पबीजमस्य मन्त्रराजमन्त्रबीजं श्रीमदनगोपा
लइत्यादिसत्यायामुच्यते आगतामिति तासामभिप्रायानुसारेण यद्वा तासां मध्ये प्रादुर्भूतं किं वा आदौ दूरे प्रादुर्भूयागमनक्रमे २६

एनिर्जातिकंप्राप्तंसतं तथाश्रीविष्णुपुराणेपि ततोददृशुरायांतंविकासिमुखपंकजमिति अतएवविशेषेणलोकयित्वादृष्ट्वेतिरोदनेवैवश्येन
ईषद्दर्शनेप्यदर्शनात् किंवादृष्टेपिपरमात्मीदिविश्वासाभावात् सम्यग्निरीक्षेवेसमर्थे अतः प्रीत्याप्रहर्षेण उच्चैः फुल्लाविकसितादृशोनेत्राणि
यासां तथाभूताः सत्यः अबलाः विरहक्षामतयोच्छ्रातुमसमर्थाअपिसर्वायुगपदुत्थिताः तत्रहेतुः प्रेष्ठमिति तदेकप्रेष्ठत्वेनमरणेजीवनेच
तदेकहेतुत्वात् तदेवदृष्टांतेनसाधयतितन्वयइति यद्वा आदौप्रोत्फुल्लदृशोवभूवुः पश्चादुत्तस्थुः यथातनूनामप्यादौस्पंदनादि पश्चा
त् स्वस्वकार्येप्रवृत्तिरिति आगतमितिपुनरुक्त्याउत्थानेआगमनेकहेतुतावोधिता अधुनातथागमनात्सर्वासामेवविरहतापा
पगमेपरमोत्सवादिकंचषड्भिर्वदन्वादौषट्पदकेनतासुमुख्यानांप्रसिद्धानामष्टानांप्रेमचेष्टितान्याह काचिदितिपंचभिः करांवुज
मेकं तथाव्यवहारस्पर्शोभनत्वात् अंवुजरूपकेणसहजारुण्यादिसौंदर्य्यंतापहारित्वंचव्यंजितं अंजलिनेतिनिजभावानुसारेणमु
देति विरहदुःखनिवृत्तेः इदंचाग्रेपिसर्वत्रानुवर्त्त्यं तस्यतवासौंदर्यादिनाऽनिर्वचनीयंवाहुं शौरेरित्यनुवर्त्तितएव एवमग्रेपिचंद
नेनरूषितंभक्तिच्छेदेनचित्रितं इतिसौदर्य्यतापापहारित्वंचोक्तं अंजलिनेतिपूर्ववत् किंवावकुलललाभाख्ययापरमरसमयत्वात्
पतनशंकयावा यतः तन्वीविरहेणतिकृशा तांवूलंश्रीभगवतेवनागरशेखरेणसदाचर्व्यमाणंवर्त्तते किंवाश्रीवृंदादेव्याद्यर्प्पि
तंतेयं अंध्रिकमलमेकंस्तनयोर्न्यधात् इत्येतस्यास्तद्धर्ममुपवेशोक्तेयः श्रीभगवदुपदेशात्स्वग्रेतत्रोपविष्टइतिवदंते तस्यतयो
र्न्निधानहेतुः संतप्तेति अन्यथाविरहतापकामज्वरयोरनपगमः हृदयइतिपाठेपिसएवार्थः प्रेमसंरंभेणेवाभ्रुकुटिंआसम्यकृत्व

धापश्चात्प्रेमसंरंभविह्वलावभूवेतिशेषः ऐक्षतेतिपदेनैवान्वयः तथाचश्रीविष्णुपुराणे कापिद्भ्रूभंगुरंकृत्वाललाटफलकंहरिं वि
लोकयनेत्रभृंगाभ्यांपपौतन्मुखपंकजमिति अन्याचकटाक्षवाणाद्येपैर्घ्नतीवेक्षत अत्रापिप्रेमसंरंभएवकारणंज्ञेयं निर्दिष्टदर्शनघ
97 देतुक्तेः प्रेमेत्यनुवर्त्तेव्वी जुषाणासेवमानाप्रीत्यावीक्षमाणेत्यर्थः आपीतमितिदृष्टोऽष्टपकत्वंध्वनितंपरमप्रीत्यासम्यग्दृष्टम
पीत्यर्थः संतः प्रीतभक्तैकनिष्ठाः भइतिमधरप्रेमणः प्रीतभक्तेर्धोतत्स्यभावांप्रामाद्वेसाम्प्रमभिप्रेते किंतुसारागाणांपदांबु
जमित्यादिन्यायेनतेषांश्रीपादांबुजेभक्तिः आसांतुप्रेयसीनांअधरामृतादिलोभेनप्रायःश्रीमुखएवराग इतिप्रेमवैशिष्ट्यं
सूचितमेव अतएवतेषांश्रीपादाब्जयोः कोमलत्वादेः प्रायःसाक्षादननुभवादब्जादिरूपकाप्रयोगः काचित्परमलज्जादि
गुणेनप्रासाक्षाच्चिरंहरुद्रष्टुमशक्तत्वात्अतएवनेत्रयोरंध्रेणद्वारेणहृदिकृत्वेतिमनसिसर्वांगस्फूर्त्यातत्तदृशेषसौंदर्यानुभवा
र्थमिवेति निमीलितनेत्रेरेकास्मिन्नेवांगेलग्नयोरन्येषांमनस्यपिदर्शनासंभवात् किंवा नेत्रद्वारेणनिःसरणभयादिवेवि
स्कतस्ततत्तत्प्रेमसंप्लुतत्वस्वभावेनैवअतएवोपगूह्यहृदिनमालिंग्य चकारात्कृष्णकृष्णेतिकीर्त्तयंती तथाचश्री
वैष्णवेपुराणे काचिदालोक्यगोविंदमायांतमतिहर्षिता कृष्णकृष्णेतिकृष्णेतिप्राहनान्यदुदीरयदिति काचिद्भ्रुकुटिमित्यत्र
यद्येकैवगोपीव्याख्यायते तदात्रपराद्धारोक्तेयमचूमीज्ञेया आनंदरसेऽत्यंतनिमग्नासतीआस्तेक्षणमासीदित्य
र्थः योगीध्यानयोगेनभगवतिच्छिन्नैकाग्र्यंगतः तथाचश्रीवैष्णवे काचिदालोक्यगोविंदंनिमीलितविलोचना तस्यैव ६७

३३

रूपं ध्यायंती योगारूढेव चावभाविति वहिर्वृत्यभावमात्रे दृष्टांतः तत्र नेत्ररंध्रेणेति तस्मादप्यस्या विशेषः सूचितः ध्याने दर्श
नादपि साक्षात्संदर्शनेत्यंतानंदात् तच्च श्रीभागवतामृते विवृतमेव तत्रापि काचिदिति गोपीत्वेन भावविशेषात् अतएवा
लिंगनाच्च साक्षात्संदर्शनवद्भ्यः पार्षदादिभ्यः गोपवर्गादिभ्यश्च तदविशेषः सूचित एवेति नो भिं चंद्रावलीभद्राश्यामाशैव्या
म[stain]नुक्रमात् विशाखाललितां राधामित्यष्टौ श्रेष्ठतांगताः तत्तन्नाम्नामग्रहणएकारेणपूर्वं लिखितमेव यद्यप्यासां प्रेम्णो
तारतम्यं वाकुत्संनघटते प्रत्येकं सर्वासां तस्मिन् प्रायः परमकाष्ठापत्तेः अतएव कं करांबुजग्रहणादिवृत्तासंस्वस्वभा
वानुसारेणतदानीतनेष्टानुसारेणैव वा प्रवृत्तिः तथापि मुक्ताग्रणप्रकन्यश्रीवैकुंठपार्षदवराणामिव तासामपि कथंचि
त्तारतम्यकल्पनया तत्रापि मुख्यत्वेन प्रसिद्धानामष्टानां तास्वपि श्रीराधादेव्याः सुप्रसिद्धेन सर्वतो वैशिष्ट्येन श्रेष्ठ्यं तत्त
त्तद्भावानां तच्चेष्टितानाम[stain]प्यूह्यं अतएवाष्टौ तथा तथा पृथगुक्ताः नच केवलं ता एव निस्तापा हृष्टाश्च बभूवुः किं त्वन्याः
सर्वा अपीत्याह सर्वा इति केशाः सुंदरावर्तीनो यस्येति केशवः अस्त्यर्थे वः तस्य आलोकः ईषद्दर्शनं तदेव परममुत्सवः सर्वा
र्थसमुच्चयः चित्तोल्लासो वा तेन निर्वृता इति विरहतापाधिक्यं निर्वृत्यनंतरमेव तत्त्यागासिद्धेः यद्वा आलोकस्तेन सम्य
ग्निरीक्षणं परमोत्सवश्च प्रेमनर्मादिताभ्यां निर्वृताः तत्रानुकूलो दृष्टांतः प्रकर्षेण आसम्यक् जानातीति प्राज्ञः श्रीकृष्ण
तज्ज्ञत्वादिमहात्म्यात्तत्वाभिज्ञो महाभागवतोत्तमः तं कुत्रापि गंतुं पुनः प्राप्य प्रकर्षेण लब्धा प्रीत्या वरुध्यासंगम्य तद्विरह

जंतापं आकारप्रश्लेषे एण अजनात्र स्यविचोर्जुनावेत्स वाय याजहतितद्वदिति अस्य च सुप्रसिद्धत्वेन तथा रामरावणयोरि
वेत्यादिन्यायेन तदेकयोगपत्वेन च दृष्टांतत्वं ततः श्रीभगवतोपि परमनिर्वृत्या भगवता सारा विभीवनाधिकशोभाजाते त्या हृताभ
९४ रिति विधूतः निरस्तः शोकोविरहजोऽस्तत्तापो याभिः ताभिः तद्विशेषश्चाक्तिः श्रीपराधारेण ततः कश्चित् प्रियालापैः क
श्चिद्भ्रूभंगवीक्षितैः निम्नेऽनुनयमन्याश्च करस्पर्शेन माधवः इति अतस्ताभिर्वृतः सन् भगवान् सर्वैश्वर्यसंपूर्णोपि अच्यु
तः कथंचित् कदाचित् कस्माच्चिदपि शोभा भरान् च्युतिरहितोपि आधिकं यथा स्यात्तथा विशेषेण अरोचत अशोभत
भगवानिति आधिकविरोचने हेतुर्वा तेनैवाशेषनिजभगवत्तासर्वस्वप्रकटनादित्यर्थः स्वत एवाशेषशोभायाः परां का
ष्ठां प्राप्तस्यापि ताभिर्वृतत्वेनाधिकरोचनं दृष्टांतेन साधयति पुरुष इति जीवः प्रलीनस्वतः सर्वशक्तियुक्तोपि इंद्रिया
दिशक्तिभिः प्रकटताभिः सतीभिरेव यथाधिकं विरोचते अन्यथा मूर्छितादितुल्यता प्राप्तिः एवं माधुर्यकारुण्यादिगु
णप्रकटनेन निजवल्लभावलिवृतत्वेनैवाधिकातस्यापि शोभा स्यात् अन्यथा भक्तवृंदसेव्यमानत्वेनाप्यशेषशो
भामयभगवत्तासारापूर्तिप्रसक्तिरिति अत एवाश्चर्ये एतद्बोधयोग्यत्वेन वातातेति संबोधनं यद्वा तत्स्म
रणात्प्रेमवैवश्येनैव पूर्ववत् विशदोक्तस्य रोचने वैशिष्ट्यस्योपकरणांतरमपि दर्शयति तदिति द्वाभ्यां स
म्यक् प्रत्येकं सर्वासामेव हस्तधारणादिना आदाय रासयोग्यपुलिनांतरं गंतुं पूर्वं पुलिनतो गृहीतत्वान्निर्विश्य
प्रविश्य मध्यमधिष्ठायेत्यर्थः विभुर्व्यापक इति एकस्यापि सर्वासां युगपत्समादानादि समावेशार्थं पुलिन ९८

स्यकामोद्दीपनसामग्र्या रासक्रीडायोग्यतां दर्शयन् तद्विशिनष्टि विकसितेति सार्द्धेन वायोः शैत्यं पुलिनसंबंधात् मांद्यं च षट्पदास्पद
त्वात् सौरभ्यं च व्यक्तमेव शारदिति चंद्रांशूनां सुप्रसन्नतासंदोहेति चंद्रस्य पूर्णतानाध्वस्तदोषेति रात्रित्वापगमेन दिनवत् प्रकाशस्य सूचितः कृत्स्ना
याः श्रीकृष्णस्य नामत्वेन सवर्णत्वेन च सख्यं प्राप्ताया अतएव वहस्तेति किंवा विचित्रशोभाभादिना तस्यापि चित्ताकर्षिकायाः तदेवाह हस्तेति
हस्तैरिवाचयनेन स्थलीवैषम्यकठिनांशराहित्यादिकं ध्वनितं अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा तासामादायेतिताभिः सह तत्तदेव पुलिनानि विशिष्य मध्यप्रदे
शं प्रविश्येत्यर्थः विशेषेण भवतीति विभुर्विभूवेति शेषः निजवैभवं प्रकटयामासेत्यर्थः तच्च दर्शनेति द्वाभ्यां वदयते अन्यत्समानं तनोति
हृष्टानां प्रेमसेवामाह तदिति तस्य क्रीडाविशेषोत्सुकस्य विभोः दर्शनेनाह्लादस्तेन विशेषतो धूतानाशिता हृद्रुजः सर्वाधयो यासां तथा
विधेन तेन सह तत्रागमनेन रासक्रीडानिधारात् विधूतशोकाभिरिति पूर्वं विरहशोषमात्रस्य नाशनं अधुना तु शेषहृद्रुजामिति
भेदः अतो मनोरथांतं ययुः यद्वा उपगर्भितं तत्रेयं मनोरथांतमिव ययुः रासक्रीडाप्रत्यासत्तेः यथा श्रुतयोपि तत्कृष्णादिवर्ह्म
नात्तप्राप्तेः इव भवति नतु साक्षात्तल्लभंते साक्षात्प्राप्तेः सा चोक्तैव श्रीब्रह्मस्तुतौ अद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेवेत्यादिना य
द्वा तस्य विभोर्ह्लादेन विधूता हृद्रुजा विरहार्तिलक्षणा यासां तथाभूताः सत्यः मनोरथस्य तत्दर्शनविषयकस्य अंतं समाप्तिं ययुः
पुनस्तदुक्तिरत्यंतविवृद्धस्य विरहतापस्यापगमेपि तत्संस्कारस्य तु क्रमेणैवापगमात् श्रुतयोपीश्वरं दृष्ट्वा क्रमेणैव कामजा
लंत्यजंति यद्वा मनोरथानामंतं निष्ठां यस्मादधिकोन्यो मनोरथो नास्ति तं प्रापुः क्रीडाविशेषं मेच्छन्नित्यर्थः श्रुतयोपीश्वरं दृ

९९

~~ष्टा कर्मसैव कामजाः स्वं प्रजंति यदा मनोरथानामंतं निष्ठां यस्मादधिके मनोरथो नास्तितं प्राप्ताः कौ उविशेषः~~ तद्भक्ति
विशेषमिच्छंति अतएवासनमचीक्लृपन् विचित्रचारुप्रकारेण रचयामासुः कैः स्वैः स्वयंपरिहितैः उत्तरीयैः कुचकंचुकोपरिवि
न्यस्तैः कंचुकस्य सूक्ष्मतरवस्त्रत्वात् विरहरोदनधारापाताच्च कुचकुंकुमेनांकितैर्भूषितैरित्यर्थः ननु कथं लज्जाताभिः परिहृता
कथं वा प्रभवे कुचकुंकुमांक्तैरुत्तरीयैरासनं दत्तं तत्राह आत्मेति आत्मभ्यो पिबंधः प्रेयान् तस्मै आत्मकोटिप्रेष्ठायेत्यर्थः अतोस्य भूस्पु
प्रवेशेन परमस्वदुःखापत्तेः स्वस्वं प्रेमविशेषमित्यर्थः आसनकल्पनं पुनस्तिरोधानशंकाकुलत्वेन नत्रैवावस्य विरहविषया स्वाभिप्रेता
र्थस्यापि पक्षपरिपाटीविशेषा यद्वा अन्यत्रैव्योरव्यात्तं एवस्वस्तोत्तरीयेणतस्य चातिसूक्ष्मतयासर्वेषामपि विस्तीर्णे आसनार्थं एकत्रैव
किंवा स्वस्वगर्वादिभेदेन पृथक्पृथगेव कल्पयामासुरित्येतिज्ञेयं ईश्वरः परमस्वतंत्रोपि भगवान् सर्वैश्वर्यपरिपूर्णोपि सः रसि
कशिरोमणिः प्रेमामृतावर्त्तवर्द्धनश्रीकृष्णचंद्रः तस्मिन्नासने उपविष्टः सन् चकासे यद्वा भगवान्निति तेनैव तस्य भगवत्तासार
प्रकटनमित्यभिप्रेतं ईश्वर इति सर्वेशात्किम तं पृथक्पृथक्कल्पितासनसमूहेतासां स्वस्वचमंतोषविशेषार्थं तत्तद्दलादितं
त्वेनैव एकस्यापि पृथक्तयैवोपवेशात् योगेश्वरैः सिद्धिसमाधिभिः श्रीसनकादिभिरपि श्रीरुद्रादिभिरपि वा अन्तर्हृदि एका
ग्रतां प्रापिते चित्ते कल्पितं मानसपूजायां तदुपवेशार्थं विचित्ररत्नादिना प्रयत्नेन रचितं अर्पितं वा आसनमेकस्य पृष्ठतितस्य
साक्षात्तत्स्वीकारोपि नास्तीति व्यंजितं तादृशोपि चकासे अत्र हेत्वंतरं गोपीनां परिषदं सभां प्राप्तः वर्तुलमंडलाकारेणोपवि
ष्टानां तासां मध्यवर्ती सन् अनेनापि पूर्वैवदैश्वर्यमूह्यं किंच अर्चितः ताभिः संमानितः आसनकल्पनेनैव किंवा तांबूलादिसमर्पणेन ९६

नर्मादिनाकटाक्षादिना वा अत एव त्रैलोक्येति श्रीभगवद्वपुषसर्वदा त्रैलोक्यलक्ष्मीपदत्वेपिप्राधनात्तः सर्वकालाद्वैशिष्ट्यंपूज्यते अनेनका
शानप्रकारोपिदर्शितः सभाजयित्वेत्यनुवादः प्रश्नार्थेसभाजनस्यसम्यक्त्वविवक्षया किंवापुनर्विशेषेणसंमान्येत्यर्थः यतः अनं
गं अंगरहितमपिकामंदीपयन्तिसांगीकृत्यपूर्वंतोपिप्रकर्षायन्तिइतितथात्तं अत्यंतकंदर्पविवर्द्धनमित्यर्थः अतएवतासामंकेकृत्तयोः
नाभिस्तैनैर्नवाम्यस्तयोस्तस्यांघ्रिहस्तयोः अंके हस्तस्य किंवा अंघ्र्योर्हस्तयोश्चेत्यर्थः सम्यक्स्पर्शनेनविविधपरिपाद्याशनैः
शनैः सुखसंवाहनेनएवमपिपूर्ववदैश्वर्यंदर्शितं सर्वाभिरपिद्वयोरंगयोश्चतुर्णांवातेषांयुगपत्संस्पर्शनात् सम्यक्कृत्वा
प्रश्नविशेषार्थेतदुत्तरप्राप्त्यर्थंच ईषत्संक्षेपेणएवभावरे परमवाग्मित्वात् ततश्चकुपिताइतिपूर्ववदुःखप्राप्तेः किंवातेनकपटा
तिरेकेणकंचनात् यद्वाकोपंविनाअभिप्रायाज्ञानेनहृद्यप्रत्युत्तरालभ्यत्वादिति अन्यत्तैर्व्याख्यातं यादृग्जातादृशाभ्युवाकृत्वात्र
नगादीपनं किंवानत्येवसभाजयित्वा नाभिस्तस्यतथासभाजनमेवयुक्तमित्याशयेनाह अनंगेति उभयाननुभजतोऽभजतश्च
इतिप्रश्नत्रयं तच्चाकृतज्ञत्वादिपरिहारेणपुनः परित्यागाकरणदार्ढ्यार्थं साधयथास्यात्तथाएतद्ब्रूहि तेनेके किंवातेषां
फलं तत्सर्वंविविच्यास्मान्प्रतिसुबोधंकथयेत्यर्थः भोइतिसंबोधनेनावधापयेत्ति तत्रनिजदोषपर्यवसानेनतस्यमनो
ऽनभिनिवेशात् स्वार्थः निजदृष्टमात्रफलार्थएवतस्मिवाएकांतः तस्मिन्नेवैकस्मिन्नंतेनिष्ठायस्यतथाभूतउद्यमोयेषां
ते इतिश्रीगुरुसेवमिथ्योवैष्णवैः प्रणामादिकंचपरिहृतं तत्रतत्रसद्धर्मादिसद्भावात् आत्मानमेवेतिलोकदृष्ट्यापरोपका

रसंभावित्तं धर्मादिकंनिरस्तं प्रत्युपकारापेक्षयैवभजनात् एवं दोषपरिहारापेक्षयाप्रत्युपकारेपि धर्माद्यभावः नद्याजजनेतारत
म्याभावोप्यूह्यः अन्यथा उपकारप्रत्युपकारयोः स्वत्पफलाभावेनानुभजनासिद्धिः एवमेवानुभजंतीत्यत्रापि यावत्भजनानुसारेणभजंती
तिप्रश्नस्योत्तरं सिद्धेत् अतोयत्रप्रत्युपकारापेक्षापि तत्रधर्मइतिसूचितं हिनिम्स्रयेनान्यथा उक्तादन्यप्रकारेणतत्रमिथोभजनंन
100 स्यात् यद्वा तत्रतत्रमिथ्यात्वंनास्तीत्यर्थः सखेनैवकथनात् यद्वा आत्मनोपि तासुतादृशभजनाभिवकारुण्यभरेणमन्वा
नः सहजसख्येनतत्परिहरन्संबोधयति हेसख्यइति अन्यत्रैर्व्याख्यातं तदितिपूर्ववदेव अतइत्यर्थबलादायान्येव यद्यपितत्रा
प्यन्यान्यमुपकारेणदृष्टसुखंघटेत तथापिस्वोपकारजनित्वात् प्रत्युपकारस्यावश्यापेक्षत्वात्स्वधर्माभावेनतात्विकत्वात्तैर्भावादपि
विचारेणसुखंनावएवपर्यवस्येदिति नचसुखमितिव्याख्यातं यद्वा उन्मत्तवन्नीयतामित्यादिवत् लेखपकभ्रमेणैवतत् वक्ष्य
माणानुसारेणात्तदनपेक्षत्वात् स्वार्थोद्यमितिपाठोपिश्रीवित्सुखादीनांबहूनांसंमतः ततश्चतज्जनमन्यार्थंप्रतीयमानम
पिस्वप्रयोजनार्थमिवेत्यर्थः अन्यत्स्पष्टं अथवास्वार्थमेव उद्यमोयेषांजनानांतेहिते यथाराजसेवकाः वित्तदेवे
तनिकादयः हिप्रसिद्धौ अतएवप्रायोलोकानांसर्वेषामेवदृष्टार्थपरत्वात् तेविशेष्यस्यपष्टंननिर्दिष्टाः अभजतः दैत्यादीन्मा
वात्सल्यादिनाच वैप्रसिद्धौ तथोतिदृष्टांतेननिरूपाधिसहजकारुण्यमभिप्रेतं नेहिश्रीभागवताएव तत्कृतसंमतत्वकृतात्म
नामित्यत्रतैर्व्याख्यातमेव तथापिकारुण्यः पितरौचेतिचकारेध्याहार्यः निरपवादः संपूर्णइत्यर्थः तैः प्रत्युपकाराद्यन १००

पेक्षया केवलमत्यंत कृपालुत्वेनैवोपकारात् सौहृदं च निरूपवादं तयोः सहजास्निग्धत्वात् केवलसौहृदोक्तिः पुत्रपालने
पित्रोर्धर्मानुत्पत्तेः यद्वा कथंचित्तेनापि तयोर्धर्मोद्भवस्य तत्रश्रुते ह्यं तयोस्सस्तत्त्वेति हे सुमध्यमाः हे सुंदर्य्यः
तितदेव सौंदर्य्यमिति यद्वा तत्र युष्मासु भास्येवेति भावः इदं च तासां सामात्मभजनार्थं चातुर्यं वै एव नैव भजंति हि
तो निश्चयेवा न कृतं तदृजं वेजानंति अनुसंदधतीत्यकृतज्ञाः लोकाद्यपेक्षावत्त्वे पित्र्युपकारसामर्थ्येप्यज्ञानेन न तद
करणम्मूर्खा एवेत्यर्थः एवं तेषामज्ञत्वेनाभजनमभिप्रेतं सामर्थ्यं च तेषां ज्ञात्वापि ये न भजंति ते त्विति निर्द्दिश्य इत्याह गुर्वि
ति एवं तासां मते श्रीभगवतो विचित्रक्रीडया आत्मारामता आत्मकामता च न घटतेत्येव गुरुशब्दप्रयोगेण गुरुध्रु
क्त्वा च नत्रेया विरहार्त्तिदत्वेन भजनासिध्या प्रथमपक्षद्वयं च न संगच्छेत तत्राकृतज्ञतैव परिशिष्यतेति तथा
चाग्रे वक्ष्यते अकृतचेताइत्यादि श्रीविष्णुपुराणे श्रीवल्लदेवयाने च अकृतज्ञध्वजे ह्यस इति अत एव तैरपि व्या
ख्यातं अकृतज्ञत्वं तद्वचनेनैवेति चरमकोटिगतिमिति तत्रापि चरमकोटित्वं घटत्येव यद्वा गुरुध्रुकृपदेन पदार्थो न चे
तयारलत्तण येवनैरतिकठिनइति व्याख्यातं तस्यैव चरमकोटिगतत्वं सुसंगतमेव तु शब्दे भिन्नोपक्रमे आत्म
रामत्वादिचातुर्विध्यारहितोप्यहं न भजामि नत्रः सर्वदोषप्रयोगः स्वभावेनैव स्वस्य यत्रत्तणपत्यापरमवे योगम्यात्

101

हे सख्य इति आत्मत्वादिराहित्यमेव साधितं अन्यथा सख्यासंभवः जैत्रनितिविचारविशेषराहित्यमभिप्रेतं अन्यथास्व
त एवानुवृत्तिसिद्धिः ननु अस्माकं त्वय्यनुवृत्तिः सदानुवर्त्तत एवेति चेत्सत्यं विशेषेण तत्संपत्यर्थमिति स दृष्टांतमाह
यथेति विशेषतो न चेद् इति पुनः प्राप्तिसंभावनानिरस्ता अत एव नितरां भक्तो व्याप्तः एवमित्यस्यानुवृत्तय इत्यनेनान्वयः हे
अवला इति तत्र स्वतः शङ्काभावं सूचयति पृथ्वे पृथ्या इत्यस्योत्प्रियत्नेन सम मतिरोधाताद्यपराधो न ग्राह्य इति भावः अन्य
नैर्व्याख्यातं यद्वा एवमित्यस्य समयेत्यनेनान्वयः तादृशचिंतानिर्भक्तेन समये समर्थः तत्र हेतुः मदर्थेति अत एव परो
क्षमपि भजते वप्रेमात्लापं शुरु एवतागुणगायता भावविशेषं युष्माकं स्मारतां केवलं तत्र क्षीनमात्रेणैव स्थितमित्यर्थः
अथवा अनुवृत्तिवृत्तये इत्युक्तं सा वकी दृश्यत्यनुवृत्तिस्तां दृष्टांतेनाह यथेति अतोऽस्य पूर्वेणैव संबंधः हे सख्य इत्यनेन र
त्व युष्मानधिकृत्यनोच्यते सहजसख्यादिति व्यंजितमेवाभिव्यंजयाति एवमिति हि अपि युष्माकमपि मय्यनुवृत्त
येकिं अपितु नैव कुतः एवं तादृशचिंतानिर्भतया मदर्थमेव नान्यत् किंचिद् दृश्यत उक्षिता उपेक्षिता लोकाश्चतुर्द
श भुवनानि श्रीवैकुण्ठादयः अतो वेदा स्मृत घोषित कर्मानादरात् अत एव स्वाश्च पतिपुत्रादयो याभिस्ता
सां स्वत एवमायिनिरंतरविशुद्धसरमानुवृत्ति वृत्तेरित्यर्थः एवं मुमुक्षुभ्यो मुक्तेभ्यश्च भक्तेभ्योऽप्यासां विशेषो दर्शितः १०१
तेषां तत्तदपेक्षासंभवात् तादृशभावाभावाच्च ननु तर्हि किमर्थमधुनैवांतर्हितः तत्राह मयेति परोक्षं भजते इति कुत्रापि

मयातिगतमासीत् किंतु युष्मदंतिके एव वर्त्तमानेन परोक्षं मदगोचरं धिया युष्माभिः क्रियमाणं विचित्रप्रेमालापादिकं भजता
हेतांशं तच्छ्रोतुमित्यर्थः एवं कितवयोषितः कस्त्यजेदित्यादिपरिहृतं यद्वा अपरोक्षं साक्षादेव भजता तिरोहितं युष्माद्दृ
ष्टिमात्रेण स्थितं तथापि प्रियजनदुःखहेतुत्वेन दोषः स्यादेवेति चेत्तर्हि दोषतया मिताशयेनाह प्रियं प्रिया इति यद्यननुतदपि
किमर्थं तत्राह प्रियं प्रिया इति प्रियाभिः सह प्रियस्य तस्य क्तमेवेति भावः यद्वा तत्परोक्षभजनं प्रियं प्रियस्य तं मां सहज
मत्कौतुकरसेनेत्यर्थः अहो वत्तेदं साधककौतुकं यत्प्रियजनप्राणैः सहक्रीडनमिति चेत् तत्राह प्रिया इति प्रेमरूपत्वादपि
प्रीतिविशेषायैव स्यादित्यर्थः यद्वा तत्तथापि माशब्दद्वयं निषेधे प्रकृतमर्थं गमयति अर्हेत्यर्थः कुतः प्रियं प्रियाः प्रि
यस्य प्रियास्तु तथाकर्त्तुमयुक्तत्वादित्यर्थः एतच्चानुनयनचातुर्यं अन्यत्तन्त्रं तत्र समानो च इति संबोधमात्रेण बहुश्रु युष्मा
न्प्रतीत्यर्थः स्वसाधकत्वं स्वीयं प्रत्युपकारकृत्यं न पारये कर्त्तुं न शक्नोमि यद्वा वो युष्माकं यत् स्वीयं असाधारणं
साधुकृत्यं तद्दातुं न पारये तत्र हेतुः निरवद्यास्सर्वनैरपेक्ष्येण सर्वोपाधिराहित्येन निर्मलप्रेमविशेषेण च निर्दोषा
संयुक्संयोगः साम्पगमद्विषयकता दृशाकामस्य महाने वगुणेऽभिप्रेतः निरवद्यसंयोगहेतुत्वात् किंचयद्
ति दुर्जरा अच्छेद्याश्च विगेहशृंखला गेहा निगेहसंबंधिपतिपुत्रादयस्ता तदर्थकृत्यानिश्चतान्यैवं मंत्रखलाः कृ

तितामपि बंधहेतुत्वात् ताः संवृश्च्य भजन् भवत्य इति प्रेमगौरवेण प्रतोममत्ता दृशात्वाभावान्न पारये इत्यर्थः अन्यैर्वा ख्या
तं यथा मुमुक्षुः असाधुकृत्यं मद्विषयकं नैष्कर्म्यादिकमपि किमुत साधुकृत्यमित्यर्थः इदं च ताभिः सह स्वच्छंदेन
102 सदा क्रीडालोभेनोक्तं अपारणे हेतुः निरवद्यनिजांगमात्मानं वा संयुजे इति समर्पयंति इति तथा तासां किं च दुर्ज
राः गेहस्पृंखलाः नित्य गोपालनादि दृढकृत्यनिबंधान् सर्वबंधजनानुवृत्ति बंधांश्च संवृश्च्य या भवतीरहं माभ
जंमसेवितवानस्मि शृंखला मिति पाठे पि तथैवार्थः दुर्जरेति विशेषणेन शृंखलारूपकेण च निजप्रात्याप्यच्छेद्य
त्वं संख्या देन च आसक्तिः किं चित्त्यागे पि वहिस्त्यागासामर्थ्यं किं वा संछेदनेच्छायामपि सत्यासामर्थ्यं ध्वनि
तं युष्माकं हृदात्मानर्पणेन सर्वथै निरपेक्ष्याभजनेन न च प्रत्युपकाराशक्तिः अतएव ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजा
म्यहमित्यादि निजवचनव्यभिचारापत्तेश्चाहं युष्माकमृणी एवेत्यर्थः इति सर्वथा प्रत्युपकारासामर्थ्योक्तिः अये
चक्षुरेण यकुलहृध्यायां ते श्रीरुक्मिण्यै प्रत्ययमेव वक्ष्यति वयं प्रतिनंदयया मइति अत्र च प्रतिनंदनोऽप्यशात्त्या
केवलमन्येत्वमेवापादयन् अतस्तस्याः सकाशादप्यासां विशेषः प्रसिद्ध एवेति निजोच्छिष्टप्रसादस्य
प्रदानेन सदानुगृह्णंति धत्ते यमूस्मै श्रीधरस्वामिनेनमः इति श्रीदशमे द्वात्रिंशः ॥ ॥ रासली
लामयस्येषा जगदेकमनोहरा यया श्रीव्रजदेवीनां श्रियोपि माहिमाधिकः इत्थं द्वंद्वी भगवतः तादृशाव १०२

चनादिनानिजाशेषभंगवत्तांप्रकटयतः अतः सुपेशलाः परमसुमनोहराः विरहः भूतो भावीतज्जंतापंदाहं जहुः पू
र्वमुक्तस्याप्यस्यात्रपुनरुक्तिः विरहेप्यपरिरंभजनात् तयाविशेषतो निजजागरितादिप्रतिपादनेन पुनर्विच्छेदस्प
मननाद्बाधनेवसस्पर्क्ता पत्पाग विवक्षया यतोगोप्यः सहजप्रेमरसपरिप्लुतचित्ताः स्मर्थे: किंच तदंगेति आलिंगन
करग्रहणादिनासंपन्नमनोरथाः सत्यः यद्वा भगवतएव विशेषणं सुपेशलत्वात्स्वेनुलेनतासां गोपीनां अंगे रूपचित्ता
शेषइति अतएव रासक्रीडामारभत आसनं विसायकर्तुं प्रवृत्तः गोविंद इति श्रीगोकुलेंद्रतया तत्रनिजाशेषैश्वर्यवि
शेषप्रकटनेपरमपुरुषोत्तमता स्त्रीरत्नैरिति तासां च सर्वस्त्रीवर्गश्रेष्ठतापोक्ता इति रासक्रीडायाः परमसामग्री
दर्शिता तामेव प्रथयति अनुव्रतैस्तदनुकूलैः स्तत्सदृशाकलाभिज्ञैरित्यर्थः अतएव प्रीतैः उल्लसितैः यद्वा तत्प्रे
मभरविवशैः अतोनुव्रतैस्तदेकाधीनैः अतएवान्योन्यमाबद्धबाहुभिः बाहुबंधनकराज्ञेयाः अन्यथानेत्स्यादि
सौंदर्यसंपत्तिः अन्योन्यत्वंच तासामेव नतुतेनसह तद्वद्गुम्फितासां प्रत्येकमुभयतः कंठग्रहणात् एतच्च
रासक्रीडालक्षणं तथाचोक्तं नटैर्गृहीतकंठीनामन्योन्यात्तकरश्रियां नर्तकीनां भवेद्रासोमंडलीभूयनर्त
नमिति अयमस्मिन्मंडलीमध्येऽत्रैवास्तांनचनिःसर इति आवरित्यादिशब्दग्रहणाभिप्रायः रासः परमरसकदं
बमयइति श्लेषार्थः सएवोत्सवः क्रीडाविशेषरूपं पर्वसुखविशेषसाधनसारसमुच्चयोवा हसेनपरमानं

दधनमूर्त्तिनाहेतुनासम्यक्प्रवृत्तः इतिसंप्रवृत्तोरासस्यकर्त्तृत्वनिर्देशेनप्राधान्योक्त्यास्यसर्वतोवैशिष्ट्यंस्तेयं सम्प्र
कूलमेवदर्शयति गोपीनांमंडलेनमंडितइति तद्विष्णुधर्मोक्तः श्रीपराशरेण रासमंडलिवंधोपिकृष्णपार्श्वमनुग
103 ता गोपीजनेननैव भूदेकस्थानस्थिरात्मनाहस्तेप्रगृह्यचैकैकां गोपिकांरासमंडले) चकारतत्करस्पर्शेनिमीलितदृशं
हरिः ततःप्रवृत्तेरासश्चलद्वलयनिःस्वनः अनुयातशरत्काव्यगेयगीतितिरनुक्रमादिति किंच तासामिति
तथाचोक्तंश्रीविल्वमंगलेन अंगनामंगनामंतरामाधवोमाधवंमाधवंचांतरेणांगनाएगइत्यमाकल्पितेमंडलेमध्य
गः संजगौवेणुनादेवकीनंदनइति एतदनुसारेणसर्वमध्येमीटीभूतः शंकुस्थानीयएकोबोधव्यः अन्यथामंडलेपा
र्श्वद्वयस्थगोपीद्वयकंठग्रहणेनवेणुधारणासिद्ध्यारासमहोत्सवेपरमंमंगलमधरमोहनतद्वयाभावपत्तिः तदपि
प्रायेणैववक्ष्यते मध्येमणीनामित्यादि स्त्रियइति स्त्रीसत्पुरुषस्पतथैकतत्संयुक्तामितिबोधयति अन्यथावैषम्ये
णदोषापत्तिः सुखभंगश्चेत्यर्थः एकस्यैवतथाप्रवेशः सर्वासांचप्रत्येकंयुगपत्कंठग्रहणंतथापिताषांस्वनिकटत्व
मानः तत्रचपार्श्वद्वयेवर्त्तमानस्यापेक्षत्वेनैवमानः तत्रैकंचितत्तदलंदितमित्याद्यशेषासमंजसंसमाधदाह
योगः अचिंत्याद्भुतशक्तिविशेषवस्तस्येश्वरेणेति द्योराकाशंडोकोनिवासोयेषांइतिस्वभावतएवव्योम्निभ्रमतानि
कस्माद्रासक्रीडादर्शनात्संहृत्यस्थितानामित्यर्थः अतएवविमानशतसंकुलंनभोबभूव यद्वाद्यौः स्वर्गः तत्र १२
स्थस्वर्गोपितादृशोत्सवासद्भावः तेषांस्वस्वेसेवायावरेवसरोपिसूचितः अतएवात्योत्सुक्येति इत्यसमये

ष्यागमन दोषः परिहृतः अथवा एतेरेव लुब्धी भगवत्क्रीडायां अंतरिताः परिकरादेर्विविशो वा ज्ञेयाः अत एव वैकं
दिवौकसां तत्क्रीडोपकरणत्वेन सदा सावधानं व्योम्न्येव वर्तमाना मित्यर्थः एवमन्यत्राप्यूह्यं ततस्ते व्योदिवौको
स्यः किंवा नंदनं तरं स्वयमेव वनेषु दिव्यत्वात् महामंगलोत्सव स्वभावात् एवमग्रेपि आर्दुंदुभीनां नादो मंगला
रंभार्थं स्वस्व वर्गसंमेलनार्थं च निनेत्तरां पेतुः नि शब्देन वृष्टरूप इति व कृत्वेन चरंगस्य स्वप्रसूनपुष्पास्तरणं किलजा
तमितिवोध्यते गंधर्वाणां पतयः श्रेष्ठाः अन्यथा तादृशानत्ययोग्यगानासिद्धिः तेषां श्रेष्ठसाफल्यासंपत्तिश्च सौ
भिरप्सरोभिः स्वपत्नीभिर्वा सहिताः इति सर्वेषामेव तदेकनिष्ठतोक्ता न तिष्ठति मलो यस्मादित्यमलं इति ते
षामपि कामादिदोषो निरस्तः एवं देवकृतोत्सवमुक्त्वा रासयोग्यं वाद्यगीतादिवत्त्कुमादो वाद्यमाह वलयानामि
ति किंकिणीनां कांच्यादिवर्तिनीनां घोषिना मितियोषित्वेन सामान्यत एव वलयादिसद्भावो न तु साधं भूष
णत्वेन ग्रहणादिति वोध्यते पूर्वं गृहेभ्यो निर्गमे ताभ्यां तदनपेक्षणात् सपत्न्याणमिति ताः सांप्रत स्पर्धेता वल
यि वगतस्य श्रीभगवतो पित्ता वद्दलयादिशव्दोभिप्रेतः रासेन यन्मंडलं मंडली वंधः किंवा रसस्येदं रासं यन्मं
डलं तस्मिन् यद्वा रससमूह मित्यर्थः भगवान्सर्वैश्वर्यशोभाभरसंपन्नोपि तत्र रासमंडले अत्यंतम्सुशुभे स्व
तो शोभ शोभा च रमकाष्ठागतस्यापि ताभिः शोभातिशयं पूर्ववद्व्यंजनसाधयति मध्येइति हेमानां हेमानि

र्गतानां हेमवर्णानां वा यथा महामरकतमणेरपि हेममणिमध्यवर्त्तितयैव शोभाधिक्यं स्यात् तथापि तस्यापि पृथग्जनाक्षे
षेणैवाधिकाशोभास्पादित्यर्थः तत्र हेतुः देवकीसुत इति प्रेमविलासार्थं देवकीजातत्वात् पृथग्जनविषयकप्रेमभ
१०५ रविस्तारणेनैव शोभाभरसंपत्तेरिति भावः देवकीयशोदेति पूर्वं लिखितमेव अन्यत्तैर्लिखितं यद्वा महामरकत
इत्येकत्वं वस्तुतो भगवत एकत्वस्यापि किं वा वेणुवादनार्थं मध्यवर्त्तिनोऽभिप्रायेण अन्ये केचिदाहुः स्वभावेनेन्द्रनी
लमणिवर्ण्णस्य सौन्दर्यागतिकौशलेन युगपदिव प्रत्येकं कण्ठग्रहणादिना ताः सर्वा व्याप्य भ्रमणात् तासां सुहे
मगौरिणां कोटिघटासंपर्कादिन्द्रनीलरूपामलमरकतमणिवर्णता जात्या महामरकत इत्युक्तमिति ततश्चान्त्य
शक्तिविशेष एव न तु कोऽपि भगवत्ताविशेष इति न केवलं ताभिः सोऽधिकं शुशुभे किंतु तेन ताश्च शुशुभिरे इत्याह
पादेति पदानां न्यासः नृत्यांतिभिर्भूम्याक्रमणेऽभंगपस्ते: भुजानां हस्तानां विधोवेण धुतिभिः हस्तकभेदनचा
लनैः यद्यप्यन्योन्यवद्धवाहुत्वेन भुजविधूतयो न संभवेयुः तथापि अन्योन्यवद्धाभ्यां वाभ्यां संहत्यैव वा किं वा
कस्यचित्तद्वर्त्तुमावद्धत्वपरित्यागेनैव यद्वा अन्योन्यावद्धानामपि भुजानां नृत्यगतिभंग्यैव ता बोद्धव्याः एवमग्रे
पि सर्वत्र तथैव ज्ञेयमिति स्मितसहितैः भ्रूविलासैः तत्तद्भावाभिव्यंजकनर्त्तनचातुर्यैः भज्यमानैः स्वभावतः
कार्श्येन विशेषतश्च नृत्यार्थपरिवर्त्तनादिना भंगमिव गच्छद्भिर्मध्यभागैः पटैः भगवदुत्थाने सति पुनः परिग १.४

हीतपनिनिजनिजोत्तरीयाल्लेव कृष्णस्य श्यामसुंदरस्य वधूः तदाश्लिष्टांगो रंगस्तदेकाश्रया इत्यर्थः तत्र दृष्टांतेना पिबं
जितमेव किं वा कृष्णस्य वधूः प्रियाः इति तास्सद्भावात्तत्त्वैदग्ध्यादिकं तत्प्रेममोहितत्वं च प्रयुक्तमेवेति भावः अतस्तमेव गा
यंत्यः तत्प्रकारश्चोक्तः श्रीपराशरेण कृष्णः शरच्चंद्रमसं कौमुदीं कुमुदाकरं जगौ गोपीजनस्त्वेकं कृष्णनाम पुनः
पुनरिति विशेषणारतुः प्रक्षोभतं तत्प्रेमभरमौग्ध्ययोरन्योन्यसंवलने न तत्स्यैश्वर्यलौकिकत्वयोरैक्येनेव शो
भाभरसंपत्तेः नवितद्रवेति दृष्टांतेनान्योन्यशोभया तस्यापि शोभाधुनितेव चक्र इति नृत्यतिगति कौशलेन निजशक्ति
विशेषेणैव वनानानात्वमिव प्राप्तत्वात् किं वा मेघानां घटा घिवत्स्या अन्यथा मुख्यपामत्वाभावे शोभाद्यभावः
तस्यातिशोभानंतरं तासामतिशोभावर्णनं सर्वथा परमशोभाचरमकाष्ठागतानामपि रासक्रीडायां शोभाविशेष
संपत्त्या परमाद्भुतत्वात् ततस्त्वप्रहर्षोद्रेके एतासां नृत्तगीतविवृद्धिं किं वा नृत्यस्य प्रधान्यमुक्त्वा गानस्याप्याह
उच्चैरिति नृत्यमाना इति नर्तनेपि तादृशगानात्मकौशलविशेषं दर्शितः गानादिप्रयोजनमाह रतिसुरतं प्रे
मवा किं वा श्रीकृष्णप्रेमरसैव पथ्या यासां नचोच्चैर्गानादिना तासां संभ्रमः शंकनीय इत्याह कृष्णस्य चित्ता
कर्षकस्य परमानंदघनमूर्तेर्वा प्रेमसंदर्शनमुदिता इति गीतस्योच्चैस्त्वं दर्शयति यासां येन वा गीतेन आ
वृत्तत्वात् यद्वा यस्य गीतादेर्गीतेन लोका[illegible]दिना आवृत्तं तदेकरससमयमभूदित्यर्थः इति

तन्माहात्म्यमुक्तं अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा त्वत्पेनमानः श्रीकृष्णेनसंमानः यद्वा न्वसेनमानः कृष्णादप्याधिक्येनगर्वी
105 यासांताः रक्तकंठीप्रेमस्निग्धकंठः इतिगानस्यप्रेमसमयत्वेनपरममधुरत्वमुक्तं उच्चैर्गानेहेतुः रतीतिकृ
ष्णेतिचहृ यद्वाउच्चैःश्रीकृष्णादप्युच्चतया तथाचोक्तं श्रीपराशरेण रासगेयंजगौकृष्णोयावत्तारायतध्वनिः सा
धुकृष्णेतिकृष्णेतितावत्ताद्विगुणंजगुरिति तत्रहेतुमाह रक्तेत्यादिविशेषणैस्त्रिभिः एषांपदार्थः हेतुहेतुमद्भ
वेयं यद्यपितासामभिमर्शेनतस्तस्यापिमोदास्तथैवोच्चैर्गानंसंभवेत् तथापिरासगेयापेक्षयातदुच्चगीत
श्रवणेलालसेनवा नत्वाहंकृष्णंतोऽधिकेति अधुनापूर्ववत्तासुमुख्यानांप्रेमचेष्टितानिपृथक्त्वेनाह का
चिदितिसार्द्धपंचभिः मुकुंदेनपरमानंदपदेनस[?]मति ताद्दृशोन्नयनेहेतुः तथातेनतस्यजगतोपि
परमानंदप्रदत्वंध्वनि उन्निन्येमूर्च्छयामास यद्वा अपूर्वाः कल्पयामास अमिश्रिताः ततस्तेनमुकुंदे
नपूजितातेनसममुन्नयनेपि अमिश्रितत्वेनोन्नयनात् कथंपूजितातदाह साध्विति वीप्साहर्षसाध
त्वदर्शीयवावदितेतशेषः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा अमिश्रिताः विशुद्धाः तथाचसंगीतसारेजातयो
ष्टादशप्रोक्तास्तासांलक्षणमुच्यते शुद्धाःस्युर्जातयःसप्ततःषड्जादिस्वराभिधाः ताएवविकृताःस १०५

त्पो जातः विकृतसंज्ञया इत्यादि किंच षड्जार्षभी च गांधारी मध्यमा पंचमी तथा धैवती चाथ नैषादी शुद्धाः एतास्तु जा
तय इति कांचिदित्यनुवर्त्तन एव वक्तव्य यथा स्यात् इति पूर्वतो प्यस्याः सामानाधिक्यं तेन च गानेपि कौशलमधिकं सूचि
तं पार्श्वस्थस्येति शीघ्रसुखग्रहणं बोधितं अन्यथा रासावेशेन स्खलनं संभवेत् किंच पार्श्वस्थत्वेन तस्यापि तत्र सा
वधानत्वं तस्याः पूर्वतोपि भावाधिक्यं सूचितं अतः परिश्रमादिकं तद्दर्थं केवलं छलमेवेति तेनैव रासश्रमेण कदाचि
द्यष्टिमेकां लीलया गदामिवावष्टभ्य बिभर्तीति गदाभृत् यद्वा गदति वर्णात्मकं शब्दं निगदती गदा वंशी तां बिभर्त्ति
गदाभृत् वंशीधरः तस्य सखीकरं परित्यज्य तस्य स्कंधं जग्राह परिश्रांतलक्षणं श्रुत्वा दिति तथा श्रीपराशरे
णाप्युक्तं परिवर्त्तश्रमेणैका चलद्वलयलापिनी ददौ बाहुलतां स्कंधे गोपी मधुनिघातिन इति मल्लिकापुष्पा
णां स्रवणं कवरात्क्षत्वा एकापि गोपी अस्य तत्स्कंधस्थितं स्वभावत एवोत्पलपुष्पतोप्यधिकं सौरभं यस्य वि
शेषतश्च चंदनेन अत्रासम्पक् भक्ति छेदादिसाधक प्रकारेणालिप्तं इति भावो दीपनत्वं सूचितं हस्यांस भुवने हेतुः
हृष्टरोमेति प्रेम वैवश्यादित्यर्थः स्वेदे एव रोमाण्यपि हृष्टानि तस्याश्चह? किं वक्तव्य इत्यर्थः अन्या च तु र्थ्यां
स्वगंडं श्रीकृष्णगंडे नाधेनश्रमव्याजेन संदधत्या इति भावः प्रकर्षेण अंसमुखयत्वाभावेपि तन्मुखप्रवेशनादि
चातुर्येणादात् नृत्यती नृत्यंतीइ यमेका गायतीगायंती च परा इति द्वेते ये कूजादिति नृत्ये गाने च परमावेशं

बोधयति पार्श्वस्थस्याच्युतस्य निश्चयेन ताः स्त्रियः पार्श्व एवास्थितस्य भगवतो हस्त एव अरुंतापहारित्वादिना तत्र श्रांतास
तीश्रमनिवृत्त्यर्थमिवेत्यर्थः एतच्च पूर्वमुक्तमेव शिवं स्वतः सुखरूपं एवं मुख्याः सप्तोक्ताः अष्टमी च काचित्परिलस
द्बाहुं परिरभ्य चुचुंबवत्तं गोपीगीतस्तुतिव्याजनिपुणे मधुसूदनमिति श्रीपराशरेणोक्तात्र ज्ञेया यद्वा नृत्यतीगायतीले
केव एवं षट् द्वे च मंडलमध्यवर्तिनः पार्श्वद्वये स्थिते श्रीराधाललिते नोक्ते प्रायोत्र मंडलस्यैवोक्तत्वात् यद्वा पूर्वव्याख्यानु
सार एव सप्तैवोक्ता ज्ञेयाः श्रीराधापदैव कांतस्य मंडलमध्यवर्तिनः सर्वपार्श्वपार्श्वस्थात्र नोक्तेति अच्युतं कस्माच्चिदपि रूपगु
णादिमाहात्म्याच्च्युतिरहितं सुस्थिरं वा कांतं रमणं लब्ध्वा तस्य दुर्लभत्वोमा कुः स्त्रियः एकांतेन एकनिष्ठया वल्लभं यद्वा स्त्रियः कां
तं आत्मनः स्वे कांत वल्लभं लब्ध्वा इति स्त्रियोपि सकाशात्तासां माहात्म्यमभिप्रेतं तदेव दर्शयति गृहीतेति तथा चगास्यते
श्रीमदुद्धवेन नायं श्रियोंऽग उ नितांतरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगंधरुचां कुतोन्याः रासोत्सवेस्य भुजदंडगृहीतकं
ठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनामित्यादि कस्ये ति तासां रासेन परमा शोभोक्ता यद्वा परिश्रांतिः सूचिता तथापि न
त्यहेतुमाह भगवतानिजाशेषैश्वर्यसारसर्वस्वं प्रकटयाता समिति तत्साहित्यस्य परममोहनत्वात् यत्तो गोप्यः तदे
कप्रेमपरवश्या इत्यर्थः तेन समित्येन तासां तत्सदृशवैदग्ध्यादिकमपि व्यंजितं तथा तासामभिवृत्तस्यापि कर्णोत्पला
दिकं सर्वं बोध्यते अन्यत्तैर्व्याख्यातं तत्र वादकेष्विति दुंदुभिनादाभिप्रायेण किंनरादिष्विति च दिवौकसामित्युक्तेस्तद् १०६

नर्गतत्वसंभावनयेति अथउत्कर्षतोप्यधिकं माहात्म्यमेवदर्शयति किंवा पूर्वगंधर्वपतिगानादिकमुक्तं अधुनारासरंभेण
तासांन कदाचिदन्यतोगीताद्यपेक्षेत्याह करेति अर्थः सएव परिष्वंगः गोपीनामाश्लेषः कराभिमर्षः तासामेवकरालभनं यद्वास्वक
रेणतासामभिमर्शः स्तनादिस्पर्शनं स्निग्धेक्षणंतन्मुखादीनांसरसावलोकनं उद्दामविलासः नीवीश्लथनादिः हासस्मितमा
कोद्रेकविलसितस्मितं रमायाईशः स्वामी इतिस्वामित्वेनतस्याः तादृशरसयोग्यता ब्रजसुंदरीभिरितितासामेवतद्योग्यत्वमभि
प्रेतालक्ष्मीतोपिभाववैदग्ध्यविशेषात् तमेवदर्शयन् श्रीभगवतस्तासांचमिथः साम्यंदृष्टांतेनाहयथेतियथाप्रतिबिंबेनसहार्भ
कस्यकापिवैशादृश्यंनास्तितथात्त[illegible]भिः कृष्णस्येत्यर्थः अनेनश्रीभगवद्वत्तस्यापिशोभासूचिता वैषम्येतदपत्तेरितितथाता
साभिमितिस्यापिप्रेमविकारोज्ञेयः सचोक्तः श्रीपराशरेणगोपीकपोलसंश्लेषमभिपत्यहरेर्भुजौ पुलकोद्गमसस्यायस्वेदां
बुघनतांगतविति अन्यतेर्व्याख्यातं यद्वाप्रतिबिंबेनविभ्रमोविलासोयस्यसोर्भकोयथातदेकनिष्ठःसन् अन्यात्किम
प्यजानन्रमतेतथायमपि यद्वाएवमुक्तप्रकारेणब्रजसुंदरीभिर्येपरिष्वंगादयस्तैस्ताभिः रेवसहरेमेसोपितादृशा
नेवपरिष्वंगादीनकरोदितिदृष्टांतेनाह यथेति अन्यत्समानं ततश्चतासामत्यंतानंदोजनीत्याह तदंगेति तस्यां
गैः सांगः आलिंगनादिनामिलनंअंगासंगः आकुलेंद्रियत्वलक्षणमाह तदंगेतितस्यांगैः संगः आलिंगनादिनामिलनं
अंगसंगः आकुलेंद्रियत्वलक्षणमाह केशानित्यादिना दुकूलंपरिधानकौशेयवस्त्रंकुचपट्टिकांउत्तरीयं उत्तरीयांतस्य

सूक्ष्मवस्त्रैर्वा तद्द्वयमेव वा व्रजस्त्रिय इति प्रेमभरविवशतया तादृशत्वं तासामुपपन्नतमेवेति भावः एवं तासामानन्दाधिक्यं सिद्ध
मेव अत एव प्रश्नाद्वः तच्च भवनाऽवबुध्यते इत्याशयेन संबोधयति हे कुरूद्वहेति कृष्णस्य परमानन्दघनमूर्तेः जगन्निगाक
107 र्षकस्य वा विशेषेण पूर्वपूर्वतोऽसाधारण्येन क्रीडितं क्रीडां विशेषतः साक्षात्स्वेवादिद्वारा प्रीत्याऽऽदित्वा कृष्णेन्यनेन तद्वि
क्रीडितस्यासितादृशत्वमेवाभिप्रेतं खेचरा देवादयः तेषां स्त्रियः सर्वा अपि कामेन श्रीभगवद्विषयकेणार्दिताः पी
डिताः सत्यः विशेषेण सर्व्वविस्मरणादिनाऽमुह्यन् श्रीकृष्णप्राप्तौ निजयोग्यत्वायोग्यत्वादिविचाररहितत्वेन विकलाऽभ
वन् नवं भीदृशां प्रादुर्भावो शोऽशोक इति शायेन साहित्य इत्यर्थः विस्मितोऽभूत् अदृष्टपूर्वत्वात् अन्ये तु व्याख्यातं तत्रातिदीर्घा
स्विति चिरकालस्वच्छन्दवकुलसुखक्रीडानां यथा निर्वधाल्पकालेन निर्वाहासिद्धिः अत एवाग्रे वक्ष्यमाणस्य ब्रह्मरात्र इ
त्यस्यार्थे ब्रह्मणोऽनुयुगसहस्रपरिमितायां रात्रौ गतायामिति केचिद्याचक्षते तेतदपि संभवेदेव भगवच्छक्त्याशेषविरुद्धसम
माधानात् रात्रिषु इति वकुत्वं च रात्रीरित्युक्तस्य निशा इति वक्ष्यमाणस्य चानुसारेणेति अथवा देवानां देवीनां च सर्वेषामे
व व्योमयानानां विमोहमाह खेचराः तास्त्रियश्च गणेशाद्वेन तत्पन्न्यः पराश्चतारकाः चकारात् सोऽपि सगणः
कामार्दितो व्यमुह्यदित्यर्थः अनेन वक्ष्यमाणरेतोनेभ्यो लज्जादिना संकोचो निरस्तः सर्वेषामेव विमोहात् तत्र
शशांकस्य कामो भगवद्विषयकभावविशेषलक्षणः एवं रासक्रीडाया श्रीविषयकभाववर्द्धनत्वात् तत्रापि 1.9

ताभिः सह तत्रापि संयन्ताभिः परमयोग्याभिर्व्रजसुंदरीभिरेव सुसिद्धेः तद्योग्यस्थाने श्रीव्रजेंद्रकिशोरेण तत्संभोगपरसायाश्च त्रसं
पादनामिति अत एवारंभे पूर्वमुक्तं तत्र गोविंदः स्वैरं रहैरिति परमफलमाह कृत्वेति द्वाभ्यां कृत्वेव इत्येकस्यापि शक्तिविशे
षेण नानात्वसत्पत्तापि स्मिन्नेव गोपयोषितः गोपद्गत्यर्थः ततश्च काश्चिद्विवाहिताः काश्चित्कन्याश्चेति यद्वा गोपानां योषितो
भार्याः ततश्च काश्चित्तेषां पत्न्य एव काश्चित्कृतकात्यायिनीव्रता भगवन्निष्ठा अजातविवाहा अपि कथंचिद्भगवन्मायादि
नासर्वैर्विवाहमननाद्भार्यात्वेन प्रतीता इति ज्ञेयं एतच्च श्रीरूपेण लिखिते ललितमाधवनाटकादौ व्यक्तमेव ली
लयाशृंगाररसखेलया विचित्रसौरतचेष्टया वा रराम रेमे भगवानिति तदेव भगवत्तासारसर्वस्वप्रकटन
मितिभावः तस्यैव प्रेमरसपरिपाकविलासविशेषात्मकत्वात् तथा च जगच्चिंताकर्षकेण तेनैव स्वतः प्रेमवि
शेषविस्तारणाच्चेति तच्चाग्रे व्यक्तं भावि श्रीभागवतामृते विवृतमेव आत्मारामोऽपीत्युक्तार्थमेव तद्रमणं
च पृथक् पृथक् तत्रैव निकटकुंजादिषु किं वा रासस्थल्यामेव तत्तदलक्षितत्वेन एवं च पूर्ववदैश्वर्यमाधुर्ये द्रष्टव्ये
रतिः सुरतं सैव विहारस्तेन इति तत्र रसिकता सूचिता यद्वा रतौ विहारः विविधविदग्धचेष्टया तेन यः विदग्धशिरोम
णिः परमप्रीतो वा श्रीकृष्णः श्रांतमेन परमसुखात्मकेन पाणिना प्रकर्षेण अमृजत् प्रस्वेदबिंदुप्रसरणालकसंवरणा
दिनोच्चलयामास यतः करुणः कृपालुः न च केवलमनाथेष्विव कारुण्येन किंतु परमप्रियत्वेनेत्याह प्रेम्णेति इति कारुण्य

विशेषोऽभिप्रेतः शांतमेनेति स्पर्शमात्रेणापि स्वभावतः परमसुखकरत्वं तत्र च प्रमार्ज्जनं तत्रापि कारुण्येन तत्रापि प्रेम्णे
108 ति परमसंतोषणमुक्तं अंगेति प्रेमसंबोधने एवमेकस्यैकेनैव पाणिना सर्वासां युगपद्वदनप्रमार्ज्जनादिस्थैर्येण लौकिक
त्वेन च पूर्ववन्मधुरभगवत्तासारप्रकटनं एवमन्यत्रापि ततः प्रहृष्टा निजदेहादिना त्रिधा तस्य प्रहर्षसंजननया मम सुस्मिता
ह गोप्य इति तत्र स्फुरदिति सौंदर्येण सुधितेति भावेन जगुरिति संकीर्तनेन ऋषभस्य पुरुषस्य श्रेष्ठस्य इति तस्य परम
वैदग्ध्यादिकमुक्तं तासामपि सिद्धिमेव अत एव तस्य मानं दधत्यः उक्तप्रकारैः संमार्जनं कुर्वत्यः यद्वा अहो मम धन्यत्व
मित्येतादृशं तस्य गर्व्वमर्प्पयंत्यः ऋषभत्वात् तत्कृतमामपि श्रेष्ठत्वं सूचितं तदेव दर्शयति पुण्यानि साक्षात्पुण्यरूपा
णि सुखात्मकानि वा जगुः तत्र हेतुः तस्य करुरुहैः स्पर्शोत्थानेन तदानीमेव तेन क्रियमाणात् किंवा पूर्वकृतात्
यद्वा सुखमार्जने गंडेषु जातान् प्रकृष्टो मोदो यासां ता इति रत्यादि परिश्रांतानामपि गाने श्रमाभावो रससिद्धि
प्रबोधितः ततः परमहर्षस्य श्रीभगवतोपि प्रेमान्वेषितमाह ताभिरिति त्रिभिः अमं तासामात्मनश्च श्रमापोहितुमप
नेतुं तत्र च सच्चिदानंदघनमूर्तेः क्रीडयामावेशेन परमवैदग्ध्यादिसूचनार्थं प्रस्वेदकणिकादिना सौंदर्यप्रदर्शना
र्थं च श्रमः संभाव्य एव अंगसंगेत्यनेन पद्मिनीस्त्रीवर्ग पूज्यपादानां तासां मंगतः स्वाभाविकामोदसंचारोऽभिप्रेतः
किंच स्वकुचेति अत एवानुद्रुतः स्रक्कौंदीज्ञेया कुंदस्रजः कुलपतेरिति पूर्वोक्तेः परमसुभगत्वेन कुंकुमरंजितत्वसंभवः 1.0

स्वकुल्लं वंधित्वेनः तदानीमलीनां तत्रास्थितिर्योग्यता तथा गंधर्वपतिसदृशा तान्तत्र तेषामेव गीतिश्च बोधिता एवंजलकाप्यां
कामोद्दीपनसामग्री च दर्शिता सः परमविनोदी कार्यमुत्तमं आविवेशाश्रान्तया प्राविशत् दृष्टांतो गजेंद्रस्य वद्भीर्भिर्गजीभिः
सहजलविहारास तया घनुसारेण अन्यत्रैर्व्याख्यातं यद्वा गंधर्वपा गायनश्रेष्ठाः गंधर्वोपनगभेदे स्पाकृायनेरबेचरेति
चेतिविश्वः तेच तेअलपश्चैतेः इति जलक्रीडायोग्यमुत्तमगीतमुक्तं यद्वा कान्भिः श्रीभगवदंगसंगेन घृष्टस्रजोयाः याश्च
निजकुचकुंकुमेन रंजितारत्यावेशेन सर्वांगेषु संपृक्ताः ताभिः अत एव तासां श्रममपनेतुं न केवलं तासामेव स्व
स्यापीत्याह श्रांत इति जलक्रीडामाह स इति परमकौतुकी अंभसि जलमध्ये इतस्ततः सर्वदिक्षु अलमतिशयेन
परितः सर्वांगेषु सिच्यमानोऽंभसि वस्वयं स्वातंत्र्येण रेमे यद्वा स्वयमपि तथैवताः सिंचन्नित्यर्थः युवति
भिरिति समन्तत्वं तादृशसेकसामर्थ्यं च दर्शितं प्रहसितीभिः प्रकर्षेण परिहसंतीभिः नेमोत्सुकेन तत्स्य भंगावित
र्केण वा तस्य तु तेन प्रेममेव विवृद्धमित्याशयेनाह प्रेम्णा प्रेमरसेन उक्षितः सिक्तः सन् पाठांतरे प्रेम्णा ईक्षि
तो दृष्टः अंगेति प्रहर्षसंबोधने वैमानिकैः विमानेन व्योम्नि चरद्भिर्देववादिवैतिः सर्वैरेव ततु क्रीडापरिकरूपैः
कुसुमवर्षिभिः परमानंदेन वृष्टि वद्बहुलपुष्पाणि क्षिपद्भिः सद्भिरीड्यमानः साधु साध्विति यद्वा तस्य भंगं वितर्को
वलवृत्यर्थामिवजयजयत्येवं स्तूयमानः ततश्च वैमानिकैरिति पुंस्त्वेन पुरुषैरेव स्त्रीणां विमोहनादिनातत्राशक्तेः

किंवा तासां व्रजे देवीपदयातित्वेन कुसुमवर्षादावप्रवृत्तेः अतः स्वयमित्यस्यात्रैवान्वयः स स्वयमेकमेवैतैः स्तू
यमानः अन्यत्रैवापरव्याप्तं यद्वा स्वेषु ज्ञानजनने एव रतिः रागो यस्य सः अतः स्वस्य जयादपि तासां जयेन संतोषवृ
109 त्तिभावः यद्वा न नु श्रीगुरोः कृपया तज्जलक्रीडां विस्तार्यैव वर्णये इति चेत्तत्राह स्वाग्रसाधारण्येति जलादिक्रीडाय
स्य सः अतो दृष्टांताद्यभावेन सा विस्तरेण वर्णयितुं न शक्यते इत्यर्थः एवमग्रेंतेव वक्ष्यमाणात् तथा श्रीहरि
वंशोदिता च द्वारिकाजलविहारादप्यत्र विशेषः सूचितः गजेंद्रस्य लीलेव लीला यस्य सः पूर्वोक्ताभिप्रायमे
व यद्वा तादृशजलसेके पि गजेंद्रस्येव स्वसुखभरविवृद्ध्या यायं दृष्टांतः ततो जलक्रीडानंतरमिति जलक्रीडया
पुष्पमालादेर्म्लानत्वादिना पुष्पावचयादिकौतुकार्थमित्यर्थः तत्र्यर्थे चकारोभिन्नोपक्रमे जलप्रसूनानि क
मलादीनि स्थलप्रसूनानि जातीकुंदादीनि तद्गंधसंवेधेनाऽनिलस्य सौरभ्यं प्रोक्तं च तुष्टेति मांद्यं च सूचितं
च चारपुष्पावचयनतत्साहित्येनैवागमनात् किंवा जलक्रीडयांगरागापगमेन सहजमधुरसौरभ्यप्र
काशात् किंवा तेषां भावोद्दीपनस्वभावत्वेन सदा स्वीकारात् किंवा श्रीमुखवनमालाद्यामोदेन सदा
कृष्टत्वात् अतएव तेषां मुकुरुतेः मदच्युदिति भृंगगणावृतत्वे हेतुता तथाद्विरदश्रेष्ठताकाममत्तता १०८
च सर्वत्रायं दृष्टांतः प्रायो मत्तगजेंद्रस्य काधिकता पाः यथा सदा गजीभिः सह स्वातंत्र्येण क्रीडया मिथः प्रीते

आपेक्षयेति अन्यद्(?) व्याख्यातं यद्वा भगवत्कार्यस्य क्रीडालोला: या: प्रमदास्तासां गणेनावृत इतितेषां प्रेममत्ततोक्ता
अत एव प्रमदेत्युक्तं एवं तत्रापि कृत्तरासक्रीडां मुक्त्वा तस्यामनुक्तमन्यमपि विलासं संगृह्णन् तथा बहुलरात्रकृतायां
मपि तस्यां तामत्ति दिशन्नुपसंहरति एवमिति उक्तप्रकारेण तितद्रात्रावीदृशी परापि क्रीडा साचात्यंतविस्तीर्णत्वाद्वर्णयितुं न शक्यत इति भावः तथा निशा इति वकुत्वेन तत्र च सर्वा इति साकल्येन संपूर्णे कैशोरं सर्वास्वेव रात्रिषु
रासक्रीडा बोध्यते श्रीपराशरेणापि तदुक्तमेव सोपि कैशोरकवयसि तत्र च कौमारं पंचाब्दं तं पौगंडं दशमा
वधि कैशोरमापंचदशाद्यौवनं तु ततः परमित्यादि वचनाद्दशाब्दमारभ्य पंचदशाब्दपर्यंतं गोकुले तत्र नित्यं
सा क्रीडा यायच्चोक्तं श्रीमदुद्धवेन तत्तीयस्कंधे एकादश समास्तत्र गूढार्चिः सबलो वसदिति तत्र च कौमार
पौगंडयोस्तद्योग्य वयसो रासक्रीडानुदयेन भगवत्ता विशेषप्राकट्याभावाद्गूढैश्वर्यत्वाभिप्रायेण अत एवो
क्तं गूढार्चिरिति अत एव रंगस्थलेपि तरोप्रतिश्रीभगवतैव वक्ष्यते नास्मत्तो युवयोस्तातेत्यादि — अथ मधु
पुरीप्रवेशे वक्ष्यमाणस्य प्रगल्भलीलाहसितावलोकेरित्यादेरनुसारेण कैशोर यौवने पि श्रीभगवतो गोकुले क्री
डा मन्यते तच्च नातीव संगतं कैशोरे पि तस्य वैदग्धी विशेषेण प्रगल्भलीलायाः संभवात् अन्यथा कैशोरे प्रथम
लब्धेना वितपकूर दृष्टेः तथा कैशोरे नाप्त यौवनाविति पुरस्तादुक्ते च विरोधः स्यादिति किंच एवमित्यनेन तद्रात्रि क्रीडा

यादृशी अन्यरात्रिक्रीडापि तादृश्यैवेति सूच्यते तत्र पूर्वरासक्रीडारंभे मिथो वाकोवाक्यस्य समाधानं लिखितमेवेति शशां
कः पूर्णचंद्रः पूर्णत्वेनैव शशस्य सम्यगुदयात्तस्यांशुचिर्विशेषणराजतादिनवत्प्रकाशिताः एवं श्रीभागवद्रासक्रीडा
र्थे तासु रात्रिषु चंद्रः पूर्णिमायामिव पूर्णमंडल एवोज्ज्वल इति ज्ञेयं यच्चोक्तं वैशंपायनेन एवं श्रीसकृष्णो गोपीनां चक्रवा
110 लैरलंकृतः शारदीषु सचंद्रासु निशासु मुमुदे सुखीति तत्र च शारदीत्युपलक्षणं किंवा शारदीष्विवेति ज्ञेयं य
द्वा मधुपुरीमध्ये श्रीवसुदेवकृतपुत्रपरिवर्तनादिवत् कल्पभेदव्यवस्थया भेदः कल्प्यः ननु नित्यमेव तादृशरात्रौ
नादृशरात्रौ प्रकारादिना कथं सा क्रीडा सिध्येत् तत्राह सत्यकाम इति ननु तथापि मानादिना पत्यादिपारवश्यादि
ना वासदातास्तस्या दुर्लभा मन्ये तत्राह ननु निरंतरं रतोऽनुरक्तः सर्वथावरुद्धवंधेन सर्वापेक्षया वासे बद्धोऽबलानां
तदेकाधीनगोपीनां गणो यस्मिन्निति तासामनुरक्तत्वेन सामरस्यप्रयुक्तेनापि यदा तदा येन केनापि प्रकारेण
सिध्येदेवेति भावः तत्र चासंभावना स्त्रीसाह सः महामोहनो रासरसिक इति न च कदाचित्कदाचित्केनापि हे
तुना तत्र त्रुटिः स्यादित्याह अवरुद्धं स्वीकृतं सौरतं सुरतसमूहो लीलाविलासोद्रेको वा येन सः तदर्थमेवेत्याक
सादित्यर्थः तच्चात्मन्येवेति न केवलं स्वयमौदासीन्येन ता एव रमयामास किंतु स्वस्मिन्स्वादात्स्वी
कारेण परमास्वाद्यस्य स्वयमप्यनुभूतवानित्यर्थः यद्वा आत्मनिमित्ते इत्यात्मारामत्वाद्यपेक्षया तस्याः वि ११
तेन परमानंदो वी[illegible]तः न केवलं मुक्तप्रकारा रासक्रीडैव कृता किंतु ताभिः सह विचित्रप्रकारेण विचित्रा

रतिश्च कृतेत्याह शरदिंदु इति शरदि कामस्य प्रावल्येन पुलिनोदकसौंदर्येणोक्तं यद्वा हायनोस्त्री शरत्समा इत्यमरोक्तेः संव
त्सरोक्तेः संवत्सरमध्येयस्मिन् ऋतौ मासे दिवसे वा याः काव्येषु कथा निरूप्यंते ताः सिषेवे तदर्थान् प्रीत्यानुस्थितवानित्यर्थः
तास्त्र श्रीगीतगोविंदविदग्धमाधवनाटकाद्युक्तप्रकारा ज्ञेयाः अन्यत्रैव्याख्यातं यथा एवं शशिषेव इति रात्रिषु रासक्रीडा उक्ताः अधुना कदाचि
द्दिवसेऽपि तादृशीमन्यामपि क्रीडां सूचयति सर्वा इति शरत्काव्यकथाश्च सर्वाः सिषेवे तत्र काव्यशब्देन परमवैचित्रीतासांसू
चिता तास्त्र गीतगोविंदादि प्रसिद्धाः तथा श्रीचंडीदासादिदर्शितदानखंडादि प्रकारकाश्च ज्ञेयाः एवं प्रीतिविशेष एव श्रीवा
दरायणिना वर्णितायाः श्रीरासक्रीडायाः श्रवणान्निर्घोषां कूणैर्विलोकनान्नामीषद्धृतां शुष्कतार्किकमीमांस
कादीनां केषांचिद्देवेसवानामभिप्रायं वितर्क्याक्षिपयन्तेषामिव हृदितार्थं तमुच्छ्राय्य देहव्याजेन पृच्छति संस्थापनायेति
त्रिभिः सम्यक्स्थापनाय खलु यस्य प्रवर्तनाय वर्तमानस्य च विघ्नतो रक्षणाय इत्यर्थः न केवलं तदर्थमेव किंतु इतरस्य
अधर्मस्य प्रकृष्टप्रशमाय सवासनोन्मूलनाय अन्यथाधर्मस्थापनस्याप्यासिद्धेः हि प्रसिद्धं संरक्षणाय धर्मस्येत्या
दिवचनेभ्यः भगवानिति ततएव भगवत्ताप्रकटनमपि स्यादिति भावः अंशेन श्रीबलदेवेन सह इति तत्र तत्राग्रहेऽपि
दर्शितः जगतामीश्वरः प्रतिपालकः अन्यथा जगन्नाशापत्तिरित्यर्थः स एव वाश्चायं धर्मस्य भक्तिविरुद्धाशेषधर्मस्य संस्था
पनं नष्टानंतस्मै प्रशमाय अंतनाशाय तादृशधर्मा धर्माभावे नैव रासक्रीडादिमहालीलासिद्धा निजावतारमुख्यप्रयोज

नासिद्धेः ननु स्वकृत वेदादि निबंधातिक्रमः प्रायः स्यात् तत्राह जगतां ब्रह्मादीनामपीश्वरः परमस्वतंत्रोयं कदाचिद्रसविशेषापेक्षा
पेक्षया तादृशमपि कुर्यात् तत्रास्य को नाम नियामकोस्तीत्यर्थः यद्वा धर्मभङ्गक्रिकृत प्रोक्तः इत्यादिन्यायेन भक्तिलक्षणो धर्मस्तस्य
।।। तरस्य तदतिरिक्ताशेषस्य मोक्षादेरपि अन्यतो परमाय यतो जगत्परिपालकः विघ्नविनाशनपूर्वकेण भक्तेः सम्यक् स्था
पनेनैव सर्वेषां स्वतः सुखसर्वार्थसंपत्त्या जगत्पालनसिद्धेः धर्मा एव सेतवः लोकरक्षा मर्यादाः धर्मे वैदिकनिबंधा वाते
षां वक्ता त्वादिवक्ता अन्यथा वाक्यव्यवहारयोर्विसंवादेन लोके रग्राह्यः स्यात् किंच अभितो रक्षितातत्प्रतिपक्षवधादिना वकु
धासंवर्धनेन च पालकः परदाराभिमर्शनं रूपं प्रतीपं धर्मसेतूनामिव धर्मसंस्थापनादेर्वा प्रतिकूलं ब्रह्मन् हे साक्षाद्वेद
मूर्ते प्रतीपाचरणेन वेदातिक्रमाद्वा दृशा विप्रकुलातिक्रमोपि स्यात् तच्च ब्रह्मण्यदेवस्य तस्यायुक्तमेवेति भावः यद्वा
ननु तातत्करणं मया ज्ञातुं शक्यतेमित्यर्थः अन्यत्रैकोरव्यातं यद्वा प्रतीपमाचरदिति अधर्मः उक्तः कृतो भिरक्षित
श्चेत्यर्थः तत्रः उक्तः मया परोक्षं भजता तिरोहितमित्यादिना कृतः साक्षादेव रमणात् अभिरक्षितः पुनराचरणात्
तेन लोके प्रवृत्तिसंभवाच्चेति यद्वा धर्मः प्रकर्षेण नाशितः अधर्मश्च सम्यक् स्थापित इति श्लेषपक्षे कथं केन प्रकारेण
चरन् उपितुनके नापीत्यर्थः कुतः भक्तिलक्षणधर्मसेतूनां वक्तृत्वादिहेतोरित्यर्थः अतो निजावतारसुखप्रयोज
नमौभाक्तिविशेषप्रचारणाय धर्माघनादरोयस्कृत एवेति भावः सचतावत्कर्माणि कुर्वीतेत्यादिवचनात् तत्सेवके ।।।

वापि वक्ता एव यः स्वदत्तसिद्धधर्ममर्यादानांवक्तादिरपि किमर्थंप्रातिकूल्यमाचरत् रासक्रीडया परमभक्तिप्रवर्तनेन तदेक
साधकेधर्मस्यापिसफलसार्थमितिभावः किंच पराणांतदेकभक्तयाश्रेष्ठानांदाराणांस्वस्त्रीणांइवाभिमर्शनं प्रेमार्थंमत्वा
र्थमितिभावः किंच पराणांतदेकभक्तयाश्रेष्ठानांदाराणांस्वस्त्रीणांइवाभिमर्शनं प्रेमार्थमवतीर्णस्यसर्वोपेक्षयाप्र
यजनमनोरथपूरणंयुक्तमेवेति यदुपतिधर्मपरयदुवंशेऽवतीर्णत्वादपितथाकर्तुंनार्हतीतिभावः तेप्रसिद्धा ए तमि
तिकुत्राप्यन्यः संशयोनास्तीत्यर्थः नइतिवरुत्वंसंदेहविवर्गाभिप्रायेण संशयमिति आप्तशिरोमुकुटमणेस्तस्यकृतेदो
षबुद्धिर्नास्त्येव किंतुशास्त्रविरुद्धत्वेनतत्रास्माकंदाढर्याभावाच्चित्तदोलनंस्यादित्यर्थः सुव्रतः हेब्रह्मचर्यादिनिष्ठइतिभवा
दृशामाचरितविरुद्धं तत्जुगुप्सितमिवेति यद्वा हेसदाचारनिष्ठेति अन्यथाभवदादिसंमतसदाचारलोपइतिभावः
श्लेषपदेयदूनांभक्तानांपतिरितिभक्तवात्सल्येनधर्मातिक्रमार्होपिइत्यर्थः जुगुप्सितंकिंकृतवान् अपितुनैव किंतु
भक्तवर्गसंमतमेवाकरोदित्यर्थः कुतः आप्तः लब्धः कामः रासक्रीडादिना निजप्रेमभक्तिविस्तारणमनोरथोयेन
सः सर्वसाधकतमप्रेमभक्तिप्रवर्त्तनेननिंदितानाचरणात् वस्तुततेनसाधकवर्गसंतोषणादेवेत्यर्थः तथापिनःसंशयं
प्रायइतितत्रकेषांचित्शास्त्रार्थतत्त्वविदांभक्तिपरायणांतद्रसाभिज्ञिकानांप्रेमभक्तिरसमयतदीयरासक्रीडा
दोषसंशयाभावात् यद्वा प्रायेणनशानसमयेऽस्मिन्इतिसंशयस्यायोग्यतोक्ता अतः शीघ्रंतच्छेदनमभिप्रेतंनः
तिस्वीयत्वेनविपक्षाणामपि ग्रहणं सहजविनयादिना किंवावाक्चातुर्येणविपक्षतादिबोधनार्थमेव अतोदुर्बु

कानामेवात्रत्यानांकेषांचित् हितार्थमेवमयापृछ्यते नचनिजसंदेहादितिभावः ततः अभिअभयंयथास्यात्तेभ्योभयमहू
तानेषांसंशयशंख्वलांछिंधीत्यर्थः सुव्रताहेभक्तेकनिष्ठ सहजकृपालुतयाशिष्यस्नेहापेक्षयावापरिहरतिधर्मेतिसप्तभिः ईश्वरा
११४ णांज्ञानेभक्तौचसामर्थ्यवतांभगवज्जनार्दनाकर्मादिपारतंत्र्यरहितानामित्यर्थः धर्मस्यव्यतिक्रमविशेषेणोल्लंघनं यथा
ब्रह्मादीनांदुहितृकामनादि साहसंनिर्भयता यथाइंद्रादीनांसर्वभुक्तेभक्षयतिदहतीतिवातथातस्यसर्वभोजनेनापिय
थाग्नेरमेध्यादिभक्षणेजन्यदोषोवधादिदोषोवानस्यात्तद्वदित्यर्थः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वाधर्मव्यतिक्रमएवसाहसं
एतदीश्वराचरितंसाहसं नसम्यगाचरेत् सम्यगित्यस्यनिषेधेतात्पर्यं जातुकदाचिदपि तत्रचमनसापि किमुतवाचा
कर्मणावतर्हिहेतौनिश्चयेवा विशेषेणसमूलतयालोकद्वयदुःखित्वादिप्रकारेणनश्यति मौढ्यात् ईश्वराणामैश्वर्यं
आत्मनश्चासामर्थ्यमज्ञात्वेत्यर्थः इतिभक्षणेमौढ्यमेव हेतुरुक्तः अन्यथाभक्षणेप्रवृत्तिः अब्धिजंकालकूटं इतिपरमतीक्ष्णं
तयासद्यएवविनाशेभिप्रेतः ईश्वरस्तुननश्यदेव प्रत्युतऐश्वर्यविशेषप्रकाशादिनाशोभतएव यथानीलकंठत्वादिना
श्रीमहादेवइतिभावः स्वकीयेनवचसायुक्तमितिस्वशब्देनकदाचित्स्वेममपारवश्येनाविचारादुच्यमानमाचारविसंवादिव
चोव्यवर्त्तितं बुद्धिमानितितत्तद्धिवीर्येत्यर्थः अन्यथानिर्बुद्धिरेवेतिभावः कुशलंप्रएयंतस्याचरितेनानुष्ठानेनएषा
मीश्वराणां चकारादमुत्रापित्यर्थः फलं विपर्ययेणपापेनवाशब्दः समुच्चये अनर्थोपिनास्ति कुतः निरहंकारि
णां अहंकाराद्व्यतिरिक्तानांअहंकारा... ...प्रभो हेवोढुंसमर्थ एतन्नयासम्य बुध्यत ११२

एवेत्यर्थः यद्वा तस्यापीत्य। वेषाभिप्रायेण संबोधयति हे ईश्वरेति अहो यद्येवं तेषामपि निरहंकारितामात्रेणैवानर्थाभावस्तर्हि सर्वजीव नाधिभव
तीर्णस्य परमेश्वरस्य दुःखार्थेशं कापीति कैमुतिकन्यायेन द्रढयन्नाह किमुत इति अखिलसत्वानां सर्वजीवानां तिर्यगादयः कामेण नामसराज
ससात्त्विकाः ईशितव्यानां स्वभावत एव नियम्यानां इति मुक्तानामपि तदधीनता सूचिता कुशलाकुशले पुण्यपापे तान्यामन्वयः संप
र्कः सर्वनियंतृत्वेन नियामकाभावात् परमस्वतंत्रत्वाच्च एतदेव हि परमेश्वरत्वमामेति भावः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा ईशितव्यानां च
तद्भक्तानां किमुतेति परागेति अत्तिनम्रत्वेन सेवया भक्तिविशेषोदर्शितः नितरां सेवेति निशब्दः स्वभावत एव तेषां सेवास्तत्र अभिप्रा
येण यद्वा परागेति दूरसेवाभिधेत्ता निशब्देन च स्वस्वभावसेवा अभिहिता तथापि तन्माहात्म्ये न दृष्टाः निर्भयत्वादिदर्पयुक्ताः अत एव स्वैरं च
रंति विधिनिषेधानादरेण स्वेच्छयैव कृत्यानि कुर्वते अतो न नह्यमानाः तैरचह्यमानाः तत्रानासक्ताः त्व प्राइति पाठे सर्वत्र संतुष्टाः अन
न्यापेक्षा इत्यर्थः किंच योगेष्वंगाः समाधिर्ज्ञानं वा तत्प्रभावेन शान्त्या विशेषेण धूतः छिन्नः कर्मभिरनंतकोटिजन्मार्जितैर्बंधः बंधनं तद्रू
पो वा बंधो येस्ते मुनयोपि अपि शब्देन भक्तेभ्यो मुनीनां न्यूनतोक्ता अनेनैव श्लोकस्याभिप्रायेण दृष्टा इत्युक्तं इच्छया स्वच्छंदेनैव आत्तप्रकृति
तं वपुर्येन तस्येति परमस्वातंत्र्यं दर्शितं यद्वा निजप्रेमभक्तिविस्तारणेच्छया ततश्च तदपेक्षया विधिनिषेधानादरो युक्त एवेति भावः
यद्वा भक्तानां इच्छया आत्तानि वपूंषि मत्स्यकूर्मादिमूर्तयो येन तिरोवितारित्वेन परमैश्वर्यमुक्तं अतः कुत एव बंधः अपि तु न कथम
पि स्यादित्यर्थः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा योगो भक्तियोगस्तैः मुनयोपि किमुत प्रथमत एव भक्तिसंमत इत्यर्थः अप्यर्थे चकारः किंच
क्तव्यं पृथक्त्वेन तेषां तासां चेति सर्वेषामपि तत्र संप्रायनिरासार्थमेव शब्दः इत्यनेनास्यान्वयः स एवैषसाक्षात्कृतः अध्यदृष्टिनितदं
शत्वेन तत्स्थैर्यत्वेन वा तत्त्वविचारतस्तास्मिन्नेव भोक्तृत्वपर्यवसानात् किंवा अंतर्यामित्वेनापि मायावादिना मद्वैतव्याख्यानुसा
रेण च परदारत्वाभावात् परदारसेवा नास्तीति परिहृतं अत एव परमात्मत्वसिद्ध्ये सर्वेषामित्युक्तं एषः श्रीगोपीरमणः क्री

डनेनलीलया किंवाक्रीडनेनहेतुनाक्रीडार्थमित्यर्थः देहभाक् निजश्रीमूर्त्तिप्रकटकः अन्यत्तेर्व्याख्यातं यद्वा अध्यद‍ः सर्वचिन्ता
धिवात्तासर्वेंद्रिप्रवर्त्तकश्चेत्यर्थः अतएवांतश्चरति एवमंतर्यामितयासर्वकर्मसुसर्वप्रवर्त्तनेनापियथातस्यतद्गुणदोषैर्लेपो
113 नास्यात् किंवासर्वकर्मस्वंतर्यामिद्दष्टाप्रवृत्तेरन्येषामपितैर्लेपोयथानस्यात्तथात्रापीतिभावः इतिपरमैश्वर्येणपूर्वोक्तवंधा
भावहेतुरभिव्यंजितः विशेषतश्चरासक्रीडार्थमेवदेहभाक्प्रकटितत्तद्योग्यश्रीव्रजेंद्रकिशोरमूर्त्तिरित्यर्थः प्रेमरसविस्तार
णार्थंमवतीर्णस्यतदनुरूपएवव्यवहारोयुक्तोनामेतिसिद्धांततत्वं एतदेवप्रपंचयिष्यति अनुग्रहायइति यद्वा अध्यद‍ः प्रस
न्नः सन्क्रीडनायतत्क्रीडार्थंदेहः अवतारोयेषांगोपीजनानांव्रजजनानांवातान्भजतिरमयतीतितथास‍ः अतस्तेषामंतर्वहि
श्चतत् क्रीडासाधनत्वात्तन्नतस्यक्रीडयाकस्यापिकोपिदोषः प्रसज्जेदितिभावः भक्तानामनुग्रहायभक्तानांविनोदार्थंकरो
मिविधाः कृपाइत्यादिश्रीभगवद्वचनात् मानुषंनराकारंआश्रितः प्रकटितवान्सन् यद्वाप्रकटयामासेतिवाक्यसमाप्तिः इतिभ
क्तानुग्रहार्थंतत्क्रीडेत्यभिप्रेतं तत्रभक्तशब्देनश्रीव्रजदेव्योव्रजजनाश्चसर्वे तथाकालत्रयसंबंधिनश्चान्येचवेदितव्याः यद्वाभ
क्तानांमुख्याः श्रीव्रजदेव्यः एवोक्ताः तथापिमुख्यानामनुग्रहोन्येषामपिसर्वेषामनुग्रहः सिद्धएव अतएवक्रीडाभजते
प्रीत्यासंपादयतीत्यर्थः शेषणभजते अनुसरतिप्रकाशयतिवतिक्रीडानांनित्यसिद्धत्वसूचितं तेनसर्वदोषः स्वतएवान
स्तः तादृशीः अनिर्वचनीयाः सर्वचित्ताकर्षिणीरित्यर्थः श्लेषेणराजसदृशाक्रीडाश्रवणेनापितत्परोभवेत् किमुतरा ११२
सक्रीडांकृत्येत्यर्थः वशब्देनभगवान्क्रीडावा सर्वोपिजनोभवेत् यद्वामानुषंदेहमाश्रितैतः सर्वोपितु [illegible] [illegible]रोभवेत्

१२

मर्त्यलोके श्रीभगवद्देवतासु तेषां भजनेन मुख्यत्वात् मनुष्याणामेव सुखं तच्छ्रवणादिसिद्धेः भूतानामिति पाठे सर्वेषामेव जनानां विषयिणामेवं भक्ता
नां चेत्यर्थः इति परमकारुणिकत्वमुक्तं एवं सकथं धर्मसेतूनामित्यनेन धर्मविरुद्धं कथं कृतवानित्येकस्य प्रश्नस्य परिहारः धर्मव्यतिक्रम इत्यादिभिः तथैवा आ
प्तकाम इत्यनेन परिपूर्णस्य कान्तरसस्पृहेति द्वितीयस्य अनुग्रहायेत्यनेनेति विवेचनीयं तासु गूढवारणमतिक्रम्यगतास्वपि कृष्णं प्रत्यसूयां न च
क्रुः कुतस्तस्य मायया शक्तिविशेषेण मोहिताः यतो व्रजौकसः तल्लीलापरिकरा इत्यर्थः अत एव गतानपि तान् स्वस्वपार्श्वस्थाने
व मन्यमाना बभूवुः यद्वा दारान् प्रति च नासूयन् कुतः स्वपार्श्वस्थान् मन्यमानाः तत्र च तावार्यमाणा इत्यनेन निजवाक्यमतिक्रम्य
साक्षात्कृतानामपि तासां तैः स्वपार्श्वस्थत्वमननं पुनर्निवृत्त्यागमनस्य मननादिति ज्ञेयं यद्वा भक्तानामनुग्रहायेत्युक्तं तत्र गोपानां दा
राकर्षणेन तस्मै तेषामसूयासंभवान् एतेषु कथमनुग्रहः सिद्ध इत्याशंक्य तत्रोत्तरं वदन् प्रकृतं चानुसरन्नेनेति अर्थः स एव वासु
देवेन चित्ताधिष्ठात्रा तेनैव अनुमोदिता अतः प्रेरिता अपि यद्वा वसुषु अथ सु दीव्यतीति वसुदेवो वसुप्रवरो ज्ञोण रूपः श्रीनंद एव तत्सु
तो वासुदेवस्तेन भगवत्ताप्रकटनपरेण श्रीकृष्णेन व्रजमंगलार्थमनुज्ञाताः किंवा अनुनिरंतरं मोदिता हर्षिताः अत एवानिच्छंत्यः
तथापि स्वगृहान् ययुः कुतः भगवत्प्रियाः तत्प्रीतिमालोच्येत्यर्थः अन्यथा तातमातृवयस्यवर्गसंतोषणगोपालनादेस्तथा
पूर्ववद्रासक्रीडासुखस्य चासंपत्तिः व्रजे यावध्वः नवोढा इव नववयुवत्यः यद्वा रासक्रीडया तत्पत्नीत्वमिव प्राप्तास्ताभिः इदं रास
क्रीडालक्षणं विशिष्टं क्रीडितं चकारादीदृशमन्यदपि विष्णोरिति तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोरित्याद्युक्तव्यापकत्वाभिप्रायेण श्रद्धा
न्वित इति अन्यथा रसानुदयेन परमभक्त्या संपन्नः श्रद्धान्वितत्वादेव अनुनिरंतरं शृणुयात् एतत्कृत्येव यद्वानुनिश्चितं अथ श्रवण

११४ नेत्तरं श्रवणान्वितत्वात् किं वा अनुक्तसमुच्चये स्मरेच्च प्रत्येकं सर्वेषां परमभक्तसाधनत्वात् तथापि श्रवणादित्रयस्यास्य यथोक्तरं
तत्र श्रेष्ठत्वं यद्वत्यधिकारित्वापेक्षा निरस्ता परंपरं मांप्रेमलक्षणां प्रतिदत्तां नूतनत्वेन लब्ध्वा हृद्रोगरूपं काममिति भगवद्विषयकः
कामविशेषोव्यवच्छिन्नः तस्य परमामृतत्वेन तद्वैपरीत्यान् धीरः सर्वार्थतत्त्ववेत्ता अपुनः कामादिस्त्काभिताविन्नेवा हृद्रोगादि
कमेतत्परमभक्तेरेवानुषंगिकं फलं तस्या एवमुख्यफलत्वात् तत्क्रीडाश्रवणादिनाप्येतत्स्यात् किं च क्रव्यं भौतिकं निंद्य
कामक्रीडावत् तस्य सा क्रीडेति प्रसंगानुसारेणात्तात्पर्यैकल्यं अतस्तेस्य तासां च स कामविशेषः प्रेमपरिपाकविलासवि
शेषरूप एव इति लिखितमेव विवृतं च श्रीभागवतामृते अन्यत्रैव्याख्यातं यद्वाधीरः विचारयन् सन्निःस्पर्धः कामं यथेष्टं
त्वमामुभक्तिं प्रतिलभ्य हृद्रोगमाध्यं श्रीकृष्णप्राप्त्यादिकृतमचिरेणापहिनोति तत्प्राप्तेरिति भावः अन्यत्समानं क्रीडा
तावद्विरंतश्च व्रजडोयं येन नृत्यते तस्य चैतत्स्वरूपस्य प्रीत्यै भगवतोस्त्विदं इति श्रीदशमे त्रयस्त्रिंशः श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः

रा

दपी

रा ११४

३०